

GRAMÈ KREYÒL VÉDRINE

(Védrine's Grammar of Haitian Creole)

E. W. VEDRINE CREOLE PROJECT

E. W. Védrine

Gramè Kreyòl Védrine

first edition

(Védrine's Grammar of Haitian Creole)

Copyright 1996 © by Emmanuel W. Védrine

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form or by any means without the author's permission

I S B N # (in data processing)

for distribution, contact / pou distribisyon, kontakte:

1. E W. VEDRINE CREOLE PROJECT Inc. 2.	Orèsjozèf Publications
P.O Box 255110	167 Canton st.
Dorchester, MA. 02125-5110 (U.S)	Randolph, MA. 02368 (U.S)
	Tel. (617) 961-9619
3. EDUCA VISION	4. EDISYON LAGOMATIK
7130 Cove Pl.	C.P 102
Temple Terrace, Florida 33617	Succ. Youville
Tel. 1/800 983-3822	Montreal, H2P2V2
Fax (813) 987-9104	P.Q, CANADA
5. HAITIANA PUBLICATIONS	
224-08 Linden Blv.	
Cambria Heights, N.Y. 11411	
Tel.(718) 978-6323; Fax (718) 978-6031	

typeset and edited by Emmanuel W. Védrine
January 1996

© Depi sanba Emmanuel W. Védrine pa bay dizon l, pyès moun kèlkeswa peyi a pa gen dwa sèvi ak pawòl *Gramè Kreyòl Védrine* pou tradiksyon oubyen adaptasyon.

published by **E. W. VEDRINE CREOLE PROJECT**
Boston, MA

lòt liv E. W. Védrine ekri
(other books by E. W. Védrine)

1. *DICTIONARY OF HAITIAN CREOLE VERBS
WITH PHRASES AND IDIOMS* (lengwistik / Linguistics), 1992
2. *Ide pou kreye yon High School Ayisyen prive nan Boston* (deba / debate), 1994
3. *Materyèl edikatif pou Bileng Ayisyen* (esè, ti istwa / essays, short stories), 1994
4. *Di yon vèb, tire yon kont* (devinèt / riddles), 1994
5. *Poetry in Haitian Creole* (pwezi / poetry), 1994
6. *Ti istwa kreyòl : Short stories in Haitian Creole*, 1994
7. *Un stylo international* (poetry / pwezi), 1994
8. *Yon koudèy sou pwoblèm lekòl Ayiti* (esè kritik / critical essays), 1994
9. *Sezon sechrès Ayiti* (roman / novel), 1994
10. *Koze lanmou* (pwezi / poetry), 1995
11. *23 poèmes en français et en haïtien* (poetry), 1995
12. *Peyi m rele Ayiti* (esè istorik / historical essays), 1995
13. *Dis powèm sou lanati* (poetry), 1995
14. *Petit lexique du créole haïtien* (lengwistik / Linguistics), 1996
15. *Nap aprann pwovèb ayisyen*, (proverbs) 1996
16. *Kri pou liberasyon* (pwezi / poetry), 1996
17. *Manyèl pou anseye seminè kreyòl ayisyen*, 1996

PM
7854
H32
V38
1996

TAB MATYÈ YO

Foreword (Kòmansman).....	p. 6
Acknowledgment (Rekonesans)	p. 8, 11
Dedikas	p. 14
Se kreyòl mwen pale	p. 15
Abreviyasyon	p. 16
Entwodiksyon	p. 17
Nòt pou moun kap itilize <i>Gramè Kreyòl Vèdrine</i>	p. 20
Kritik sou <i>Gramè Kreyòl Vèdrine</i>	p. 21
Bay kreyòl la elan	p. 22
Apenndis (premye pati, dezyèm pati)	p. 322
Bibliyografi	p. 345
Otobiyografi	p. 348
Endèks	p. 349

KLASMAN MATYÈ PRENSIPAL YO PA ÒD ALFABETIK

Advèb	ch. VI. p. 148
Aksanfòs	ch. I. p. 34
Ane	ch. XI. p. 275
Anglisis	ch. X. p. 260
Antonim	ch. III. p. 71
Apozisyon	ch. XIII. p. 290
Apwostòf ak Tirè	ch. I. p. 34
Atik yo an kreyòl	ch. VI. p. 148
Atribi	ch. VIII. p. 213
Ayisyanis	ch. IV. p. 96
Bay lè ak espresyon	ch. XI. 275
Degre konparezon	ch. XIII. p. 290
Diksyonè	ch. IX. p. 223
Efemis	ch. X. p. 260
Entèjeksyon	ch. II. p. 57
Entèjeksyon ak fraz ki esprime «sèman»	ch. II. p. 57
Entèjeksyon ki itilize ak bèt	ch. II. p. 57

Gramè Kreyòl Vèdrine

Etimoloji	ch. IV. p. 96
Filoloji	ch. IV. p. 96
Fraz	ch. XIII. p. 290
Fraz vèbal	ch. VII. p. 290
Grafèm pou ekri an kreyòl	ch. I. p. 34
Idyòm ak Lokisyon	ch. IX. p. 223
Italik ak Gimè	ch. I. p. 34
Jan an kreyòl	ch. VI. p. 148
Jou nan semèn nan	ch. XI. 275
Kesyon ak «ki»	ch. VIII. p. 213
Kloz	ch. XIII. p. 290
Konjonksyon	ch. XIII. p. 290
Konpozisyon	ch. XIII. p. 290
Konsòn	ch. I. p. 34
Kont ak Istwa	ch. VIII. p. 213
Kontraksyon	ch. I. p. 34
Kreyòl fransize	ch. III. p. 71
Kreyòl rèk	ch. III. p. 71
Kreyòl swa	ch. III. 71
Lang	ch. XI. p. 275
Majiskil, Miniskil	ch. I. p. 34
Mwa nan ane a	ch. XI. p. 275
Nasyonalite	ch. XI. p. 275
Nimewo	ch. XI. p. 275
Non	ch. XII. p. 283
Non abstrè	ch. XII. p. 283
Non kolektif	ch. XII. p. 283
Non komen	ch. XII. p. 283
Non konkrè ak non abstrè	ch. XII. p. 283
Non marasa	ch. XII. p. 283
Non posesif	ch. XII. p. 283
Non pwòp	ch. XII. p. 283
Omonim	ch. III. p. 71
Òtograf kreyòl la	ch. I. p. 34
Pale an «daki»	ch. IX. p. 223
Paragraf	ch. XIII. p. 290
Pati diskou	ch. XII. p. 283
Peyi	ch. XI. p. 275
Ponktiwayon	ch. I. p. 34

Gramè Kreyòl Vèdrine

Poze kesyon	ch. XIII. p. 290
Prepozisyon	ch. VIII. p. 213
Pwonon	ch. II. p. 57
Pwonon anfatik	ch. II. p. 57
Pwonon endefini ki fonksyone kòm non	ch. II. p. 57
Pwonon entewogatif	ch. II. p. 57
Pwonon pèsònèl	ch. II. p. 57
Pwonon posesif	ch. II. p. 57
Pwonon posesif ak varyasyon	ch. II. p. 57
Pwonon refleksif ak varyasyon	ch. II. p. 57
Pwonon relatif ak endefini	ch. II. p. 57
Pwonon relatif ak varyasyon	ch. II. p. 57
Pwovèb	ch. V. p. 128
Pwovèb sou bèt	ch. V. p. 128
Retorik	ch. X. p. 260
Salitasyon ak Lizay	ch. X. p. 260
«Se» ak «Ye»	ch. VII. p. 190
Sezon yo	ch. XI. p. 275
Sijè	ch. XIII. p. 290
Sinonim	ch. III. p. 71
Son	ch. I. p. 34
Tanperati	ch. XI. p. 275
Transkripsyon	ch. VI. p. 148
Varyasyon dyalektal	ch. III. p. 71
Vèb	ch. VII. p. 172
Vèb entranzitif	ch. VII. p. 172
Vèb marasa	ch. VII. p. 172
Vèb tranzitif	ch. VII. p. 172
Vwa aktif, Vwa pasif	ch. VII. p. 172
Vwayèl	ch. I. p. 34

FOREWORD

Why a "Haitian Creole Grammar?". The "written grammar" is just a representation of the "internal" or "abstract grammar" of a native speaker. Everyone who speaks a language as a native speaker possesses this *internal grammar*. It is a tool that facilitates speaking with other native speakers without making any mistakes.

We all have an *abstract grammar* in our heads. I had it in mind a long time ago to publish a "monolingual grammar in Haitian Creole". In this work, I don't focus on "advanced linguistic theories"; it is just a means to help teachers and students who are using the Creole language and those who want to enrich their knowledge of Haitian Creole.

Although this book is a grammar, it is more a reference book, a research book. It is not designed as a text book with exercises for students, but is directed at those, such as teachers who are going to use it, to prepare an advance "lesson plan" of what they envision occurring with their students. For those (adults) who are just starting to read and write Creole, it will be a good guide. I have arranged an index in alphabetical order at the end of the book for the user's ease of reference.

One question that some critics may ask is: on what level can *Gramè Kreyòl Védrine* be used? At first glance this text, it doesn't seem to be a book that a five or six-year old child who just starts reading and writing Creole is going to use, or that could be recommended for use at an elementary level. If some children at

Gramè Kreyòl Védrine

this particular level would like to use it in order to enrich their knowledge in the native language, I would be happy. However, some adaptation of it can be made for an elementary level. It depends on the teacher or a group of teachers who would like to make an adaptation for elementary level where "grammatical theories" will be understood. It would be more appropriate to be used at high school or college level and for advanced research in Haitian Creole.

I take all my linguistic freedom together with the authority of the Haitian language to write down these grammatical theories that I advance in this book. They are not an invention but rather based on observation of native speakers. As a guide to the Haitian language, I hope that *Gramè Kreyòl Védrine* will serve as a source of linguistic inspiration to Haitians who are writing in Creole and for all those who are working very hard for a total linguistic liberation of the Creole language and its advancement.

Emmanuel W. Védrine

A C K N O W L E D G M E N T

I am taking this opportunity to thank three people who helped me in finding documents on Haitian Creole for this research: agronomist Jorave Telfort, Marilyn Mason and Alix Cantave. Mr. Telfort is the Associate Minister-at-Large for Haitian Ministries at EMMANUEL GOSPEL CENTER in Boston . He is a person who is never tired when it comes to reading manuscripts. He needed only two weeks to read the manuscript for this book. Ms. Mason is an American missionary who has lived in Haiti for many years. She has researched a great deal on Haitian Creole. Mr. Cantave is the director of Haitian Studies Project (University of Massachusetts Boston) who openly let me search the documents published on Haitian Creole. I appreciate the efforts of Garry Lherisson (president of IMPRIMERIE DU MESSIE, Montreal). Mr. Lherison has helped many writers through his printing press. I cannot forget all the support that I have gotten from my mother, Elenise Zama Védrine, together with my brothers and sisters. I would like to give a special thank to Dr. David Cleveland (president of SOUP TO NUTS PUBLISHERS), who is also a writer. Dr. Cleveland has assisted many people in the publishing area. I would like to thank engineer Alfred Septembre, from whom I learned many things about the use of computers. I want to thank Dr. Leor Alcalay for reviewing some of this research in English. I want to greet all the Haitian teachers and artists who are working hard for the promotion of Haitian culture and language in Boston, other places in the diaspora and in the mother country, Haiti. I hope that this torch they have lighted will send its rays everywhere. A special acknowledgment is due to Dr. Marc Prou, who first started teaching Haitian linguistics, Haitian Culture and Haitian Creole

Gramè Kreyòl Védrine

at the University of Massachusetts Boston. Dr. Prou has given all his support not only to the Haitian Bilingual Program in the Boston Public Schools, but also to the whole Bilingual Program in the Boston Public Schools system and throughout the state of Massachusetts. I take this opportunity to recognize the efforts of Orèsjozèf and Patricia Reicher Francis. Orèsjozèf is a Haitian educator who is doing a tremendous job in helping Haitian teachers throughout the United States. Many teachers have come to know the materials available from his publications for Haitian Bilingual Program. Ms. Francis, the president of HAITIANA PUBLICATIONS, has been helping the Haitian Community in New York for the past twenty years. Through her efforts, many people and researchers have come to know the publications of many Haitian writers and people who publish research dealing with Haiti. I don't forget these Haitian writers: Féquière Vilsaint, Maude Heurtelou, Kesler Brezault and Jan Mapou. Féquière Vilsaint and Maude Heurtelou have been doing an excellent job in developing and publishing materials (English and Haitian Creole) for Haitian Bilingual Programs through their publishing company, EDUCA VISION. Mr. Brezault, editor-in-chief of EDISYON LAGOMATIK, is a writer who has contributed much to the advancement of Haitian Creole. Mr. Mapou, one of the founders of SOSYETE KOUKOUY, is one of the few Haitian playwrights who has been contributing greatly to Haitian Creole for the past thirty years. I recognize the efforts of the people from the Haitian media in Boston in promoting Haitian culture and language such as: Tonton Guy (Revi Tanbou), Joel E. Theodat (Head of Bilingual Department, West Roxbury High School), Max Jean (Boston Public Schools, Roxbury Community College), Jean-Claude Charlet (Boston Public Schools), Jean-Marc Jn. Baptiste (Haitian Multi-Service Center), Ivon Lamour (Radyo Liberasyon), Eddy Le Phare (Lèt ak Kilti). Serge Claude Valmé (Radyo Vwa

Gramè Kreyòl Védryne

Lakay), Charlot Lucien (Tele Kreyòl, Asosiyasyon Atis ak Ekriven Ayisyen), Pè Ati (former animator of "Tandèm Pawoli Kreyòl"), Orèsjozèf (Vizyon Kominotè, Tele Kreyòl, META), Julio Midi (Radio Concorde), Jonel Dalexis (Echo Evangélique), Fritz Alvarez (Inspiration Ministry), Emmanuel René (Haiti Focus), David Cangé and the staff of Tele Dyaspora, Guy Gerard Georges, Roro Jean (Paj Istwa Dayiti), Radyo Metwopòl, and all the others. I appreciate the efforts of Rev. Soliny Védryne for his tremendous work in the Haitian Community in Boston for the past 23 years, and also in promoting Haitian Creole. I want to recognize the efforts of some researchers, linguists and writers who have contributed greatly to the Creole language throughout their research. They are: Jules Faine, Dr. Susanne Comhaire, Felix Morisseau-Leroy, Rev. Ormonde McConnel, Rev. Louis Paleman, Charles-Fernand Pressoir, Dr. Pradel Pompilus (State University of Haiti), Franketyèn, Dr. Albert Valdman (Indiana University), Dr. Pierre Vernet (Centre de Linguistique Appliquée, Port-au-prince), Pauris Jean-Baptiste, Michelson P. Hyppolite, Mango Dyesifò, Dr. Yves Dejean, Paul Dejean, Dr. Carol B. Joseph (City College, New York), Dr. Ernst Mirville (SOSYETE KOUKOUY), Dr. Maximilien Laroche (Université Laval, Québec), Dr. Jean Bernabé (University of the West Indies), Dr. Bryant Freeman (University of Kansas), Dr. Claire Lefèbre, Rev. Edner Jeanty (Presse Evangélique, Port-au-prince) and Dr. Marlyse Baptista (Harvard University).

Emmanuel W. Védryne,

Boston, March 30 1996

REKONESANS

Map pwofite okazyon sa a pou m remèsye twa moun ki te ede m jwenn kèk dokiman sou kreyòl ayisyen pou rechèch sa a. Moun sa yo se: agwonòm Jorave Telfort, Marilyn Mason ak Alix Cantave. Telfort se yon moun ki pa janm fatige lè pou l li maniskri. Msye te pran de semèn pou l li tout maniskri a. Madam Mason se yon misyonè ameriken ki viv Ayiti pandan plizyè ane. Li fè anpil rechèch sou lang kreyòl la. Cantave se direktè «Haitian Studies Project» (University of Massachusetts Boston). Se tout yon plezi pou l te ban m pèmision itilize dokiman nan sant lan pou travay sa a. Mwen apresye efò Garry Lherirson, prezidan IMPRIMERIE DU MESSIE (Monreyal) pou kout men li bay anpil ekriven atravè prè li a. Mwen pa bliye tout sipò mwen jwenn nan men manman m, Elenise Zama Védrine ansanm ak frè, sè m yo. Mwen ta renmen remèsye yon fason espesyal Dr. David Cleveland (prezidan SOUP TO NUTS PUBLISHERS) ki yon ekriven tou. Dr. Cleveland ede anpil moun nan domèn piblikasyon. Mwen voye yon remèsiman espesyal pou enjenyè Alfred Septembre ki montre m anpil teknik pou itilize konpitè. Mwen ta renmen remèsye Dr. Leor Alcalay pou tan l pran pou revize anpil nan rechèch mwen yo an anglè. Mwen voye yon kout chapo pou tout pwofesè ak atis ayisyen kap travay dyanm pou pwomote kilti ayisyèn ak lang kreyòl la nan Boston, lòt kote nan dyaspora a ak nan manman peyi a, Ayiti. Mwen swete flanbo sa a yo limen an va voye reyon l tout kote. Mwen rekonèt yon fason espesyal travay Dr. Marc Prou ki te premye kòmanse anseye lengwistik ayisyen, kilti ayisyèn ak kreyòl ayisyen nan «University of Massachusetts Boston». Dr. Prou bay tout sipò l non sèlman a Pwogram Bileng Ayisyen nan «Boston Public Schools», men tou a tout Pwogram Bileng an jeneral

nan sistèm lekòl Boston Public Schools e nan tout eta Massachusetts la. Mwen pwofite okazyon sa a pou rekonèt efò Orèsjozèf ak Patricia Reiher Francis. Orèsjozèf se yon edikatè ayisyen kap fè yon bèl travay nan ede pwofesè ayisyen nan tout Etazini. Kòm moun ki nan domèn piblikasyon liv, anpil pwofesè rive konnen materyèl ki disponib pou Pwogram Bileng Ayisyen. Madam Francis, prezidan HAITIANA PUBLICATIONS, ap sèvi Kominote Ayisyèn nan Nouyòk depi ventan. Atravè limenm, anpil moun ak fouyadò rive konnen piblikasyon anpil ekriyen ayisyen ak moun kap pibliye rechèch sou Ayiti. Mwen pa bliye ekriyen ayisyen sa yo: Féquière Vilsaint (Fekyè Vilsen), Maude Heurtelou (Mod Ètelou), Kesler Brezault ak Jan Mapou. Féquière Vilsaint ak Maude Heurtelou se de moun kap fè yon travay dyanm nan Miyami nan devlopman e piblikasyon materyèl pou Pwogram Bileng Ayisyen atravè mezondedisyon yo a, EDUCA VISION. Brezault, editè an chèf EDISYON LAGOMATIK (Monreyal), se yon ekriyen Ayisyen ki kontribye anpil nan avansman kreyòl ayisyen. Mapou, youn nan manm fondatè SOSYETE KOUKOUY, se youn nan kèk dramatis ayisyen kap kontribye nan lang kreyòl la depi trantan. Mwen rekonèt efò anpil moun kap pwomote kilti ayisyèn ak lang kreyòl la nan medya ayisyen an nan vil Boston tèlke: Tonton Guy (Revi Tanbou), Joel E. Theodat (Chèf Depatman Bileng, West Roxbury High School), Max Jean (Boston Public Schools, Roxbury Community College), Jean-Claude Charlet (Boston Public Schools), Jean-Marc Jn. Baptiste (Haitian Multi-Service Center), Ivon Lamour (Radyo Liberasyon), Eddy Le Phare («Lèt» ak «Kilti»), Sergé Claude Valmé (Radyo Vwa Lakay), Charlot Lucien (Tele Kreyòl, Asosiyasyon Atis ak Ekriyen Ayisyen), Orèsjozèf (Vizyon Kominotè, Tele Kreyòl, META), Julio Midi (Radio Concorde), Jonel Dalexis (Echo Evangélique), Fritz Alvarez (Inspiration Ministry), Emmanuel René (Haiti Focus), David Cangé ak ekip Tele Dyaspora, Guy Gerard Georges, Roro Jean

Gramè Kreyòl Védrine

(Paj Istwa Dayiti), Radyo Metwopòl, ak tout lòt yo. Mwen apresye efò Rev. Soliny Védrine pou yon kokenn chenn travay li fè nan Kominote Ayisyèn Boston an pandan venntwazan ki sot pase yo epi l pwomote lang kreyòl la tou. Mwen vle rekonèt efò kèk chèchè, lengwis ak ekriven ki kontribye anpil nan lang kreyòl la atravè rechèch yo. Map pale de: Jules Faine, Dr. Suzanne Comhaire, Felix Morisseau-Leroy, Rev. Ormonde McConnel, Rev. Louis Paleman, Charles-Fernand Pressoir, Dr. Pradel Pompilus (Université d'Etat d'Haïti), Franketyèn, Dr. Albert Valdman (Indiana University), Dr. Pierre Vernet (Centre de Linguistique Appliquée, Pòtoprens), Pauris Jean-Baptiste, Michelson P. Hyppolite, Mango Dyesifò, Dr. Yves Dejean, Paul Dejean, Dr. Carol B. Joseph (City College, Nouyòk), Dr. Ernst Mirville (SOSYETE KOUKOUY), Dr. Maximilien Laroche (Université Laval, Quebec), Dr. Jean Bernabé (University of the West Indies), Dr. Bryant Freeman (University of Kansas), Dr. Claire Lefèbre, Rev. Edner Jeanty (Presse Evangélique) ak Dr. Marlyse Baptista (Harvard University).

Emmanuel W. Védrine

Boston, 30 mas 1996

DEDIKAS

an memwa papa m, Sauveur Védrine

Pou

Alain Cortez
Alexandra Célestin
Alfred Septembre
André Dessources
Arnauld Petit-Frère
Blondèl Joseph
Clerilna Védrine
Dr. Marlyse Baptista
Eddy Le Phare
Ernst Jean
Frantz Ambroise
Garry Lherisson
Gerathel Théodore
Jean Frito Charles
Jean Armoce Dugé

Jean-Marc Madelon
Jean-Michel St. Jean
Jennifer Chery
Jeremie Védrine
Jesula Védrine
Marc Darbouse
Marie Manuel
Marie E. Védrine
Max Jean
Morel Berthole
Pè Ati (pè pawoli kreyòl)
Ricardo Chery
Silvenise Védrine
Soliny Védrine Jr.
Sonia Védrine

Se kreyòl mwen pale

Mèsi Papa Bondye dèske se kreyòl mwen pale
Ala bèl lang sa a bèl!
Mwen di sa m panse ladan san tèt grate
Mwen pa gen okenn vèb pou m konjige,
Okenn sibjonktif map anplwaye
Pa gen fè tilititi
Pou blofe pitit natif-natal yon peyi
Mèsi Papa dèske se an kreyòl mwen panse
Mèsi dèske m te fèt sou tè Dayiti
Kote lang sa a soti
Lang yon dal gwo Ewo te pale:
Tousen
Desalin
Kapwalamò
Anrikristòf
Chalmayperal,
Yo tout te pale kreyòl
Se nan lang sa a yo te kominike
Pou yo te ban m libète
Yon lang ki pa lang vini
Lang kolon yo ta renmen detwi
Men m pap boukante lang mwen an
Pou lang ki soti lòt kontinan
Mwen pap fè boukantay pou okenn bagay
Zafè sila yo ki renmen esklavay
Fòk se li pou m pale
Se nan li pou m reve
Se li m pi renmen
Se li ki san mwen
Kreyòl se nanm mwen
Nenpòt Ayisyen ki ta meprize lang sa a
Pa yon vrè kreyòl
Se pa yon vrè natif-natal peyi Dayiti
Son w ti sousou lòt peyi
Yon sousoubake k pa gen kote pou l rete
Yon reskiyè k toujou ap tann kras manje
Yon moun ki san diyite
Ki pa konn sa l ye

- - Emmanuel W. Védrine

Abreviyasyon ak siy ki itilize nan liv la

adj.	adjetif
adv.	advèb
adv.neg.	advèb negasyon
aka.	akayik
atr.	atribi
ekz.	ekzanp (egzanp)
ent.	entèjeksyon
esp.	espresyon
esp. aka.	espresyon akayik
esp.pej.	espresyon pejoratif
f.k	fòm kout
fr.	fraz
fr.fam.	fraz familye
id.	idyòm
k.r	kreyòl rejyonal
lok.	lokisyon
lok.adv.	lokisyon advèbyal
m. / f.	maskilen, feminen
n.	non
n. / adj.	non e adjetif
n.f	non feminen
n. / fr.	non e fraz
n.m	non maskilen
np.	non pwòp
n.m.f	non maskilen, feminen
n.p.l	non pliriyèl
obj.	objè
prep.	prepozisyon
pwo.	pwonon
pwov.	pwovèb
pwov. / dev.	pwovèb, devinèt
ref.	referans
s:	sinonim
v.	vèb
var:	varyasyon (dyalektal)
v.ent.	vèb entranzitif
vil.	vilgè, vilgarizasyon
v.tr.	vèb tranzitif
v.tr / ent.	vèb tranzitif e entranzitif
	kontrè, antonim
*	gade nòt sou mo a, sou non sa a pou kòmantè; non sa a enpòtan pou konnen

ENTWODIKSYON

Poukisa yon gramè kreyòl? «Gramè ekri» a se jis yon reprezantasyon «gramè entèn» nan (sa moun ki pale lang nan gen andedan tèt li). Tout moun ki pale yon lang kòm lang natif-natal posede yon gramè nan tèt yo. Se zouti sa a ki fasilite yo pale san pwoblèm youn ak lòt san yo pa fè okenn fot.

Nou tout Ayisyen gen yon «gramè abstrè» nan tèt nou. Pwojè sa a se yon pwojè ki te nan tèt mwen depi lontan pou m te pibliye yon «Gramè Kreyòl Ayisyen». Nan rechèch sa a, mwen pa konsantre sou «teyori lengwistik avanse», se jis yon travay pou kapab ede pwofesè ak elèv kap itilize lang kreyòl la ak moun ki bezwen anrichi konesans yo an kreyòl.

Byenke mwen se yon ekriven, anpil fwa mwen renmen mande pwofesè yo ki sòt de liv yo ta renmen genyen nan klas yo, ki sòt de materyèl didaktik yo ta renmen itilize. Se yomenm ki nan saldeklas la ki reyèlman ap fè esperyans la kòm yon sòt de laboratwa. Mwen kwè l enpòtan pou moun kap anseye travay nan menm direksyon pou tandè sijesyon pwofesè yo. Byenke liv sa a se premye gramè m pibliye sou lang kreyòl, mwen montre deja enterè m nan koze a nan premye diksyonè mwen te pibliye sou «vèb kreyòl ayisyen» an 1992 (*DICTIONARY OF HAITIAN CREOLE VERBS WITH PHRASES AND IDIOMS*). Nan diksyonè sa a, mwen bay gramè kreyòl la yon gwo plas.

EKRITI LANG NAN - -

Anvan piblikasyon I.P.N (Institut Pédagogique National) sou nouvo sistèm òtograf kreyòl la, anpil moun te pran yon sòt de libète pou ekri kreyòl la jan yo vle. Kèk ladan yo te di kreyòl pa lang, li pa gen gramè, li pa gen règ, se yon dyalèk li ye. Pafwa fòk ou padone yon moun lè li pa konnen yon bagay. Deklarasyon sa yo vag, yo pa kanpe sou anyen. Premyèman, majorite entelektyèl ayisyen (swadizan) pat janm bay lang kreyòl la okenn valè, ni tou yo pat eseye fè yon travay sou lang sa a pou ede nan devlopman l. Pat janm gen okenn ankourajman ki soti nan gouvèlman yo pou ta ankouraje devlopman lang nan. Ti travay ki te koumanse fèt ak «alfabetizasyon» nan lang kreyòl la pat reyèlman pote siksè. Toudabò, nou kapab pran ekzanp pwogram O.N.A.A.C (Organisation Nationale pour Alphabétisation et Action Communautaire) la sou Papà Dòk, oubyen sa yo rele an kreyòl «lekòl onèk (O.N.E.K)» (Organisation Nationale pour l'Education Communautaire). Pat reyèlman gen yon estrikti anplas oubyen yon filozofi pou te fè pwogram alfabetizasyon an valse. Se plis yon pwogram ak entansyon pou te montre kèk peyizan nimewo ak siyen non yo. Ansòm, se te yon pwogram ki plen manti e l klè nan jounen jodiya lè n poze kesyon sa a: poukisa gen 85% (katrevensenk pou san) Ayisyen toujou ki pa ka li ak ekri?

Kreyòl la pran yon lòt dimansyon nan ane katreven yo sou diktati Janklod la. Se nan lang sa a nou te kapab tandè anpil nan revandikasyon pèp la. Li vin pran yon pi gwo dimansyon sou gouvèlman Aristid la kote prezidan an toujou itilize lang pèp la nan plizyè sikonstans, yon fason pou tout moun konprann sa lap di.

Gramè Kreyòl Védryne

«Reyalite lengwistik» la klè nan peyi Dayiti: lang fransè a pa lang matènèl Ayisyen. Men, Ayisyen an tèlman ap viv nan iyorans, anpil ki pa menm konn li ak ekri kap viv nan dyaspora a deklare fransè kòm lang matènèl yo. Kounyeya, lè yo nan yon pwoblèm epi yo pa konn lang anglè a, yo rele yon blan ki ka degaje l malman an fransè pou entèprete pou yo, menm Ayisyen sa yo pa konprann jebede. Reyalite a tèlman vin klè, menm nan plizyè biwo leta nan Monreyal, yo anplaye yon blan ki pale kreyòl pou fasilite konvèsasyon ak Ayisyen, menm bagay la Ozetazini. Mwen padone Ayisyen sa yo paske se frè ak sè m yo ye; nou tout fèt Ayiti. Men sous pwoblèm nan soti depi anwo, sètadi moun kap dirije yo, klas swedizan entelektyèl la gen yon travay de baz yo pat janm fè, ni tou yo pat enterese fè l (bay tout moun pen lenstriksyon).

Gramè Kreyòl Védryne pa yon repons pou tout kesyon sosyolengwistik nan sosyete ayisyèn nan, men se jis yon dokiman pou temwaye ekzistans lang kreyòl la kòm lang vivan, yon dokiman ki kapab sèvi kòm gid sou lang natif-natal tout Ayisyen e an menm tan, yon kontribisyon nan avansman l.

Emmanuel W. Védryne

NÒT POU MOUN KAP ITILIZE *Gramè Kreyòl Védrine* - -

Byenke liv sa a se yon gramè, se plis yon liv referans, yon liv rechèch. Li pa prepare kòm yon liv ak egzèsis pou elèv men, moun kap itilize l kòm tèks, patikilyèman pwofesè, kapab fè yon ti travay adisyonèl. Dabò, pwofesè a dwe prepare yon «plan de leson» pou l konnen sa l vle wè ak elèv yo. Pou moun ki fèk ap aprann li, ekri kreyòl, se yon gid ki va sèvi yo. Mwen klase yon endèks annòd alfabetik nan finisman liv la ak tout referans paj pou lokalize aspè gramatikal itilize a bezwen.

Youn nan kesyon kèk kritik ka poze, se: nan ki nivo *Gramè Kreyòl Védrine* ka itilize? Sou aparans liv sa a, li pa sanble yon liv timoun senkan, sizan ki fèk ap aprann li, ekri kreyòl pral itilize oubyen pou m ta rekòmande itilizasyon l nan nivo elemantè. Si timoun nan nivo sa a ta renmen itilize l pou anrichi konesans yo nan lang matènèl la, mwen ta byen kontan. Sepandan, gen kèk adaptasyon ki ka fèt pou itilize l nan nivo elemantè; sa depan de pwofesè a oubyen yon gwoup pwofesè ki ta renmen fè yon adaptasyon pou nivo elemantè kote «teyori gramatikal» pral souzantandi. Li ta pi bon pou sèvi nan nivo mwayen, segondè, siperyè (pou rechèch avanse sou kreyòl).

Mwen pran tout libète lengwistik mwen ansanm ak otorite lang kreyòl la ban mwen pou m kouche sou papye «teyori gramatikal» mwen avanse nan liv sa a. Se pa envansyon yo ye men pito obsèvasyon moun ki pale lang sa a kòm natif-natal. Kòm yon gid sou Lang Ayisyen, mwen swete gramè sa a va sèvi kòm yon sous enspirasyon lengwistik pou grameryen ayisyen kap vini yo, ekriyen ayisyen kap pwodui nan lang kreyòl la e pou tout sanmba konsekan kap travay kinalaganach pou yon liberasyon lengwistik total-kapital pou lonè-respè lang kreyòl la.

Emmanuel W. Védrine

K R I T I K   S O U   G R A M È   K R E Y Ò L   V É D R I N E

«*Gramè Kreyòl Védline* pa yon repons a tout kesyon sosyolengwistik nan sosyete ayisyèn nan, men se jis yon dokiman pou temwaye ekzistans lang kreyòl la kòm lang vivan, yon dokiman ki kapab sèvi kòm gid sou lang natif-natal tout Ayisyen... Mwen pran tout libète lengwistik mwen ansanm ak otorite lang kreyòl la pou kouche sou papyè teyori gramatikal mwen avanse nan liv sa a. Se pa envansyon yo ye men pito obsèvasyon moun ki pale lang sa a kòm natif-natal. Kòm gid sou Lang Ayisyen, mwen swete gramè sa a va sèvi kòm yon sous enspirasyon lengwistik pou grameryen ayisyen kap vini yo, Ayisyen kap pwodui nan lang kreyòl la e pou tout sanba konsekan kap travay kinalaganach pou yon liberasyon lengwistik total-kapital pou lonè-respè lang kreyòl la»

- - Emmanuel W. Védline, E. W. VEDRINE CREOLE PROJECT

«*Gramè Kreyòl Védline* se yon zouti referans pou tout moun kap ekri ak moun kap aprann lang kreyòl... Mwen felisite Emmanuel W. Védline pou travay sa a. Se ti gout pa ti gout lang nan ap pouse rasin...»

- - Féquière Vilsaint, EDUCA VISION

«*Gramè Kreyòl Védline* se yon zèv rich ki chaje ak yon varyete enfòmasyon. Kokenn liv sa a merite anpil valè pou kouray ak jefò Emmanuel. W. Védline mete deyò pou lang manman nou an kapab fè chemen l. Dokiman sa a reponn a anpil defi moun iyoran oubyen swadizan save konn bay lang Ayiti Tonma a. Se yon repons a kritik ki konn ap di kreyòl pa gen règ, li pa gen gramè. Mwen sèten ke mantalite tout moun ki fin li liv sa a ap chanje e yap vin gen yon apresyasyon patikilye pou lang kreyòl la ki simante tout Ayisyen»

- - Jorave Telfort, EMMANUEL GOSPEL CENTER

«*Gramè Kreyòl Védline* se yon travay kapital ki vo tèt nèg, yon zouti valab pou tout moun kap travay nan lang lan, kit nan domèn syantifik, kit nan domèn literè. Se dat nap bouske bon zouti dyanm konsa. Se poutèt sa mwen vle leve vwa m ak tout kreyolis toupatou pou karyonnen: ewa kanmarad lengwis la, bravo Védline!»

- - Keslèbrezo, EDISYON LAGOMATIK

«*Gramè Kreyòl Védline* vin bay lang kreyòl la yon lòt pwa. Li pral ede moun wè klè pou konprann reyalite lang matènèl la. Gramè sa a se yon zouti ki pral louvri lespri. Li pral jwe yon bèl wòl pou tout elèv lekòl...»

- - Serge Claude Valmé, RADYO VWA LAKAY

BAY KREYÒL LA ELAN - -

Anpil moun ka poze kesyon sa a: kijan pou n fè pou bay kreyòl la elan? Repons lan fasil: atravè konferans, piblikasyon, sipò gouvènmantal e atravè medya a. Gen kèk atik ki pibliye sou sa deja pou m ta bay lektè yo plis egzanp. Mwen te finalman seleksyone sa m te jwenn ki pi pwòch tèt la : «yon reyinyon pou bay kreyòl la plis fil» (Michaëlle Auguste), «fransè kòm lang dominan nan lekòl Ayiti» (E W. Védrine), «Boukan, jounal moun ki fèk aprann li kreyòl» (Carrié Paultre), «Kèlke konsèy pou bay lang kreyòl la jarèt nan peyi Ayiti» (Deslande Rincher). Nan analiz atik Michaelle Auguste la, «Yon reyinyon pou bay kreyòl la plis fil», gen anpil paralèl ak atik pa m nan, «Fransè kòm lang dominan nan lekòl Ayiti». Non sèlman li enpòtan pou gen reyinyon, seyans pou lang kreyòl la, men kolaborasyon yon seri de pwofesyonèl kap sèvi ak lang lan enpòtan tou pou devlopman l. Atik C. Paultre sou «Boukan», se yon bèl ekzanp modèl piblikasyon an kreyòl ki kapab ede nan pwogram alfabetizasyon. Anplis, li bay yon reflè lokal, sa Ayisyen kapab esperyans nan peyi Dayiti. Malgre pwoblèm ekonomik jounal la konfwonte, li kite kanmenm yon literati, yon ekzanp nan elan nou kapab bay lang nou an. Dènye atik mwen te seleksyone, se «ann ede kreyòl la fleri», Mango Dyesifò ekri. Dyesifò se yon leksikograf popilè nan jounal «Haiti Progrès» pou yon ribrik li te konn pibliye sou lang kreyòl ki rele «lang manman nou». Nan ribrik sa a, Dyesifò trase etimoloji yon seri mo kreyòl ra ki anrichi konesans lektè yo sou lang kreyòl.

Gramè Kreyòl Védrine

Bay kreyòl la elan - -

Yon reyinyon pou bay kreyòl la plis fil

(Michaëlle Auguste)

Omwen 30 sitwayen nasyonalis ki konprann pwoblèm lang te reponn prezan nan randevou a ki te fèt nan La Table Ronde, sou Channmas la. Reyinyon an ki te derape a 5:30 te fini jis vè 9:00, e li te fèt nan yon atmosfè tètansanm ak demokrasi.

Kòm òganizatè yo te diskite yon sijè ki regade tout edikatè nan peyi a, nap fè yon rapò sou aktivite sa a nan nimewo Edikatè sa a. Mesaj enpòtan yo te bay jou sa a te kouvri 2 manman kesyon. Pou derape seyans lan, men kijan òganizatè yo te poze pwoblèm sila yo:

«Nap travèse, kounyeya, yon moman kote lang kreyòl la antre pi fon nan divès kalite kesyon»... «se pa yon mòd men se yon nesosite»... «Se pou nou rive antann nou sou kèk pwèn: pwoblèm nou se pa pale kreyòl pou pale kreyòl men se devlope lang nan pou pèmèt bon jan enfòmasyon epi pou fasilite kominikasyon. Pwoblèm nou se pa kare kreyòl la avèk lòt lang, men se travay pou kreyòl la toujou kanpe sou de pye li. Òganize lang kreyòl la dwe mache avèk kèk prensip solid tankou: pa mele sa lang kreyòl la ka fè ak sa yon lòt lang mande. Fòk nou respekte istwa lang kreyòl la, fòk kreyòl la kenbe libète granmoun li».

Pou kore sa yap di a pi plis, òganizatè yo te fè kèk pwopozisyon sou plas lang lan nan moman an. Yo te rete sou divès chanjman ki pou mache ak wòl lang lan ap jwe koulyeya nan peyi a. Se konsa nan yon premye tan, yo te vini ak kèk konsèy ki montre nou nan ki direksyon pou nou travay pou lang kreyòl la kenbe fòs li genyen an. Konsèy sa yo te pati konsa:

__ Tout jounalis, tout gwo anplwaye leta, tout moun kap travay nan aktivite devlopman dwe bòde kesyon an yon lòt jan : yon kesyon kominikasyon, yon kesyon kijan nou konsidere moun ki pale kreyòl sèlman yo, epi si nou vle kominike avèk yo tout bon.

__ Tout moun kap sèvi ak lang nan dwe aprann ekri li nan sistèm òtograf ofisyèl la.

Gramè Kreyòl Védrine

__ Tout enstitisyon prive dwe ankouraje rechèch sou lang kreyòl la, tankou rechèch sou mo teknik elatriye.

__ Tout jounalis kap travay nan radyo, jounal ak televizyon dwe òganize anpil aktivite tèt ansanm (seminè, konferans) sou jan pou yo itilize lang kreyòl la dapre bon teknik ak lizay.

__ Pataje esperyans osnon travay ansanm ak lòt peyi ki te gen menm pwoblèm nan osnon ki nan menm sitiasyon an.

__ Ayisyon natif-natal kap pran lapawòl nan lang kreyòl dwe sispann mande eskiz pou yo pale kreyòl . Anonse ou pral pale kreyòl ak mande eskiz pou ou pale kreyòl pa menm.

__ Sèvi ak lang kreyòl la pou fasilite kominikasyon san chanje lang nan ak yon bann mo ki pa nesèsè.

__ Se pou diskou ofisyèl fèt an premye nan lang tout pèp la pale. Lè fini si yap mete nan lang kreyòl la yon diskou ki te premye fèt nan yon lòt lang, fòk diskou kreyòl la egal sa yo te di nan lòt lang lan.

Patisipan ki te nan reyinyon an pat manke sipòte revandikasyon sila yo. Yo te menm kòmanse pwopoze yon seri aksyon, dekrè, mezi ki ta merite pran si pou pwopozisyon yo rive al pi lwen epi reyalize. Ki fè, pi devan, siman va gen lòt aktivite toujou sou kesyon sa yo...

(Michaëlle Auguste, l'Edikatè à l'Educateur)

Bay kreyòl la elan - -

«Fransè kòm lang dominan nan lekòl Ayiti»

(Emmanuel W. Védrine)

Nou kapab di lang fransè a se yon lang dominan nan kèk sans. Pa ekzanp, lè nap gade lekòl an Ayiti, tout materyèl yo ekri an fransè. Èske gen yon pwoblèm ak sa? Mwen toujou pale reyalite bagay yo jan yo ekziste. Donk, sa ki enpòtan pou wè se mande tèt ou : ki opòtinite tout moun genyen pou benefisye de yon edikasyon? Mwen eseye klè kou dlo kokoye sou bagay yo. Donk, itilize yon lang an patikilye nan lekòl Ayiti se pa sa ki pral solisyon pwoblèm 85% moun ki pa konn li ak ekri. Pale tou de «refòm edikasyon an Ayiti» se yon tèm ki gwoupe anpil bagay e fòk tèm sa a itilize nan bon ti mamit ak sa l enplike.

Ayiti ap toujou itilize lang fransè a ki deja yon lang dominan nan dokiman ki ekri sou zafè lekòl. An menm tan tou, fò nou travay sou lang kreyòl la pou eseye mete l nan menm nivo ak fransè a. Pou rive fè travay sa a, premyèman fò gouvèlman an sousye de sitiyasyon lengwistik la an Ayiti e kijan pou amelyore l. Lè yon moun gen tèt fèmal, li chèche yon saridon pou l bwè oubyen yon lòt grenn pou kalme doulè a men l pap pran lòt medikaman. Dezyèmman, fò edikatè kap anseye nan tout nivo vin pran konsyans de reyalite lengwistik la. Mantalite Ayisyen an tèlman kolonize, donk sa pran tan pou l vin dekolonize. Li toujou ap viv nan yon sitiyasyon kolonyal. Fò li aprann panse kòm yon pèp ki gen yon lang ak yon kilti e kijan pou l vin fyè de yo.

Anpil edikatè konprann pwoblèm yo; sa ki enpòtan kounyeya, se chèche mwayen pou solisyon yo. Kijan pou chèche mwayen solisyon yo? Bon, gen anpil fason pou fè sa: pa ekzanp, etabli yon enstiti oubyen yon akademi nan peyi a kap voye lang kreyòl la monte epi kolekte tout dokiman ki ekri sou kreyòl ayisyen nan kèlkeswa lang lan. Dezyèmman, anpil konferans dwe fèt sou lang kreyòl la pou avansman li. Kilès ki pral fè konferans sa yo? Repons lan se tout moun nan tout domèn: lengwis, edikatè, moun ki etidye lang, literati, ekriyen, medsen, moun ki nan domèn syans, enjenyè, pastè, pè eksetera era... Si sa ta rive fèt, tap gen yon gran amelyorasyon nan domèn devlopman ak itilizasyon lang kreyòl la. Li ta bon pou gen yon jounal nasyonal ki ekri nan lang kreyòl ak plizyè revyi an kreyòl. Gen deja anpil bagay ki ekri an kreyòl. Babay sa yo atire

Gramè Kreyòl Védrine

timoun anpil, gen blag pa ekzanp ak kont. Donk, tout bagay sa yo enpòtan pou ta fè konferans sou yo sou kijan yo kapab itilize pou ta kòmanse ak yon bon jan ansèyman nan lang kreyòl la. Li ta bon tou pou kreye yon seri emisyon radyo ki gen pwogram pou timoun. Tout sa enpòtan nan devlopman yon lang. Lekòl yo ap toujou sèvi ak dokiman ki ekri an franse. Nou kapab pran ekzanp nenpòt liv. Donk, anpil edikatè konprann sitiasyon an. Li ta bon pou de lang yo itilize an menm tan nan plizyè sikonstans. Pa ekzanp lè nap gade, liv sa yo ekri an franse; pwofesè a ta dwe esplike an kreyòl oubyen kreye yon atmosfè pou elèv diskite an kreyòl. Se youn nan pwoblèm grav kote wap jwenn elèv ki pa reyèlman konprann sa yo sot etidye a. Kesyon an se fòt kimoun? Ou panse se fòt elèv la? Non sèlman pwofesè a ka pa prepare kòm edikatè, men tou li konn ap eseye kenbe yon prestij pale sèlman an franse pou elèv yo gen enpresyon l edike.

Pwofesè a anpil fwa oblije jwe wòl aktè olye li jwe wòl edikatè. Li ka fè sa pou prestij lekòl la sitou si se yon lekòl prive kote paran timoun yo atann tout pwofesè dwe pale franse oubyen tou elèv yo atann pwofesè a dwe pale franse byen. Epi pou anpil Ayisyen se yon prestij pou yo si yo rele yo frankofòn oubyen si yo ba yo yon etikèt frankofòn. Donk ou vin remake tout yon seri de tentennad m rele an franse «la francofolie de l'Haitien» kote Ayisyen an toujou gen yon mantalite kolonize. Pale sèlman franse nan klas la pa vle di elèv la reyèlman metrize lang franse a. Se lè lap ekri an franse pwofesè a ka remake si li gen yon nivo avanse an franse. Gen elèv nan nivo segondè se an kreyòl li santi l pi alèz pou ta esprime l oubyen pou ta fè yon ide pase men l nan yon sosyete oubyen yon anviwonman ki tèlman panse mal, sa vin enfliyanse elèv la entelekyèlman.

(Emmanuel W. Védrine, *Yon koudèy sou pwoblèm lekòl Ayiti*, p. 69-71)

Gramè Kreyòl Védrine

Bay kreyòl la elan - -

Lè rèv kreyòl mwen an va reyalize

Ala bèl sa va bèl lè va gen yon akademi Ayiti kap travay pou avansman lang kreyòl la

Ala bèl sa va bèl lè lang kreyòl la va obligatwa nan tout lekòl

Ala bèl sa va bèl lè tout timoun va aprann li ak ekri kreyòl anvan yo aprann li ak ekri lòt lang

Ala bèl sa va bèl lè tout Ayisyen va konnen gramè lang yo a.

Ala bèl sa va bèl lè elèv yo va jwenn tout liv yo bezwen an kreyòl

Ala bèl sa va bèl lè tout pwofesè va konn li ak ekri lang matènèl yo

Ala bèl sa va bèl lè n va jwenn tout kalte liv an kreyòl

Ala bèl sa va bèl lè medsen nou yo va pibliye liv sante an kreyòl

Ala bèl sa va bèl lè n va gen agwonòm ki va ekri liv an kreyòl pou ede peyizan yo travay latè

Ala bèl sa va bèl lè tout minis ledikasyon va pran koze kreyòl la oserye nan lekòl Ayiti

Ala bèl sa va bèl lè elèv bakaloreya va konpoze an kreyòl tou.

Ala bèl sa va bèl lè va gen bibliyotèk piblik chaje ak liv kreyòl nan tout rakwen peyi Dayiti

Ala bèl sa va bèl lè lang kreyòl la va kontinye pale nan Nasyonzini

Ala bèl sa va bèl lè rèv kreyòl mwen an va reyalize

-- Emmanuel W. Védrine

Gramè Kreyòl Védrine

Bay kreyòl la elan - -

«Boukan, jounal moun ki fèk aprann li kreyòl»

(Carrié Paultre)

Lè konbit pou montre moun li nan lang kreyòl la te fèk derape, te gen 4 gwo pwoblèm:

1. Pifò moun ki pale kreyòl pat fin dakò pou sèvi ak lang lan nan edikasyon pèp la.
2. Pat prèske gen monitè pare pou montre granmoun li an kreyòl.
3. Sant yo pat ka jwenn kantite liv ak kaye yo te bezwen pou travay la.
4. Lè moun yo te fin aprann li, yo pat prèske jwenn anyen pou yo li.

Pou legliz pwotestan yo ka jwenn solisyon, yo mete tèt ansanm epi yo monte yon komite ki rele an franse: «Comité Protestant d'Alphabétisation et de Littérature» (C.P.A.L.). Ti non kreyòl li se: «Komite pou montre moun li». Lamenm, komite a antre nan michan.

__ Pou kòmanse, li moute yon boutik liv kreyòl kote sant yo kapab jwenn mezi liv ak kaye yo bezwen pou travay.

__ Apre sa, li ouvè yon pwogram sou Radyo Limyè pou fè moun yo konprann nesite kreyòl nan baz edikasyon pèp la. Se pwogram sa a ki rele «Konesans se richès».

__ Pou koze monitè a menm, li òganize seminè regilyèman nan tout nèf depatman yo. Nan seminè sa yo, li montre monitè yo jan pou yo sèvi ak granmoun epi jan pou montre li ak ekri kreyòl la.

__ Kanta pou koze literati kreyòl la menm, se la li fè plis efò. Li pare ti liv sou tout keksyon ki ta ka enterese moun ki fèk aprann li. Ki vle di, li pale sou sante, sou agrikilti, sou elvay zannimo domestik, sou zwazo ...

Se nan lane 1964 jounal la parèt pou premye fwa, ki vle di lane sa a jounal la gen vennsenk (25) ane. Rezon ki fè nou te bay jounal la non sa a, se paske lè ou ekzaminen byen, ou wè yon

Gramè Kreyòl Vèdrine

boukan se yon bagay ki ka rann anpil sèvis. Lè koloni Sendomeng lan te fèk ap derape, te gen moun ki te konn fè lachas. Pou yo te ka konsève vyann bèt yo te touye, yo te cheche vyann lan anwo yon gwo dife ki te rele «boukan». Apre peyi a fin pran endepandans li, abitan yo kontinye rele boukan tout gwo dife ki rann yo sèvis. Pi souvan, se lè yap pare tè pou fè jaden, se lè sa a yo limen boukan.

Premyèman, «Boukan» sèvi pou boule tout vye fatra ak move zèb ki anwo tè a. Dezyèmman yo pwofite chalè dife a pou boukannen sa yo bezwen manje. Ki vle di: patat, bannann, mayi, lam veritab, krebete. Pou fini, lè se aswè yo limen boukan an, li ka bay bèl limyè pou klere yo nan fènwa a epi anpeche marengwen ak bigay mòde yo.

Menm jan nou wè boukan dife rann moun yo sèvis, se konsa tou nou ta vle wè jounal «Boukan» sèvi yon limyè pou pèp la. Gen yon pwovèb kreyòl ki di: «Se konnen ki fè, pa konnen pa fè». Konsa, jounal la pa chache pote konesans sou tout kalite koze. Li pale sou jan moun ka jwenn pi bon randman nan fè jaden, teknik pou nou ka transfòme danre nou rekòlte nan jaden. Li pale sou levasyon timoun, sou sans pwovèb pèp la ap sèvi. Epi bagay moun yo pi renmen, se ti woman ki parèt chak mwa a...

Nap bat pou wè si elèv lekòl yo pa ta fè jounal la antre nan fanmi kote yap viv la. Konsa lè manman ak papa ta wè jan timoun yo li jounal la avèk kè kontan, yomenm tou yo ta degaje yo wè si yo pa ta ka aprann li tou. Paske depi yon moun anvi konn li, sèt mwa twòp pou l aprann li.

Si tout pèp la nèt te konn li, se ta yon bèl bagay. Lè sa a nou pa ta bezwen ap mande charite pou pèmèt jounal la viv. Paske lè sa a: «grès krab la ta ka kwit krab la»...

(Carrié Paultre, *Edikatè à l'Éducateur*, vol. 4 #1)

Gramè Kreyòl Védrine

Bay kreyòl la elan - -

«Kèlke konsèy pou bay lang kreyòl la jarèt nan peyi Ayiti»

(Deslande Rincher)

Si yon gouvènman bezwen vrèman lang kreyòl la pran jarèt an Ayiti men kèlke sijesyon nou gen pou yo:

1. Ankouraje l anplwaye sillofo edikatè manyèl de klas an kreyòl espesyalman ouvraj matematik, fizik ak chimi.
2. Asire byen ke tout pwofesè ki ap anseye espesyalman nan lekòl yo konnen ni pale ni ekri kreyòl pafètman.
3. Mete li obligatwa pou ansèyman nan lekòl yo fèt ni an fransè e ni an kreyòl.
4. Bay ti elèv yo dikte ni an fransè ni an kreyòl, ba yo konpozisyon fè an fransè e an kreyòl e konte dikte ak konpozisyon kreyòl yo sou plis pwèn.
5. Mete disètasyon kreyòl obligatwa nan ekzamen brevè, retorik e filozofi. Konte disètasyon kreyòl sou plis pwèn ke disètasyon fransè.
6. Mete li obligatwa pou yon elèv ki ap antre nan yon inivèsite leta pran e pase tès oral e ekri an kreyòl.
7. Mande tout moun ki ap chache travay nan biwo leta pou yo pran tès oral e ekri an kreyòl. San sa yo pa kalifye pou yo sèvi pèp la paske pèp la se kreyòl li pale.
8. Mete li obligatwa pou tout moun ki deja anplwaye yo tounen lekòl pou aprann li e ekri kreyòl san sa yo pa merite pwomosyon paske yo pa ka sèvi pèp la byen.

Gramè Kreyòl Védrine

Si yon gouvènman enplemante uit ti mezi sa yo, nou pap ba ou twazan ke ou ap wè tout Ayisyen pale e ekri kreyòl kòrèkteman.

Lè yon Ayisyen kite Ayiti pou li ale nan yon lòt peyi, li pa janm gen pwoblèm pou li aprann lang peyi a; otreman, li pa tap siviv. Se menm respè sa a ke moun ki vle travay nan Gouvènman Ayisyen an te sipoze bay lang kreyòl la otreman yo pa kalifye pou dyòb yo ap fè a. Lè yon peyizan ale regle zafè li nan biwo leta, li pat sipoze gen anplwaye ki ap di li: «puis-je être à votre service, puis-je vous aider?» Peyizan sa a te sipoze tande: «èske m ka ede ou?»

An Ayiti e nan prèske tout peyi soudevlope se gouvènman ki anplwaye plis moun. Sètadi ke gouvènman an gen anpil opòtinite pou li chwazi moun ki vrèman kalifye pou sèvi pèp peyi a. Konesans apwofondi nan lang kreyòl la te sipoze pi gwo kalifikasyon yon anplwaye nan gouvènman ayisyen te dwe genyen.

(Deslande Rincher, *DIKSYONÈ MANMAN PENMBA*)

Gramè Kreyòl Védrine

Bay kreyòl la elan - -

«Ann ede kreyòl la fleri»

(Mango Dyesifò)

Tout moun dwe rekonnèt kreyòl la fè yon kokennchenn pa. Lontan, tout vounm se te do, nèg te ekri nan lang lan jan yo te pito. Men depi kèk tan, katon an chanje. An Ayiti, Gwadeloup, Martinik, Dominik, Sen Maten, Sent Lisi, Lil Moris, Lareyinyon, Lwizyàn, Sechèl, ann boule pou kenbe menn òtograf fonolojik la! Mwen kontan anpil gen yon Jou Entènasyonal Kreyòl, 28 oktòb. Epi, nan Sechèl, lang kreyòl la ofisyèl.

Nan 10 peyi sa yo (total: anviwon yon 11 milyon moun), se Ayiti ki gen plis moun (apeprè 6 milyon) e se an Ayiti yo maltrete kreyòl pi plis. Jouk kounyeya, gen anpil Ayisyen ki pa gade lang kreyòl la pou anyen. Pou plizyè menm, se lang nèg konsa-konsa, nèg ki pa save. Podyab, moun ki panse konsa, souvan se pa fèt yo. Se sosyete a, jan li konstwi, ki lakòz sa. Depi dikdantan, nou wè nan grenn je Oksidan travay enperyalis yo, se fè meprize pa w pou adore pa yo.

Nou pa kont lang franse. Plis nou ta pale plizyè lang, plis sa ta bon, men lang manman nou anvan tou! Èske Fransè, Olandè, Meriken... jete lang yo pou ranmase pa zòt? Lang matènèl la, se yon bagay tèlman natirèl, gen de sikonstans, se limenm ki parèt pwent nen l touswit. Nou sonje sak te rive Seza, anprè women? Lè misye wè Britis pami ansasen l yo, li sezi. Yo toujou pretann misye di an laten: «*Tu quoque, filii*» (*Menm oumenm tou, pitit mwen!*). Men dapre yon lòt vèsyon, Seza te pwononse fraz la an grèk pito: «*Kaì sù tèknon*».

Se grèk ki te premye lang li pale. Menm jan lè yon bon grenn ayisyen natif-natal an danjedemò, li pa pwenti bouch li pou li rele: «*Au secours, police!*» Li di: «*Anmwe lapolis!*».

Gen yon jounalis ameriken, Edith Efron ki te di: «*Lè Ayisyen an kòlè, li bezwen joure, se kreyòl li anplwaye, menmsi se moun save*». Manmzèl pat manti. Lang nou, se pa nou, chèmèt, chèmètès. Annou ede l valse. Nou tout: ekriyen, mizisyen, lengwis, elatriye... Pou powèt, konpozitè, womansye... kreyòl, gen yon bagay ki konte: swaye ekritman yo, chache bay bon liv, anpil chedè, yon literati kreyòl rich.

Kreyòl la se yon lang literè menm jan ak franse, panyòl, pòtigè, eksetera. Annou jete tout

Gramè Kreyòl Védrine

vye prejije kont sèten lang. Ann pran abitud li kreyòl. Pa gen anyen konplike. Li l yon premye fwa: dousman. Yon dezyèm fwa dousman. Yon twazyèm fwa: dousman. Ak mwayen sa yo, alafen wa kontan li kreyòl.

Ak kreyòl la, yo kapab fè anpil bagay, menm jan Cheik Anta Diop, nan Senegal, te tradui nan lang wolòf *Théorie de la relativité* Albert Einstein. Annou konsidere felib yo, an Frans. Yo te bay tèlman bon ouvraj, yo te tèlman travay pou fè lang pwovensal la kanpe sou 2 pye militè l, enben lang sa a te fini pa merite respè tout moun. Frederik Mistral te pibliye an 1859 yon powèm pwovensal ki rele: «*Mireille*». Powèm sa a selèb. Charles Gounod, an 1864, sèvi ak li pou konpoze mizik yon opera ki pote menm non: «*Mireille*». Fòk nou pa bliye raple tou: Mistral, an 1904, te resevwa Pri Nobèl. Li te pami moun ki te fonde an 1854 yon kokennchenn lekòl literè ki te rele: «*Felibrige*».

Literati kreyòl ayisyen an deja bay e li gen pou bay ankò kèk bon kalite powèt... Nèg kapab rive lwen ak pèsèverans...kreyòl la, se yon lang pyout, total-kapital. Annou kontinye vire mannouvèl la pou fè l ale pi lwen.

(Mango Dyesifò, «*Haïti Progrès*», vol. 4 # 47. 1987)

CHAPIT I

- Òtograf kreyòl la
- Son
- Vwayèl
- Konsòn
- Grafèm pou ekri an Kreyòl
- Kontraksyon
- Apwostòf ak Tirè
- Ponktiyasyon
- Aksanfòs
- Majiskil, Miniskil
- Italik ak Gimè

ÒTOGRAF KREYÒL LA (nouvo) - -

«Ann kase koub òtograf kreyòl la»

(Iv Dejan)

Pou eklèsiman atik sa a pote sou òtograf kreyòl la, li te parèt nan plizyè dokiman. Kilès Iv Dejan (Yves Dejean) ye? Pou moun ki fouyapòt nan koze kreyòl ayisyen, lengwistik kreyòl, mwen pa kwè yo gen dout pou reponn kesyon sa a menmsi yo pa wè Dejan fasafas. Dejan se youn nan lengwis ayisyen ki pote yon kolaborasyon estraòdinè nan lang kreyòl la pou avansman l ak itilizasyon l nan edikasyon. Kòm Jules Faines*, li te gen chans pwonmennen nan tout peyi Dayiti pou fè rechèch sou lang kreyòl la. Piblikasyon l yo anpil e mwen pa pral chita pou m fè yon pase sou tout. Youn nan liv li ki plis konsantre sou ekriti lang kreyòl ak istwa dèyè l se *Comment écrire le créole d'Haïti*. Se tèt sa a Iv Dejan te prezante kòm tèt doktora nan «Indiana University». Ann gade sa atik li a di:

«Atik sa a parèt deja nan nimewo 358 (26 oktòb 1980) 'Le Petit Samedi Soir'. Malerezman, yo te chanje tit la, yo te mete 'Jouke kreyòl la pi ro' e yo pat di se Iv Dejan ki ekri l. Nou tounen avè l nan SEL, paske nou kwè li kab eklèsi anpil pwen pou nou.»

Nouvo òtograf kreyòl la se on zouti ki dwe itil tout moun ki sèvi oubyen ki vle sèvi ak kreyòl Ayiti a. Ki moun ki sèvi ak kreyòl la? Natirèlman, nanpwen moun ki sèvi ak kreyòl la plis pase Ayisyen ki pa gen lòt lang pase l. Fò nou pa janm bliye sa: zouti òtograf la, se pou Ayisyen sa yo li la anvan.

1. Premye gwoup moun ki bezwen òtograf la, sa ki pi enpòtan an, se mas pèp ki poko konn ni li ni ekri a. Se pòsyon sa a pou moun ki serye okipe plis nan pèp ayisyen an. Paske se li ki gen plis moun. Paske se sou li tout ekonomi peyi a chita. Paske se li ki chaje ak plis pwoblèm: mizè, maladi, grangou, iyorans, manke rad, manke bon kay, manke avantay

teknik modèn yo (tankou elektrik, dlo tiyo, frijidè, telefòn, televizyon). Paske se li ki viktim on ti gwoup moun kap peze l, k ap prije l, k ap esplwate l depi syèk.

Pou nouvo òtograf la sèvi enterè mas pèp ki poko konn li a, se pou pèsonn pa betize ak pwoblèm alfabetizasyon tout pèp la.

Dabò, pinga pèsonn kwè on òtograf se solisyon tout pwoblèm Ayiti. Dezyèm bagay, pinga pèsonn kwè solisyon pwoblèm alfabetizasyon on mas pèp chita sou sistèm òtograf la. Montre moun li ak ekri byen, se moso nan enstriksyon on pèp. Twazyèm bagay, on bon sistèm òtograf poko solisyon montre moun li ak ekri a. Ann egzaminen pawòl sa a. On bon sistèm òtograf pi fasil pou moun aprann pase on move sistèm oubyen pase on sistèm ki mwen bon. Men nou gen anpil efò pou nou fè toujou pou nou prepare divès kalite zouti ki va pèmèt nou montre moun li ak ekri vit, epi byen, ak nouvo sistèm nan. Tousuit fòk nou di: atansyon pou nou pa kwè: gen on sèl sistèm lekti ki bon. Esperyans tout pèp kap sèvi depi konbyen syèk oubyen depi konbyen ane ak divès kalite sistèm ekriti montre nou klè: se pa on sèl fason tout moun kapab aprann li pwòp lang pa yo. Anpil metòd diferan, anpil chemen diferan kapab mennen yo nan menm rezilta li ak ekri lang yo fen. Konsa anpil zouti nesesè. Anpil liv nesesè. Tout moun ki gen konesans nan keksyon sa yo merite mete men. Rezilta yo kapab pi bon lè se ekip moun ki travay ansanm. Antouka menmsi on moun oubyen on ekip moun, on pwofesè oubyen on asosiyasyon pwofesè vin jwenn bon kalite rezilta ak on metòd lekti, pinga yo kouri di se metòd yo a sèl ki bon, oubyen se li ki pi siperyè. Men, se pou yo pa neglije fè lòt moun konnen ki metòd yo suiv, ki rezilta li bay, ki fo pa esperyans montre yo pou moun evite. Menm jan pwovèb la di, *nou pa konn kote dlo pase pou l antre nan bwa joumou*, se konsa, ak tout pwogrè ki fèt, lasyans poko konnen kote konesans pase pou l antre nan sèvo kretyen vivan. Lasyans ki etidye teknik lekòl, yo rele pedagogi a, poko rive konprann sak fè on timoun aprann li vit, aprann li byen, sak fè on lòt ret dèyè.

Esperyans ki gen enpòtans kounyeya an Ayiti, se pa esperyans pou nou wè pifò elèv pral aprann pi byen pase lontan, lè lekòl tap sèvi ak on lang yo pa te konnen. Esperyans sa a pa bezwen fèt an Ayiti vrèman vre, paske li fèt deja tout kote sou latè, depi se kote yo fè lekòl nan lang peyi a (an Almay, an Angletè, an Bèljik, an Chin, an Dominikani, o Japon, Kiba, an Risi). Esperyans ki merite fèt (sa vle di sa pou nou teste a, sa pou nou egzaminen byen egzaminen an), se ki metòd, ki mwayen, ki teknik, ki mòd aji,

Gramè Kreyòl Védrine

ki mòd lekòl, ki pèmèt pifò pwofesè montre timoun reflechi byen, poze kekasyon byen, diskite byen, kritike byen, aji ak ladrès, sèvi ak 10 dwèt yo byen.

2. Nan moun ki pa gen lòt lang pase kreyòl la, genyen ki aprann li ak ekri an kreyòl ak òtograf Preswa a ant 1950 ak 1980. Nanpwen mwayen konn konbyen moun ki nan ka sa a. Si moun sa yo kontinye li, si yo konn ekri tou, e si yo fin abitye ak òtograf Preswa a, yo kab gen traka pou yo ekri ak nouvo òtograf la. Men, yo pap mal pou yo konprann sa lòt moun ekri ak nouvo òtograf la. Nou ta merite fè on jefò pou n ba yo kèk ti espplikasyon klè sou nouvo sistèm nan.

3. Nan moun ki pa gen lòt lang pase kreyòl la, gen on bon valè moun ki pase lekòl, ki aprann li ak ekri an franse sèlman, men ki pa te janm gen okazyon ak mwayen aprann lang franse a tout bon. Aprann nouvo òtograf la ap fasil pou yo si yo pa bliye tout ti prensip lekti yo te resi konnen. Sa vle di espesyalman si yo sonje ki rapò lèt ak gwoup lèt alfabè yo, genyen ak son ak silab franse ki sanble anpil ak son ak silab kreyòl. Bon espplikasyon klè sou nouvo sistèm òtograf la ap itil yo anpil.

4. Gen on katriyèm gwoup moun ki ta pase plis tan lekòl. Franse a kab pa rele yo chè-mèt-chèmetrès, men, yo degaje yo malman ak lekti an franse. Ak on paj espplikasyon, yap aprann li nouvo òtograf kreyòl la nan de tan twa mouvman. Gwoup 4 ak gwoup 3 ansanm se pifò moun ki mele ak lekti an Ayiti. Rete on lòt gwoup.

5. Senkyèm gwoup sa a pa anpil nan popilasyon peyi Dayiti. Se Ayisyen yo konn di ki enstwi yo. Yo pale 2 lang: kreyòl ak franse. Nouvo òtograf kreyòl la se yon sistèm ki fasil pou yo aprann. Sèl pwoblèm òtograf kreyòl la kapab bay granmoun ki nan gwoup sa a, se pwoblèm rekonèt valè li. Se pwoblèm asepte fè on ti jefò tou piti pou korije defo ki nan sistèm lekòl lontan ki tap chèche fè yo kwè kreyòl pa gen valè, kreyòl pa bon, kreyòl pa lang. Anpil efò merite fèt pou konbat vye lide sa yo, pou chèche dechouke yo nan tèt moun swadizan eklere sa yo. Meyè solisyon pou pwoblèm sa a se fè tout timoun tout lekòl ki nan peyi a aprann li ak ekri kreyòl byen vit. Epi se mete ti liv kreyòl enteresan nan men yo, espesyalman bèl kont andeyò nou yo. Timoun yo pap gen okenn pwoblèm ak òtograf sa a menm. Sèl bagay kap rive yo, plis entelijans yo ap devlope, se plis yap mande sak fè òtograf franse a pa fasil tankou òtograf kreyòl la. Depi li ak ekri kreyòl antre tout bon

Gramè Kreyòl Védrine

nan pwogram lekòl, paran timoun yo ap oblije vin enterese nan koze a.

6. Nou ta mèt di gen on sizyèm gwoup. Se save yo menm ak pwofesè lekòl yo. Yo gen on chaj lou pou pote nan koze kimoun ki reskonsab pèp ayisyen fè pwogrè oubyen fè bak nan devlopman konesans. Se twò fasil òtograf ofisyèl kreyòl la twò fasil pou yo tout. Men, kapab genyen ladan yo ki chaje ak move santiman nan kè yo ni pou kreyòl la, ni pou òtograf fonolojik ofisyèl la. Se pou yo repase tèt yo byen pou yo wè si move santiman yo ta genyen kont òtograf kreyòl la ak lang kreyòl la, se pa ta move santiman kont mas pèp la menm. Èske se pa pè yo pè pou pèp la pa vin wè pi klè nan jwèt yo?

7. Natirèlman, gen moun ki pa fèt an Ayiti ki kapab enterese sèvi ak kreyòl tou. Depi yo enterese fè efò pou yo aprann kreyòl la (e yo konnen aprann on lang byen pa kichòy ki fasil), se pa ti efò piti pou yo aprann on nouvo òtograf fonolojik ki ta kontrarye yo.

Lè ou wè on vye zo granchimen...

Sa pou nou fè ak tou sa yo ekri ant 1950 ak 1980 ak òtograf Preswa a? Gen 2 repons on moun ta kapab prese bay: 1) Bliye sa. Jete tout sa ki pa ekri ak nouvo òtograf ofisyèl la. Pa sèvi ak yo. 2) Tou sa ki gen valè, ann prese tounen ekri yo ak nouvo òtograf la.

On timoun ki pran san l pap chwazi premye repons lan, paske li konnen se twòp gaspiyay si yo ta annik jete liv ki ta kapab itil poutèt on kesyon òtograf. Òtograf se kòm on rad, se kòm on kostim. Moun ki etidye literati franse, angle, panyòl, konnen òtograf yo jwenn anvan 1700, nan fab Lafontèn, nan pyès teyat Kònèy, Rasin ak Molyè, nan tout bèl koze Chekspi ak Sèvantès, pa menm ak òtograf ki genyen nan edisyon modèn liv mesye sa yo. Konsa, nanpwen jete sa ki bon. Enben, èske se dezyèm repons lan pou n asepte? Non. Paske peyi a pòv youn, epi paske nou deja an reta anpil, gen on twazyèm repons: 3) Nouvo òtograf la se on òtograf fonolojik ki regilyè. Òtograf Preswa a se on òtograf fonolojik ki regilyè tou. Yo pa dwe sèvi avè l ankò pou yo ekri nouvo bagay. Men, li kapab kontinye sèvi pou lekti.

Men sa ki merite fèt. Se pou tout moun ki deja konn li, prese aprann ekri. Men, on demi paj espplikasyon tou kout va ede pifò moun rekonèt de twa diferans ki genyen ant

Gramè Kreyòl Védrine

sistèm Preswa a ak òtograf ofisyèl la. Avèk sa, lap fasil pou moun li tou sa ki te ekri anvan 1980 nan òtograf Preswa a. Men kote 2 sistèm yo pa menm:

1. Kote nou jwenn **W** nan òtograf ofisyèl la, nap jwenn **OU** oubyen **R** nan lòt la...
2. Kote nou jwenn **EN** nan òtograf ofisyèl la, nap jwenn **IN** nan lòt la.
3. Kote nou jwenn **IN** nan fen mo nan òtograf ofisyèl la, nap jwenn **I-N** nan lòt la.
4. Kote nou jwenn **E** tou senp nan òtograf ofisyèl la, nap jwenn **É** aksantegi nan lòt la.
5. Kote nou toujou jwenn ya, ye, yè, yen, yo, yò, yon, you, yan nan òtograf ofisyèl la, nap jwenn on ale-vini ya-ia, yé-ié, yè-iè, yin, yo-io, yò-iò, yon-ion, you-iou, yan-ian nan lòt la.
6. Kote nou jwenn de twa mo ki ekri ak «àn» nan òtograf ofisyèl la, nap jwenn de twa mo ki ekri ak «a-n» nan lòt la.

Machin kreyòl la derape, li kase koube òtograf la, ann kouri l tout boulin sou rout pwogrè pèp ayisyen.

Chanjman òtograf

Sa ki la toujou:

bon,	on, b, ch
fòk	ò, d, f
nou	ou, g, j
admèt	è, k, l
chanjman ki fèt	an, m, n
yo	o, p, r
piti,	i, s, t
yo pa anpil	a, v, y

Gramè Kreyòl Védrine

Sis chanjman sèlman
ki fèt. Pa 7 ni uit   u, z

Sis ti chanjman:

Pare kò nou	e pou é
Men chanjman	en pou in
nou jwenn nan	
òtograf la	w pou ou
	(devan vwayèl)
Atansyon	y pou i
	(devan vwayèl)
pou machin nou	in pou i-n
pa pran pàn	àn pou a-n

(Iv Dejan)

SON - -

son	grafèm*	ilistrasyon
[b]	b	ba, bat, balbari
[ç]	ch*	chen, chat, dach
[d]	d	domine, devan, gadyè
[f]	f	fanatik, fanfa, baf
[g]	g	garaj, bigay, gal
[h]	h	hach, enhen, twouhing
[j]	j	jalouzi, laj, jako
[l]	l	lavi, lay, lwil
[m]	m	manmòte, maladi, fanm
[n]	n	nèg, nwi, izin
[ŋ]	ng	paking, zing, ling
[ʁ]	r	selera, rate, rafal
[s]	s	so, saf, adousi
[t]	t	tafya, taye, tete
[v]	v	vaksen, avadra, vag
[z]	z	zen, zenglendo, vwazinay

* nòt: **Grafèm** kapab defini kòm lèt ki reprezante yon son.

Ch (se de lèt ki reprezante yon grenn son)

Son ki ra men ki la an kreyòl - -

Nou jwenn sòt de son sa yo nan sa yo rele «**pale pweni**». Pafwa sa konn vin tounen sa yo rele «**sirèt**» oubyen «**bouch si**». Swa yon seri moun ki vle eseye pale yon kreyòl fransize oubyen yon kreyòl pou montre apatenans yo a yon klas sosyal kèlkonk. Pafwa tou, kèk moun vle montre «**bilengwis**»* yo (ke yo metrize de lang), yo di w yo pap pale «**kreyòl plat**». Moun ki bileng yo kapab itilize son sa yo tou san yo pa rann kont. Erè sa yo kapab prezante atravè son sa yo: «**u, eu, èu, eun, ue, uè, ua**». Ann gade ekzanp anba yo:

pale pweni, sirèt

koreksyon

1. Yo te krisifye <u>Jezi</u> .	1. Yo te krisifye Jezi .
2. Li di lap vin <u>lundi</u> .	2. Li di lap vin lendi .
3. Mwen te vin kote <u>direktè</u> a.	3. Mwen te vin kote direktè a.
4. Al achte yon liv <u>sik</u> pou mwen.	4. Al achte yon liv sik pou mwen.
5. Ki pri <u>melon</u> an?	5. Ki pri melon an?
6. Pa gen <u>byè</u> .	6. Pa gen byè .
7. Li <u>swe</u> kou pitit kokobe	7. Li swe kou pitit kokobe.
8. <u>Swè</u> ap koule sou tout kò l.	8. Swè ap koule sou tout kò l.
9. Ban m fè yon <u>nuaj</u> .	9. Ban m fè yon nwaj .

Lòt son ra nou ka mansyone se «**H**». Nou jwenn li nan kèk mo ki kapab konsidere kòm yon sòt «**varyasyon dyalektal**» (espesyalman nan yon seri mo kèk moun konsidere kòm «**kreyòl rèk**». Ann gade ekzanp nan tablo anba a:

had	hadi	hale	hèl	hotè	hèk	hèkè	hoholi	henmen
rad	radi	rale	rèl	rotè	rèk	rèkè	roroli	renmen

* nòt: **Bilengwis** : abilite pou pale de lang (kouramman)

VWAYÈL - -

«Vwayèl» kapab defini kòm son vwa ki fèt pa rezonans ki soti nan bouch; pafwa sa fèt atravè twou nen. Nan yon lang, *vwayèl* ak *konsòn* pwodui «son». Lè nap ekri kreyòl, nou itilize lèt ki reprezante *vwayèl* ak *konsòn* yo. Lè n mele *vwayèl* ak *konsòn*, yo vin ban nou «mo». Nou kapab di yon *mo* se pwodiksyon *vwayèl* ak *konsòn*. Nou jwenn dis manman *vwayèl* nan lang kreyòl la: **i, e, en, è, a, ou, o, on, ò, an**. Nou kapab tandè *vwayèl* sa yo nan fen mo tèlke: **pa, pan, pe, pè, pen, pi, po, pò, pon, pou**.

Pa gen pwoblèm ak pwononsiyasyon *vwayèl* «è» nan bouch. Li pa rankontre okenn blokis. Men *vwayèl* yo an kreyòl: **a, e, è, i, o, ò, ou**. «y» ak «w» pa fin konsidere nèt kòm *vwayèl*; pou rezon sa a, yo rele yo «semivwayèl»* ou «demivwayèl». Sa vle di yo ant *konsòn* ak *vwayèl*.

son vwayèl yo	grafèm	ilistrasyon
[a]	a	anana, aransò, atèmiyò,
[e]	e	ede, ere, eritye
[ɛ]	è	rès, bèkèkè, bès
[i]	i	ide, ini, diri
[o]	o	oto, onè, ole
[ɔ]	ò	bò, bòl, dyòl
[u]	ou	ouvri, goud, fou

* nòt: **Semivwayèl** ou **demivwayèl** se yon *vwayèl* ki pa fin *vwayèl* nèt, ki pa fin *konsòn* nèt tèlke «y, w». Yon *demivwayèl* ki pa fè bri se **ui** (tèlke nan nimewo 8), **uit** sou dis (8/10), **uit dizyèm**. **Ui goud, ui mwa, andui, kui** (po bèf), **lwil**. Yon *semivwayèl* kapab vin dèyè tout *vwayèl*. Ann gade mo sa yo: anyen, benyen, bouyon, kaye, kokoye, veye... Nan mo tèlke: kaw, wa, won, wanga, wou, siwèl, siwo ak nan onomatope tankou: paw! plaw! blaw! daw! vlaw! nou jwenn lèt «W». Nan mo tankou: pòy, piye, lòlòy, nou jwenn lèt «Y».

VWAYÈL BOUCH-NEN - -

Tip de *vwayèl* sa yo pwononse ant *bouch* ak *nèn*. Yo rele yo tou «vwayèl nazal». Yo reprezante menm son ak vwayèl oral yo. Diferans ki ekziste antre yo sèke nan *vwayèl nazal* yo yon pati «lè» pase nan nèn.

tablo vwayèl bouch-nèn

son	grafèm	ilistrasyon
↓	↓	↓
[ã]	an	anlve, divan, tan
[ɛ̃]	en	enbesil, pen, labapen
[ɔ̃]	on	onte, pon, jalon
[un]	oun	ounsi, oungan, youn

Aprè *vwayèl nazal*, nou pa rankontre son sa yo:

«b», «d», «g»

Ekzanp: bann   band (*)
                   chanm   chanb (*)
                   ponn   pond (*)
                   rann   rand (*)

[(*) = pa bon]

RANKONT DE VWAYÈL . .

Yon *vwayèl* pa ka suiv yon lòt *vwayèl* nan yon mo ki fini pa yon *vwayèl* (nan plizyè ka). Pou evite rankont sa a, li enpòtan pou entwodui yon «semivwayèl» («y», «w»). Se yon erè ki parèt plizyè fwa nan sa kèk moun ekri. Yo pa fin maton nan ekri kreyòl la oubyen yo mal konte son silab la. Ann gade ekzanp anba yo:

	erè	koreksyon

1.	kounyea	kounyeya
2.	mai	mayi
3.	pei	peyi
4.	kaotchou	kawotchou
5.	aeopò	ayewopò

Si n ta di yo byen ekri, sa ta enplike n dakò ak move pwononsiyasyon silab sa yo:

kou	nye	a	
ma	i		
pe	i		
ka	ot	chou	
a	e	e	pò

KONSÒN - -

«Konsòn» kapab defini kòm «son» ki pwodui pa pasaj lè atravè gòj, bouch. Nou jwenn konsòn sa yo an kreyòl:

b, ch, f, g, h, j, k, l, m, n, ng, p, r, s, t, v, z

Gwoup konsòn tèlke: «sp», «sk», «st» pa itilize an kreyòl.

Ekzanp:

bon	pa bon
-----	--------

espante	spante
espekilatè	spekilatè
espò	spò
espòtmann	spòtmann
espyon	spyon
espyonaj	spyonaj
estasyon	stasyon
estati	stati
estènen	estènen

Son «R» ak «W» - Nou jwenn son «R» devan silab ki kòmanse ak vwayèl sa yo:

a, e, è, i

Ekzanp:

rate, rete, rèl, ri

tandiske se yon son «W» nou tande devan vwayèl sa yo: o, ò, ou, on.

Gramè Kreyòl Védrine

- Ekzanp:**
1. Fetay kay la wo.
  2. Rete nan wòl ou tande!
  3. Li wouj kou woukou.
  4. Nanpwen nèg sanwont konsa.
  5. Woy! Ou fè m sezi pitit.

GRAFÈM POU EKRI AN KREYÒL - -

a, an, b, ch, d, e, è, en, f, g, h, i, j, k, l, m, n, ng*, o, òn, ou*, oun, p, r, s, t, v, w, y, z

* **nòt:** «ng» konsidere kòm de son an kreyòl (n,g); «ou»: de lèt ki reprezante yon grenn son.

Ekzanp mo ak grafèm yo:

rach, rad, saj, bag, laj, rak, kal...

Konsòn ki mache youn dèyè lòt oubyen ki ansanm:

bl, br, dl, dj, dr, fl, fr, gb, gl, gr, gz, kl, kr, ks, lb, lf, lm, ls, pl, pr, pt, tch, tr, sk, vl, vr

Ekzanp mo ak yo:

1.	bl	tablo, blan, bliye	14.	ks	viks, fiks, maks, vekse, seksyon
2.	br	bra, kabre, kabrit, brid	15.	lb	kalbenday, albinòs
3.	dl	dlo, Madlèn	16.	lf	alfò, kalfou
4.	dj	djèt (dyèt), Djo, djak	17.	lm	almanak, moulen
5.	dr	dra, drèt, pèdi	18.	ls	malsite, malswen
6.	fl	flach, gonfle, flè, flote	19.	pl	plat, platin, soupe, pli, konplo
7.	fr	frape, frete, frekan, fren	20.	pr	pratik, prete, prèt, pri, pran

Gramè Kreyòl Védrine

8.	gb	Legba	21.	pt	pwòpte
9.	gl	glas, zenglendo, zenglen	22.	tch	match, patch,
10.	gr	gra, gri, grann, grenn	23.	tr	traka, trete, très, trip
11.	gz	egzanp, egzante, egzije	24.	sk	eskiz, eskandal
12.	kl	klas, kle, zèklè, klou	25.	vl	vle, vlen, vlou
13.	kr	kras, akra, ak rèk, kri	26.	vr	vre, louvri, ouvriye, fevriye

KONTRAKSYON - -

«Kontraksyon» se yon eleman ki pèdi youn ou plizyè «son». Se lè tou «dire yon son» ratresi oubyen vin pi kout. Nou itilize *kontraksyon* anpil an kreyòl lè nap pale. Se yon seri «fòm kout» (f.k) yo ye.

Ekzanp

Kontraksyon

1. Toto genyen nan bòlèt	1. Toto gen nan bòlèt.
2. Mwen te di ou sa deja.	2. M te di w sa deja.
3. Kisa ou vle m fè?	3. Sa w vle m fè?
4. Ban mwen ti kal.	4. Ban m ti kal.
5. Kisa ou ap fè la a?	5. Sa wap fè la a?
6. Kote ou tande?	6. Kote w tande?
7. Ou va tounen ankò.	7. Wa tounen ankò.
8. Nou ale.	8. Nale .
9. Mwen va pote l pou ou.	9. Ma pote l pou ou.
10. Nou va wè demen.	10. Na wè demen.
11. Mwen ape vini.	11. Map vini.

APWOSTÒF AK TIRÈ - -

Youn nan pwoblèm ki prezante lè kèk moun ap ekri kreyòl se itilizasyon «apwostòf» ak «tirè». Anpil fwa, siy sa yo parèt nan itilizasyon fòm kontrakte yo. Sa vin rann kreyòl la pi konplike pou moun ki fèk kòmanse ekri l. Byenke te gen sijesyon ki te fèt deja sou itilizasyon yo men, kounyeya se pou moun ki vle ekri an kreyòl yo eseye senplifye l e sa enpòtan nan alfabetizasyon an kreyòl kote moun nan ap jis ekri sa l tandè a trapde. Se menm bagay pou timoun ki fèk ap aprann ekri lang lan. Tank ou itilize yon fòm senplifye ak yo, se pi fasil yap metrize ekri kreyòl. Donk, enpòtan se elimine «apwostòf» tout kote n panse nou ta mete l. Fè menm bagay la pou «tirè». Sèlman nan kèk ka nou kapab itilize tirè, tèlke pa ekzanp nan ekri yon «mo marasa» (konsa-konsa, monte-desann, voye-monte, ale-vini, peze-souse, ès-ès, dirèk-dirèk, tribò-babò, hing-hang, ping-pong, atis-pent, total-kapital, natif-natal, radyès-pèmèt) pou montre yon relasyon ant de mo sa yo ki marye ak lè nap koupe silab yon mo. Sou koze «tirè» a, Iv Dejan di:

«Nan egzaminen koze yo ekri an kreyòl depi kèk ane, nou kab remake yo sèvi mal ak tirè. Gen moun ki simen tirè tout kote. E sanble pèsonn pa suiv okenn prensip klè nan mete tirè. Poutèt sa, li kapab pi bon pou nou si nou prèske lage tirè a nèt. Nou mèt sèvi ak li espesyalman lè nou rive nan bout yon liy epi nou oblije koupe yon mo... Ekriti ap vin pi fasil lèkonsa».

(Ann aprann òtograf kreyòl la, p.41)

PONKTIYASYON —

«Ponktiyasyon» kapab defini kòm yon sistèm «siy» ki sèvi pou endike divizyon yon tèks genyen oubyen sèten rapò sentaktik. Pami siy *ponktiyasyon* yo, nou ka site: *pwen*, *vigil*, *de pwen*, *pwenvigil*, *pwendentewogasyon*, *pwendesklamasyon*, *gimè*, *parantèz*, *tirè*, *twapwen* (*pwensispansyon*).

Pwen (•) - Siy ponktiyasyon ki itilize nan fen yon fraz pou montre fraz la konplè oubyen pou konplete l.

Vigil (,) - Siy ponktiyasyon ki itilize pou make yon «pòz» andedan fraz la oubyen ki itilize ant mo ki nan yon fraz.

De pwen (:) - Siy ponktiyasyon ki itilize pou yon enimerasyon. Li ka itilize tou nan dyalòg, anvan yon sitasyon. An kalkil, li itilize kòm «siy divizyon». Li itilize tou apre «ekzanp» ki endike yon enimerasyon.

Ekz: Twa wòch dife ki te fòme premye gouvèlman Aristid la : transparans, konpetans, onètete.

Pwen vigil (;) Siy ponktiyasyon andedan yon fraz. Li separe lòt san l pa izole yo. Li ka relye de fraz ki esprime menm ide a. Gramatikalman, premye fraz la kòrèk.

Pwendentowogasyon (?) - Siy ponktiyasyon ki itilize apre yon kesyon. Ekz: Se pou ou l ye?

Pwendesklamasyon (!) - Siy ponktiyasyon ki esprime yon sòt de «santiman ak

fòs», yon etonnman, sipriz. Ekz:

1. Gade kout volan Wousvèl! Misye fin chofè nèt papa!
2. Pa di m! Ou bon tout bon!
3. Tonnè, te kwè m te di w non!
4. Gade, fout!

Parantèz ( ) - Siy ki itilize pou entwodui nan yon fraz yon seri de eleman opsyonèl, sètati, yo ka elimine men tou, li kapab pote klarifikasyon sou yon mo oubyen yon ide nan yon fraz. Nan matematik, li kapab itilize pou multipliyè de ou plizyè «tèm».

Gimè (« ») - Siy ki itilize pou yon sitistasyon kote anfas ka nesèsè pou mete sou yon mo, yon mo etranje e nan yon seri diskou tou (tèlke rapòte sa yon moun di).

Ekzanp:

Sovè di l: «Bat chen, tann mèt li»

Tirè (-) Siy ponktiwayon ki ka itilize nan ekri yon *mo marasa* tèlke: kare-bare, ès-ès, total-kapital, natif-natal, peze-souse. Sa montre yon relasyon ant de mo yo. Li ka itilize tou nan dyalog pou endike pèsonaj kap pale a, nan fen yon maj pou koupe silab.

Twapwen ou Pwensispansyon (...) - Se yon siy ponktiwayon ki sanble twa ti pwen (youn apre lòt). Li itilize pou fè konnen gen yon pati nan tèks la ki koupe. Li ka esprime «eksetera», «elatriye»... (Sa vle di gen ankò toujou).

AKSANFÒS --

Sèl aksan ki nesesè pou itilize an kreyòl ayisyen se «**aksanfòs**». Yo rele l tou «**aksangrav**». Nan youn nan ansyen òtograf kreyòl la (òtograf Preswa a), «**aksantegi**» te konn itilize sou vwayèl «**e**»; se yon enfliyans franse. Kòm vwayèl «**e**» pwononse «**bouch ouvè**» an kreyòl, pa gen nesesite pou itilize «**aksantegi**», diferan de lang franse pou fè yon distenksyon ant sa yo rele «**e fermé**» ak «**e ouvert**» (pwononsiyasyon vwayèl «**e**» franse ak bouch fèmen [ə] oubyen ak bouch ouvè [e]). *Aksanfòs* la enpòtan an kreyòl, pa sèlman pou wè kijan yon mo an patikilye sonnen, men tou pou lòt siyifikasyon li kapab genyen. Ekzanp:

1.	lo	/	lò	lo : yon pil; lò : metal presye
2.	mo	/	mò	mo (eleman gramatikal); mò : moun ki mouri
3.	pan	/	pàn	pan : yon zwazo ; pàn : malfonksyon
4.	po	/	pò	po (tèlke kouvèti yon bagay); po : resipyan (pou mete flè) pò : kote moun debake (tèlke waf; ayewopò)
5.	pe	/	pè	pe : rete san fè bri, bouch pe ; pè : monpè, prèt legliz
6.	te	/	tè	te : bwason ; te : eleman gramatikal; tè : latè
7.	van	/	vàn	van : van kap vante; van : pete ; vàn : rezèvwa dlo

MAJISKIL / MINISKIL - -

Lè nap ekri, nou kapab itilize de sòt de lèt: «lèt majiskil», «lèt miniskil». *Lèt majiskil* vle di : gwo lèt. *Lèt miniskil* vle di : «ti lèt». Nan kòmansman yon fraz, premye lèt la dwe an *majiskil*. «Non pwòp» tèlke non **moun, peyi, kapital, vil, konpayi, biznis** dwe ekri an majiskil. Pafwa nan kèk ekri, nou kapab jwenn mo ki ta sipoze an *miniskil* ekri an *majiskil* jis pou yon sòt de anfaz tèlke nan yon zèv fiktif (powèm, woman, pyès teyat) elatriye... Non ki ekri an *miniskil* se *non komen* yo ye tandiske sak ekri an *majiskil* yo, se non pwòp

Ekzanp :

1.   «**Fanm Ayiti Tonma** yo
      Se **Bondye** ki ban nou yo...»
          (E. W. Védrine, «Respè pou Fanm Ayiti Tonma»)
2.   Ann respekte tout **Fanm Ayiti Tonma**.
3.   **Oktòb** se yon mwa lapli.
4.   **Kapital** peyi **Dayiti** rele **Pòtoprens**.
5.   Tout **Ayisyen** soti **Ayiti**.
6.   Tout **Ayisyen** pale **kreyòl**.
7.   **Kreyòl** se lang tout **Ayisyen**.
8.   **Kreyòl** pale **kreyòl** konprann.
9.   **Gamalyèl** achte de **chen**: **Blitz** ak **Zous**.

ITALIK ak GIMÈ - -

Mo «italik» la se yon mo ki refere a yon tip de «frap»*. Nou kapab di l parèt nan sa ki enprime. Yon otè kapab souliye tit yon maniskri l ekri pou montre l kapab ekri an *italik* (lè l enprime). Ekriti sa a pa janm parèt dwat; li toujou pran yon fòm panche. Kisa ki ka ekri an *italik* ? - Tit yon liv kapab ekri an *italik*. Tit jounal, revyi, pyès teyat, zèvda, konpozisyon mizik kapab ekri ant gimè («»). Nan kèk ka andedan yon tèks, yo kapab ekri tou yon mo, yon fraz an *italik* pou mete anfaz sou yo. Ann gade ekzanp anba yo:

* nòt: **frap**: yon fason moun tape.

1. Ou li Sezon sechrès Ayiti * deja?

remak: Fraz sa a kapab entèprete nan jan sa yo:

- a. Lefètke tit la souliye, imedyatman, li refere a tit yon liv.
- b. Li te kapab refere tou a tit yon maniskri (ki endike lè l enprime lap pran fòm *italik*)
2. Kèk moun te gentan wè «Reseau sans pitié»* an 1991.
3. «Libète» se tit yon jounal kreyòl ki pibliye Ayiti.
4. *Pèlen tèt* * jwe plizyè fwa Ayiti. Anpil moun wè pyès teyat sa a. Se youn nan premye roman nan lang kreyòl ayisyen.

* nòt: Sezon sechrès Ayiti : tit yon roman peyizan ki ekri an kreyòl. Li te pibliye an 1994.

«Reseau sans pitié» (Rezo san pitye) : tit yon fim ayisyen Emmanuel W. Védrine tradui an anglè (Gang without pity).

Pèlen tèt: pyèsteyat ki ekri pa sanba Franketyèn. Se yon ekriven trè koni an Ayiti ak lòtbò dlo. Se youn nan premye ekriven ayisen ki kòmanse ekri roman ak pyèsteyat nan lang kreyòl.

narasyon : monològ kote se sèl naratè a kap pale, dekri sa l wè.

Lè nap ekri, nou pa kapab mete yo an *italik* men nou kapab souliye yo pou endike yo kapab ekri an *italik* lè yo tape oswa enprime. Lòt kote nou kapab itilize *italik* se nan yon «narasyon» oubyen nou ka wè itilizasyon l nan narasyon tèlke narasyon yon pyès teyat, roman, istwa. Frap sa a vin espesyal nan ka sa a pou endike lektè a ke naratè a ap pale oubyen ap obsève yon pèsonaj kèlkonk. Pa gen pwoblèm pou itilize gimè. Nan lòt ka kote nou kapab itilize gimè yo se nan «sitasyon».

Kisa yon sitasyon ye? *Sitasyon* se yon pati nan yon tèks, nan yon liv yon moun itilize pou yon ilistrasyon kèlkonk. Lè yon moun itilize yon sitasyon, li sipoze mete l ant gimè epi bay sous oubyen referans kote l pran l oswa kilès ki di l oswa ekri l. Li ka pote tou kèk eklèsisman sou otè a atravè yon nòt. Si moun nan pa fè sa, li konsidere kòm yon kopyè paske se pa pwòp lide l. Se yon bagay ki enpòtan nan fè rechèch. Ann gade kèk ekzanp sitasyon:

1. «Tout ekriti dechoukay nou li sou mi Pòtoprens, Gonayiv, Jeremi, se nan lang kreyòl yo ekri. Gen kèk kote yo ekri kreyòl la ak fot, men, toupatou nan operasyon dechoukay la lang kreyòl la te devan je tout moun. Nou te konn di kreyòl pale, kreyòl konprann; koulyeяa fòk nou ajoute kreyòl ekri, kreyòl konprann»

-- Gabriel Bien-Aimé, *Sistèm politik ak lafwa kretyen an Ayiti*

2. «Lè van tanpèt britalite soufle
San koule tankou lavalas
Lavalas san kap pèdi nan lanmè
Lavalas san kap pèdi nan larivyè
Lavalas san kap pèdi nan tou rego
Lavalas san ki fè inondasyon
Pou pitit Bondye nwaye»

-- *Sistèm Politik ak lafwa kretyen an Ayiti*, p. 105

Gramè Kreyòl Védrine

3. «Yo pa gen dwa egzile okenn sitwayen Ayisyen, ni yo pa gen dwa fòse okenn sitwayen Ayisyen kite peyi li pou okenn kòz. Yo pa gen dwa fè yon Ayisyen pa Ayisyen ankò, pou yon kòz politik. Dwa lalwa ba li yo, yo pa gen dwa retire yo nan men l, pou yon kòz politik»

— Konstitisyon peyi Dayiti (1987) paragaf 10, #41

4. «Si ou konnen mòn Pilbowo, ou gen lavi ti nèg nan pla men ou. Sou chapit nèg nou ye la a, se wete chapo. Mete ajenou, fè sinakwa. Bat semafot ou. Bat li mezi ou kapab. Mande padon pou repiyans ki moute anba lang ou»

— Pauris Jean-Baptiste, *Nan lonbray inosans* *

5. «Men listwa montre n ni panyòl, ni fransè, ni militè, ni makout pa kab kraze kouraj ak rezistans pèp ayisyen. Te gen Kaonabo, te gen Makandal, te gen Boukman, te gen Tousen, te gen Desalin, te gen Akao, te gen Chalmay Peral ak Benwa Batravil, te gen Jak Aleksi ak jeneral Brison, men sitou te gen e gen toujou pèp la, mas yo ki te aboli lesklavay, ki te ban nou 1804 e ki va ban nou dezyèm endepandans lan»

— Paul Larak, «Tanbou» vol 2 #1.p. 54. 1995

6. «Memwa m chaje ak maling
depi m tandè okipasyon
plim sou do m leve kanpe
m santi trip mwen kòde
m fè vizyon tèt ki kwoke
sou pikèt, fanm ansent ateri
sou bayonèt»

— Patrick Sylvain*, *Zansèt*, p.74

7. «Konplo moun lakay mare,
pou yo kraze malere,
yo pale de demokrasi
pou yo esplwate pi piti,
tout moun ki pa konn li,
moun kap travay nan faktori»

— Orèsjozèf*

8. «Lè Pòtoprens ap reveye
Solèy la poko fin leve
Ki premye bagay nou tandè
Se machann yo ka pe pase
E yo genyen diferan chante
Pou ofri nou sa yap pote
Depi maten yap pwonmennen
Ya pe redi anba gwo chay
Depi maten yap pwonmennen
Pou wè sa lari a va bay

Gramè Kreyòl Védrine

Men bèl pwa, men mayi moulèn
Men zoranj Okap, men gwo bèl chadèk
Men okra, men labapen
Men mango, men ladous kivyen kenèp...»

— Jean-Claude Martineau*, *Flè dizè*

9. «Depi sèt fevriye katrevensis
Mwen tandè bwi yon pakèt fè
Se bwi bòt yon bann wo grade
Kap pyafe sou tèt pèp ayisyen»

- Fritz Dossous* (Papadòs), estrè yon powèm ki rele «Nan peyi m»

- * **nòt:** Nan lonbray inosans : tit yon roman Pauris Jean-Baptiste ekri an kreyòl. Jean-Baptiste se youn nan piyouye kap ekri nan lang kreyòl la. Apre etid li an Ewòp, li retounen Ayiti pou al travay nan edikasyon ak zafè legliz. Li pibliye plizyè liv an kreyòl. Roman sa a te resevwa «Prix Deschamps» (1985). Liv sa a gen yon richès langaj kote sanmba a metrize lang kreyòl la atravè yon seri de «pawoli» li anplwaye.

Orèsjozèf (Oreste Joseph) : edikatè, aktivis ayisyen kap defann lang kreyòl la. Li defann Ayisyen nan dyaspora a ak Edikasyon Bileng pou Ayisyen. Orèsjozèf fè plizyè semèn nan Etazini pou ede pwofesè ayisyen anseye pi byen.

Jean-Claude Martineau (Koralen) : powèt, dizè, aktivis ki gen plis pase ven lane depi lap frappe nan Boston. Martineau se youn nan powèt ayisyen ki manye lang kreyòl la.

Papadòs (Fritz Dossous) : sanmba ayisyen trè koni nan dyaspora a (patikilyèman nan Boston). Se yon edikatè, dramatis ayisyen ki ekri plis pase ven pyès teyat an kreyòl. Anpil ladan yo gen pou wè ak pwoblèm politik peyi Dayiti, politik magouy pou Ayiti pa fè yon pa kita, yon nago nan koma li ye a.

Patrik Sylvain : powèt ayisyen kap viv nan dyaspora a (patikilyèman Boston). Li fè pati «ekriven dyaspora» kap pwodui yon literati manchèt koulin nan lang kreyòl. Sylvain pibliye powèm, roman ak istwa kout.

CHAPIT II

- Pwonon,
- Pwonon pèsònèl,
- Pwonon posesif
- Pwonon posesif ak varyasyon
- Pwonon relatif ak varyasyon
- Pwonon refleksif ak varyasyon
- Pwonon entewogatif
- Pwonon relatif ak endefini
- Pwonon anfatik
- Pwonon endefini ki fonksyone kòm non
- Entèjeksyon
- Entèjeksyon ki itilize ak bèt
- Entèjeksyon ak fraz ki esprime «sèman»

PWONON --

«Pwonon» kapab defini kòm mo gramatikal ki gen fonksyon «non» e ki nan anpil ka ranplase «non».

Pwonon pèsònèl - -

An kreyòl, «pwonon pèsònèl» yo ranplase moun, bagay, bèt, non. Men pwonon pèsònèl yo: *mwen, ou li, nou, yo*.

ekzanp:

fraz ilustrasyon

1. **Mwen** (premye pèsòn sengilye)
2. **Ou** (dezyèm pèsòn sengilye)
3. **Li** (twazyèm pèsòn sengilye)

1. **Mwen** rele Fito.
2. **Kote ou** prale?
3. **Li** sot Ayiti.

1. **Nou** (premye pèsòn pliryèl)
2. **Nou** (dezyèm pèsòn pliryèl)
3. **Yo** (twazyèm pèsòn pliryèl)

1. **Nou** pral kounyeya.
2. **Nou** prè? (map pale ak yon gwoup)
3. **Yo** pral nan jaden.

Remake «li» kapab ranplase «fi» ou «gason» an kreyòl.

Kèk pwonon pèsònèl an kreyòl gen «fòm kout» tou. Ekzanp:

Mwen (fòm konplè)	« m » (fòm kout)
li (fòm konplè)	« l » (fòm kout)

Diferan de «m», «l» pa ka itilize nan kòmansman yon fraz.

Pwonon pèsònèl ak «nonb» - -

«Nonb» yon pwonon pèsònèl endike depan si *antesedan an* «sengilye» oubyen si l «pliryèl». Pa ekzanp: «mwen», «ou», «li» se pwonon sengilye yo ye. «Nou», «yo» se pwonon pèsònèl pliryèl.

Pwonon posesif (ak varyasyon «se»). Ekzanp:

fòm afimatif	fòm negatif
se pou mwen	se pa pou mwen
se pou ou	se pa pou ou
Se pou li	se pa pou li
se pou nou	se pa pou nou
se pou yo	se pa pou yo

Pwonon posesif ak varyasyon + «se» itilize ak kesyon (ak sinonim «pa»)

Fòm konplè	fòm kout	
Se pou ou?	Se pa ou?	Se pa w?
Se pou li?	Se pa li?	Se pa l?
Se pou nou?	Se pa nou?	Se pa n?
Se pou yo?	Se pa yo?	

Pwonon relatif ak varyasyon

mwenmenm	1.	Se ak <i>mwenmenm</i> ou annafè.
oumenm	2.	Se <i>oumenm</i> pitit!
limenm	3.	Se pa <i>limenm</i> .
noumenm	4.	<i>Noumenm</i> Ayisyen, se pou nou youn renmen lòt.
yomenm	5.	Se <i>menm yomenm</i> yo.

Pwonon refleksif ak varyason «kò» e «kont»

pou kò mwen	pou kont mwen
pou kò ou	pou kont ou
pou kò li	pou kont li
pou kò nou	pou kont nou
pou kò yo	pou kont yo

- Ekzanp: 1. Yo fè l pou kò yo. (Yo fè l pou kont yo)
 2. Ou ka fè l pou kont ou? (Ou ka fè l pou kò ou?)
 3. Mwen pa ka fè l pou kont mwen. (Mwen pa ka fè l pou kò mwen)

Pwonon refleksif ak varyasyon «tèt» - -

pou tèt mwen	pou mwen
pou tèt ou	pou ou
pou tèt li	pou li
pou tèt nou	pou nou
pou tèt yo	pou yo

- Ekzanp: Yo fè l pou tèt yo. (Yo fè l pou yo)
 Nou fè l pou tèt nou. (Nou fè l pou nou)

Pwonon entewogatif - -

Pwonon entewogatif yo itilize nan «poze kesyon». Men yon lis: *sa, sak, kisa, kimoun, kilès (kiyès)*.

Ekzanp	fraz ilustrasyon
sa?	Sa w genyen?
sak? (suiy yon vèb)	Sak pase?
kisa?	Kisa k genyen?
kimoun	Kimoun ki te di w sa?
kilès?	Kilès ki pran nan manje a?

Pwonon relatif ak endefini - -

ekzanp	fraz ilustrasyon
ki	Se Pòl ki tap frape nan pòt la.
ke	Liv ke* l te ban mwen an pèdi.
kèlkeswa	Kèlkeswa moun ki frape a pa ouvè.
kèlkeswa moun ki	Kèlkeswa moun ki mande pou mwen di m pa la.
kèlkilanswa	Kèlkilanswa moun ki vin kote m di m pa la.
kikeseswa	Mwen pa nan griyen dan ak kikeseswa .
nenpòt moun ki...	Nenpòt moun ki mande pou mwen, di map dòmi.

remak: «Pwonon posesif» yo vin apre non an nan lang kreyòl. Ann gade ekzanp sa yo:

sengilye	pliryèl
Machin mwen	Machin mwen yo.
Machin ou	Machin ou yo.
Machin li	Machin li yo.
Machin nou	Machin nou yo*.

remak : Remake «machin yo» ka varye. An kreyòl, *machin yo* ka gen 3 siyifikasyon:

1. Machin yo (Nou pa konn mèt yo.)
2. Machin yo (Nou konn mèt yo oubyen machin sa yo se pou yo.
3. Li posib pou yon machin apateni a 2 ou plis moun (si yo achte l'ansanm, si yo resevwa l kòm kado).

Gramè Kreyòl Védrine

remak sou «ke»: Lè nap pale de «pwonon relatif» an kreyòl, «ke» kapab souzantandi (li pa obligatwa pou itilize l tèlke jan l manifeste an fransè). Sèten kritik ayisyen kap analize estrikti kreyòl la di l pa nesesè. Bon, mwen tandè kritik e an menm tan moun ki pale lang nan kòm natif-natal ki itilize l. Rechèch mwen sou lang kreyòl la baze sou jan m tandè Ayisyen pale l (sètadi, obsèvasyon). An menm tan tou, kritik yo se natif-natal e se moun ki pale yon lang kòm natif-natal ki gen dwa fè yon seri de kòmantè sou lang sa a. Nan rechèch mwen kòm grameryen, mwen pa yon chèchè kap preskri oubyen di men kijan Ayisyen dwe pale. Mwen jis obsève e rapòte. Men repons a yon kòmantè pwofesè Max Manigat te fè nan *Haiti en Marche* an oktòb 1996 sou pwonon relatif «ke» mwen itilize:

«Pwofesè Manigat,

Mèsi pou lèt 28 sektanm nan. Mwen se yon moun ki renmen kritik e se yon plezi lè yon moun fè yon kritik de zèv literè m yo. Dabò, sou kesyon «ke» a, gen yon konpatiyòt anonim ki te fè menm sijesyon an nan yon atik mwen te pibliye epi l te retounen l ban mwen ak tout «ke» l te elimine nan atik sa a. Chans pou mwen, m jwenn yon kopi nan pòch vès mwen, konsa mwen voye youn ba ou. Sou kesyon «ke» a, se pa yon envansyon mwen fè. Mwen eseye ekri kreyòl la jan Ayisyen pale l; sètadi, mwen wè tèt mwen kòm yon moun kap rapòte san l pa preskri. Se youn nan pwoblèm mwen avèk «la grammaire prescrite» kote kèk grameryen envante yon seri de règ ki plizoumwen kreye kèk difikilte pou natif-natal yo. Pierre Vernet nan liv li a, *Techniques d'écriture du créole haïtien*, fè yon ti kòmantè sou sa (an palan de lang fransè a). Mwen dakò avè w sou yon pwèn kote «ke» kapab konsidere kòm opsyon. Men, nou pa ka elimine l paske pèp la itilize l lè lap pale. Donk, mwen pa wè sa kòm yon enfliyan fransè nan kèk Ayisyen ki bileng (pale fransè / kreyòl) paske Ayisyen ki monoleng (pale kreyòl sèlman) itilize l atravè diskou yo. Tanzantan, voye ti kritik pou n ka kòmantè sou kreyòl la...»

(Emmanuel W. Védrine)

PWONON ANFATIK --

Mo «anfatik» vle di: ki plen «anfaz». Nan tip de *pwonon* sa yo, nou kapab remake «anfaz» sou mo «menm» ki an rapò ak «tèt».

pwonon anfatik:	fraz ilustrasyon:
1. <i>mwenmenm</i>	1. Ni <i>mwenmenm</i> , ni <i>oumenm</i> nou toulede sot Ayiti.
2. <i>oumenm</i>	2. O, o apa se <i>oumenm</i> ki te la a!
3. <i>limenm</i>	3. Men wi, se <i>limenm</i> wi ki te pote l.
4. <i>noumenm</i>	4. <i>Noumenm</i> Ayisyen, nou se yon pèp tilandeng.
5. <i>yomenm</i>	5. E <i>yomenm</i> , kisa yap fè?

PWONON ENDEFINI KI FONKSYONE KÒM SIJÈ - -

«Pwonon endefini» ki refere a moun oubyen a bagay an jeneral. Men yon lis:

nenpòt moun	tout moun	yon moun	tout	youn (okenn)
nenpòt bagay	chak moun	yon bagay	nenpòt	kèk
chak	pesonn	tout bagay	ase	yon pèsyon
anyen	lòt (zòt)	chat (pesonn)	pifò	yon moun
anpil				

fraz ilustrasyon:

- Tout bagay ap mache byen.
- Anpil renmen kous bisiklèt.
- Chat pa vin nan reyinyon an.

Gramè Kreyòl Védrine

remak: **Remake** «pwonon endefini» ki parèt sou fòm pliryèl: anpil, plizyè, kèk.

Pwonon endefini sa yo : **tout, nenpòt, ase, pifò, youn** (okenn), **yon pòsyon** ka endike «sengilye» ou «pliryèl». Lè yo refere a yon pòsyon (kèk) oubyen a yon sèl moun, yon andwa oubyen yon bagay, yo enplike «sengilye». Lè yo refere a de oubyen plis moun, andwa, oubyen bagay, yo enplike «pliryèl».

fraz ilustrasyon:

1.   **Sa** ou ban m nan **ase**.
2.   **Ase**, ase pa met twòp!
3.   Manje pa janm **ase** pou ou.
4.   **Chak** pran pozisyon yo.
5.   Anyen pa enkyete l.
6.   **Nenpòt** moun ka fè travay la.
7.   **Tout** moun pa panse menm jan.
8.   **Chak** moun fè esperyans pa l. (Nan lang kouran, li posib pou tande: **Chak** moun fè esperyans pa yo.)

9.   **Pesonn** pa gen dwa di m sa pou m fè.
10.   **Zòt** pap regle anyen pou nou. Se nou k pou travay pou Ayiti.
11.   **Plizyè** ladan yo te vini.
12.   **Yon** moun pran nan manje a.
13.   **Yon** bagay rive pitit la.
14.   **Anpil** ladan yo pa vann.

Pwonon endefini yo kapab sèvi kòm «antesedan» tou. Ekzanp:

- a. Yon moun kite liv li sou biwo a.
- b. Malèn eseye fè yon bagay, men mwen pa konn sa li ye.
- c. Migèl ak Samyèl ap travay di; toude va rekonpanse pou travay yo.
- d. Kèk nan mayi yo pèdi fèy yo. [«Kèk» refere a mayi, «yo» refere a «kèk».]

remak: Nan fraz «a», li gen pou antesedan yon moun.
Nan fraz «b», li gen pou antesedan yon bagay.
Nan fraz «c», yo gen pou antesedan toude.

ENTÈJEKSYON - -

«Entèjeksyon» se yon mo envaryab ki ka anplwaye pou kò l pou esprime yon atitud (pozitif ou negatif), ki an rapò ak sa wap pale a. Toujou gen yon pwendesklamasyon (!) nan fen mo sa a lè l esprime yon entèjeksyon.

abobo! Mo ki vle di «amèn». var: ayibobo! (v.v)
adye! Montre «etonnman». Adye! Pa di m! Solanj gwòs pou Dyenò!
s: podyab. Se yon soupi pou montre «tristès» oswa «sezisman». Adye Bondye!
Gad kisa konpè Lewa devni!

Gramè Kreyòl Védrine

- adye e!** «Adye» ak yon «e» long montre «pitye, senpati». Adye! Pòv Sòna!
- adye wi!** Montre «etonnman», yon bagay ki fèt sanzatann. Li ekivalan a fraz sa a: *Gén de bagay pou wè wi!*
- aha a!** Kapab sèvi kòm espresyon pou montre ou kenbe yon moun nan men ap fè yon bagay. *Aha a!* Si w pa ban m, map di.
- alo!** Fòm salitasyon. Lè l itilize ak fraz, li toujou pwononse ak yon «e» long. *Alo o!* Se mwenmenm. *Alo o!* kouman ou ye? «Alo o» se yon fòm salitasyon tou ki itilize lè yap reponn telefòn.
- anhan!** Siy ki vle di «ou dakò». Ak yon long pwononsiyasyon (anhan an!), li kapab sèvi kòm espresyon pou montre ou kenbe yon moun nan men ap fè yon bagay. Anhan an! Se ou ki tap plede vòlè poul mwen yo nan kalòj la! Mwen kenbe w jodiya!
- anmwe sekou!** Rèl moun fè pou mande sekou. *Anmwe sekou!* Vin ede m!
- any!** Esprime yon sòt de «mepri». *Any!* Kisa w vo?
- ay!** Ka esprime yon «kontantman» ki montre yon siksè. *Ay!* Mwen te di w mwen tap pase nan bakaloreya. Li ka esprime yon reyaksyon negatif tou. *Ay!* Te kwè m di w pa touche m! Kote w tande?
- ayayay!** Mo ki esprime yon «mekontantman», yon reyaksyon negatif. *Ayayay!* Pa vin enmègde m!
- Bondye!** Esprime yon «etonnman». *Bondye* Papa! Machin nan chavire! Li kapab refere tou a yon bagay ki fèt sibatman e ki koze yon emosyon pou lòt moun.
- elas!** Esprime yon «reyaksyon» negatif (apre yon bagay fin rive moun lan). *Elas!*
- enhen!** Montre yon reziyasyon. *Enben!* Nap pran l konsa. *Enben!* Ann reziyen nou.
- ey!** Kri pou rele yon moun. *Ey!* Tann mwen.
- ey fout!** var: *hey fout!* ka montre «lapèrè» (tèlke lè yon moun espante) oubyen «kontantman». *Ey fout,* chen! Soti!
- fout!** Mo vilgè ki montre yon «mekontantman». «Fout» toujou gen yon fraz ki suiv li. *Fout* ban m lajan m tande!
- foutre!** Mo vilgè, akayik ki montre «mekontantman». var: *fout!* *Foutre w deyò!*
- hey fout!** Kapab esprime «lapèrè»; li kapab esprime «kontantant», yon bon nouvèl ki rive sanzatann, yon bagay ki fèt espontaneman. Pandan Solanj nan wout la, yon mal chen nwa pase kote l. Li pantan, li di: «*Hey fout,* chen! Soti! Soti!». *Hey fout!* Mwen pat di w Aristid tap tounen Ayiti! - Sedye te jwe yon boul epi pandan tiraj la li te chita ap bwè gwòg ak yon dal zanmi. Li te reve lougawou. Misye jwe 37 pou

Gramè Kreyòl Védrine

dis pyas. Boul la fè premye lo. Sedye voltije, li ponpe epi l di: «Hey fout! M pat di nou 37 tap soti!».

krik! krak! Se yon fòmil ki itilize lè yon moun pral «tire kont». Dabitid, moun ki pral rakonte istwa a oswa vin ak devinèt la, di «krik». Moun ki pral tandè istwa a oswa jwenn repons devinèt la, di «krak»!

mezanmi! Kab montre yon sòt de «pitye». *Mezanmi!* Gad devni Jozafa!

o! Esprime yon «etonman» oswa yon «sezisman». *O!* Kilè sa te rive w?

ololoy! Mo ki esprime yon «kontantman» oswa yon «konpliman». *Ololoy!* Se gwo zafè!

oyoyoy! Ka esprime yon sòt «etonman» ki montre «kontantman». Li ka montre «mekontantman» tou. *Oyoyoy!* Bebe a ap mache ès-ès. *Oyoyoy!* Te kwè m di w kite pitit la an repo! *Oyoyoy!* Gade yon bebe tranzistò!

podyab! Esprime «pitye».

psit! Sòt de soufle pou rele yon moun, yon kamyonèt oswa yon taksi. *Psit!* Malèn! Malèn! Mwen bezwen w!

si Dye vle! ou *sidyevle*. s: *dyevoudan**), var: *sidyeve*. Anpil fwa espresyon sa a pa gen pwendesklamasyon alafen lè l itilize kòm repons nan fraz. Yon prezidan te voye di moun Jakmèl li pral bwè yon tas kafe anmè ak yo. Moun Jakmèl te voye di l: «si Dye vle». Li kab itilize nan fen yon fraz pou montre «asirans» ou «konfyans nan Bondye». Moun relijye gen plis tandans itilize l. Nou pral Pòtoprens lè *si Dye vle!* * «Dyevoudan » kapab konsidere kòm yon fòm akayik.

tyap! Montre «rapidite» lè yon bagay fèt. Li *tyap* li foure pye l nan labou a!

tyoup! montre rapidite lè yon bagay fèt men plis «andedan». Li *tyoup* li foure l!

wipip! Ka esprime «etonman», «kontantman», «sezisman» (tou depan de «tonalite» vwa moun kap pale a). *Wipip!* Gade yon dam! *Wipip!* Ti Dyo pa bon nan Bakaloreya!

woy! Esprime «etonman». Li kapab esprime «sezisman» tou. *Woy!* Mwen manke sot tonbe.

ENTÈJEKSYON KI ITILIZE AK BÈT - -

adouris, tyen!	Espresyon pou di yon kochon wap ba l manje.
adouris! adouris!	Mo pou fè yon kochon dòmi oswa mo ki itilize lè wap rele l.
ale!	Mo ki itilize pou chase yon chen. s: <i>pati!</i>
bè è è!	Bri kabrit fè pou esprime santiman l. M tande kabrit la ap fè: «bè è è!». Al gade pou wè si l pa anpetre.
chi!	Mo ki itilize pou pouse yon poul.
chou!	Mo ki itilize pou chase oubyen pouse yon kochon.
e bèf!	Mo pou pouse yon bèf.
hi i! han! han!	Bri chwal fè pou esprime santiman l.
hihan! hihan!	Bri bourik fè pou esprime santiman l.
houy!	Mo ki itilize pou fè yon bèt avanse (chwal, milèt, bourik).
kè! kè! kè!	Mo ki itilize pou rele poul. s: <i>kèt! kèt! kèt!</i>
kenbe!	Mo ki itilize pou bay bèt kouraj (chwal, bourik, milèt (espesyalman lè yap monte yon pant, mòn oubyen si pye yo ta vle fè yon bitad). s: pare!
kit! kit! kit!	Mo pou rele poul lè ou bezwen ba yo manje.
kò kò koudòk!	Bri pou l fè (plis manman pou l) pou montre «etonman» lè l apèsi yon bèt (tèlke chen, chat, chat mawon, mangous, woulong, mangouyan, malfini, grigri). Anpil fwa, santiman sa a poul la esprime a ka sèvi kòm yon sòt «avètisman» pou lòt poul ranje kò yo.
kou kou you kou!	Chan kòk. Kòk poul nou yo chante pou plizyè rezon. Anpil fwa, yo chante pou montre lòt kòk nan zòn lan otorite yo, teritwa kote se yo ki sèl kòk chante, galantri yo lè yo akonpaye manman poul oswa poulèt. An pwovens, anpil peyizan pa gen revèy. Donk, se yo ki fè peyizan yo konnen lè li jou.
la!	Mo ki itilize pou fè yon bèt rete (chwal, milèt, bourik)
Men! Men!	Mo sa a itilize lè wap rele yon kochon pou ba l manje. Nan kwayans kèk peyizan, yo di l pa bon pou di sa lè yap pote manje bay kochon (pou sa pa ba l grenn). Kou w fin ba l manje se vire do w (pa gade dèyè).
mou! mou ou ou!	Bri bèf fè pou esprime santiman l. Li ka itilize pou rele yon bèf tou.
pare!	Mo ki itilize pou bay bèt kouraj (chwal, bourik, milèt - espesyalman lè yap

Gramè Kreyòl Védrine

monte yon pant, yon mòn oubyen si pye l ta vle fè yon bitad). s: kenbe!

pi!pi! pi!

Mo ki itilize pou rele poul (espesyalman ti poul) lè wap ba yo manje.

piyank! piyank!

Bri ti poul dèyè manman. Bri ti poul fè lè malfini pran l.

pouch! pouch!

Mo ki itilize pou rele chat (kay).

pran l!

Mo ki itilize oubyen lòd ki pase pou lage yon chen dèyè yon bèt oswa yon moun. Rè! Pran l!

pye! pye!

Espresyon ki itilize pou fè yon bèt leve pye l sou yon kòd li pile (bèt tèlkòm bourik, milèt, chwal).

rè!

Mo ki itilize pou rele yon chen.

soti!

Mo oubyen lòd pou fè yon chen deplase.

tyen! tyen!

Espresyon pou di yon kochon wap ba l manje.

wen! wen!

Bri yon kochon fè pou esprime santiman l.

ENTÈJEKSYON AK FRAZ KI ESPRIME «SÈMAN» - .

«Sèman» yo an kreyòl parèt trè emosyonèl. Se yon fason pou konvenk yon moun de yon bagay. Yo reyèlman fò tou . Se kòmkiwa yon ipotèk moun kap sèman a fè ak vi l lè li anplwaye yo e nou konnen kijan lavi chè e se Bondye ki bay li. Se sak fè nou pa tande moun relijye itilize yo e yo panse li ridikil pou itilize non «Bondye» an ven. Men, yo la nan lang lan e nou tande yo menmsi nou pa itilize yo. Remake itilizasyon «premye pwonon pèsònèl» la sèlman: «mwen, m» ki enplike yon «dyalòg» e yon «monològ»* an menm tan. Ann gade kèk ekzanp nan fraz anba yo:

1. Ke Bondye tande **m**! (Sa a pa tèlman fò, men se yon sèman kanmèm)
2. De je nan tèt **mwen** pete! Se pa **mwen** k te fè l!
3. Ke de je nan tèt **mwen** pete!
4. Ke yon machin kraze **m** si se **mwen** k te fè l!
5. **M** fè sèman sou vi **m**!
6. **M** mande Bondye yon machin kraze **m**!
7. **M** mande Bondye pou yon loray fann **mwen** an de si se **mwen** k te vòlè l!
8. **Mwen** sèman sou vi **m**!
9. Si **m** te pran lajan an, ke yon loray kraze **m**!
10. Tonnè kraze **m** se pa **mwen** k te pran l.
11. Tonnè kraze **m** wap ban **m** kòb **mwen**!
12. Tonnè boule **m** ou pa kapab!
13. Vyèy Altagras pete je **m**! (var: Vyèy Altagras pete de grenn je **m**!)
14. Vyèy Mirak pete de grenn je **m** si se **mwen** k te fè l!
15. Tonnè fann **mwen** se pa **mwen** k te pran l!

* not: **monològ**: sitiwayon kote se yon sèl moun kap pale. (Ekz. yon naratè)

CHAPIT III

- Varyasyon dyalektal
- Kreyòl rèk
- Kreyòl fransize
- Kreyòl swa
- Antonim
- Sinonim (Mo tokay)
- Omonim

VARYASYON DYALEKTAL - -

Dabò ann defini kisa yon *dyalèk* ye. - «Dyalèk» se yon mo ki soti nan lang grèk ki vle di «lang». Lè yap pale de «dyalèk» an tèm lengwistik kounyeya, sa vle di varyasyon yon lang kapab genyen. Ann pran pa ekzanp kreyòl ayisyen, se yon lang ki divize an plizyè *dyalèk*. Pa ekzanp, si ou al Okap, gen vokabilè ki itilize la epi ki pa itilize nan lòt rejyon Ayiti oubyen tou, menm vokabilè sa yo kapab genyen yon lòt siyifikasyon nan yon lòt andwa. Ann pran pa ekzanp mo «kwoke»; pou yon Kapwa, li konnen vèb sa a genyen yon relasyon seksyèl epi li konnen jan pou itilize l tou. Pou yon Pòtoprensyan, se yon lòt siyifikasyon lè li itilize l (pandye yon bagay).

Diferan fason moun ki pale yon lang pwononse mo yo, depan de rejyon kote l soti a, rele «dyalèk» tou an lengwistik. Moun ki soti nan menm rejyon toujou gen tandans pwononse mo yo menm jan epi tou «semantik» oubyen «sans» mo yo gen menm siyifikasyon. Sa se yon fenomèn ki natirèl. Men ekzanp kèk «varyasyon dyalektal»:

1.	yon moun fisèl	yon moun mèt dam	yon moun entelijan
2.	Map koupe latya w	Map fè w fè respè w	Map fè w rete trankil
3.	Frè an m	frè an mwen	frè m
4.	pa mete m nan zen	pa mete m nan akwochay	pa mete m nan melimelo
5.	olevan ; okouchan	anwo; anba	onò ; osid
6.	bwapatat	bwatat	
7.	kòd	zoren	
8.	pataswèl	sabò / soufflèt	kalòt / jif
9.	Mamit	kannistè	
10.	pann	kwoke	
11.	fè bagay	kwoke	
12.	pran yon ti kanpo	fè yon ti poze	pran rekreyasyon

Pierre Vernet, nan liv li a: *Techniques d'écriture du Créole haïtien*, fè yon
rale mennen-vini sou koze «dyalèk» kote l di kreyòl ayisyen reprezante yon sèl
lang pou tout Ayisyen men l varye lakay yon seri moun. Varyasyon sa a depann
de plizyè faktè: laj, relijyon, nivo edikasyon, klas sosyal elatriye... Sou plan
rejyonal pa ekzanp, gen kèk diferans ki atire atansyon kèk moun; pa ekzanp,
moun ki soti nan sant peyi a ki gen abitud di:

se pa sa map di.

Nou ka remake tousuit nan sid, yo di:

se pa sa m pe di ou.

Nou ka konstate tou yo di nan rejyon sa a:

Bannann nan hòhòt, li pa hèk

Alòske nan zòn santral la, yo di pito :

Bannann nan wòwòt, li pa rèk.

Si nou al nan nò, nap remake anpil diferans:

kote Ayisyen ki sot nan sant lan ap pwononse «o»,

sak sot nan nò a ap pwononse yon «ò».

Ekzanp : *kostim, kòstim*

Nan zòn nò a, nou rankontre «R» nan fen yon seri mo tandiske nan rejyon santral
la sa plis parèt yon «kreyòl fransize». Ekzanp:

Mwen pa janm pè moun (Sant)

Mwen pa janm pèr moun (Nò)

Nan Sant lan, yo di:

Pitit mwen, pitit ou, pitit li, pitit nou, pitit yo

Nan Nò, yo di:

pitit an mwen, pitit a ou, pitit a li, pitit an nou, pitit a yo

Nou kapab tandè fòm kontrakte a:

pitit an m, pitit a w ou pitit òw, pitit ay, pitit an n, pitit a yo

(ref: Pierre Vernet, *Techniques d'écriture du créole haïtien*, p. 135-137)

Nan yon sans, Pierre Vernet fè yon rezime de sa nou ta ka diskite sou «varyasyon dyalektal». Donk, varyasyon sa a non sèlman prezante an tèm de rejyon, men tou ka yon endividi (moun) selon laj li, relijyon l, nivo edikasyon ak klas sosyal li.

KREYÒL RÈK - -

«Kreyòl rèk» kapab karakterize kòm yon «varyasyon». Varyasyon sa a pi kouran andeyò sant peyi a oubyen kapital la. «Kreyòl rèk» kapab vin nan kapital la pa kontak ak moun ki pote l men li pap enfliyanse moun ki pale varyasyon santral la poutan. Konsa, moun nan sant peyi a, nan kapital la kapab remake varyasyon sa a lè l tandè l. Moun ki pale *kreyòl rèk* la pa remake varyasyon sa a ki pwòp a anviwonman l lan. Lefèt li pa enfliyanse pa yon moun ki pale dyalèk santral la, espesyalman si se yon paladò monoleng (ki pale kreyòl sèlman). Sepandan, yon paladò monoleng ki vin nan yon anviwonman kote l ka enfliyanse pa paladò ki pale «kreyòl santral» la ka vin enfliyanse l oubyen si l al lekòl kote l ka vin bileng (pale kreyòl, fransè). Lap vit remake de varyasyon kreyòl: sa l grandi avè l la (kreyòl rèk) ak varyasyon santral la. Kounyeya, lap vin fè yon chwa nan de varyasyon yo e lap gen plis tandans chwazi varyasyon santral la. Lap chwazi l, se pa paske l pi bèl pase kreyòl rèk la, men se plis yon enflyans anviwonman lekòl

Gramè Kreyòl Vèdrine

li ale kote lang fransè a vin gen yon enfliyans sou li ak privilèj dyalèk santral la ka jwi. Nan ka sa a, li ka menm vin enfliyanse pa yon «kreyòl fransize». La a, nou kapab analize langaj nan yon nivo «sosyolengwistik»*. O nivo edikasyon, klas sosyal, antouray, milye, zanmitay... *kreyòl rèk* la kapab konsidere enferyè a yon gwoup moun presi ki antre nan kategori ki sot site yo. Men, o nivo analiz lengwistik, *kreyòl rèk* la pa parèt enferyè; li jis parèt kòm yon varyasyon (ki an rapò ak zòn oswa anviwonman an). Okontrè, li parèt yon vrè kreyòl, yon kreyòl ki elwaye l de fransè an tèm de distenksyon fonetik*. Men, ti klik moun ki pale dyalèk santral la oswa ki vin sibi enfliyans li, kapab vin fè pati yon klas dominan ki panse *kreyòl rèk* la pa gen menm prestij ak dyalèk pa yo a oswa dezyèm yo vin adokte a. Se yon erè yo ta fè nan sipozisyon yo. Ann gade de varyasyon sa yo nan ilistrasyon anba a:

kreyòl rèk	kreyòl santral
1. asètsèzè	1. alè sa a
2. asizonnen	2. asizone
3. ayèwoswa	3. yèswa
4. chimen	4. chemen
5. chive	5. cheve
6. chimiz	6. chemiz
7. chwal	7. cheval
8. denmen	8. demen
9. denpi	9. depi
10. dirèktè	10. direktè
11. dòktè	11. doktè
12. e kadè a?	12. e moman an?

Gramè Kreyòl Védrine

13. had	13. rad
14. hadi	14. radi
15. gwòs	15. ansent, gwo vant, fè debon
16. hale	16. rale
17. hele	17. rele
18. hèk	18. rèk
19. hèkè	19. rèkè, rasi
20. henmen	20. renmen
21. hou	21. wou (pou sekle)
22. kanson	22. pantalon
23. Kouman w ye la a?	23. Kòman w ye?
24. kwann	24. po di
25. tonton	25. monnonk
26. azade	26. frekan, enpètinan, radi
27. anmoure (èz)	27. mennaj
28. lanmè	28. lamè
29. lantèman	29. antèman
30. larivyè	31. rivyè
31. lèkòl	31. lekòl
32. mouche	32. mesye (mari)
33. ~~nomm~~	33. mesye
34. ganyen	34. genyen
35. pantalèt	35. kilòt
36. panyen	36. panye
37. penmèt	37. pèmèt
38. pouse katjil	38. pouse kalkil
39. ~~semèn~~	39. semèn
40. fènwè	40. fènwa
41. fiyòl	41. fiyèl

*nòt: **sosyolengwistik**: branch nan syans lengwistik ki etidye itilizasyon lang nan sosyete.
fonetik: branch nan syans lengwistik ki etidye «son», «pwononsiyasyon».

KREYÒL FRANSIZE - -

«Kreyòl fransize» parèt kòm yon varyasyon (dyalektal) nan lang kreyòl. Nan nivo kreyòl ekri, varyasyon sa a inaseptab paske l vyole kèk règ gramatikal lang kreyòl la (tèlke kote «R» pa dwe ye oubyen «U»). Li trè kouran pami Ayisyen ki bileng (pale fransè, kreyòl). Li devlope akòz yon enfliyan anviwonman, travay, milye (paladò a frekante) oswa yon gwoup moun presi. Li natirèl lakay yon seri moun ki tande manman ak papa yo pale l. Li kapab konsidere kòm yon idyolèk*. Paladò ki pale varyasyon sa a minim e l pi kouran pou jwenn yo nan Pòtoprens, kapital peyi a. Varyasyon sa a remakab nan pwononsiyasyon yon seri mo «alafransèz». Li notab nan de son sa yo: U / R. Yo foute yo kote yo pat sipoze la kòm si se an fransè yo tap pwononse yo oswa imite pwononsiyasyon mo a an fransè. Ann gade ilustrasyon anba a:

kreyòl fransize	kreyòl nòmal
1. Mwen te wè <u>Marlèn madi</u>	1. Mwen te wè Malèn madi .
2. Ki pwogram ou <u>lundi</u> ?	2. Ki pwogram ou lendi ?
3. <u>Bonjour</u> , madam!	3. Bonjou , madam!
4. Mwen te kondi l <u>ayewopòr</u>	4. Mwen te kondi l ayewopò .
5. Mwen te vin kot <u>direktè</u> la.	5. Mwen te vin kot direktè a.
6. Pa <u>pèmèt</u> ou!	6. Pa pèmèt ou!
7. Map pran yon <u>byè</u> .	7. Map pran yon byè .
8. Li ban m yon kout pye nan <u>dèryè</u> m.	8. Li ban m yon kout pye nan dèyè m.
9. Nan ki <u>ru</u> ou rete?	9. Nan ki ri ou rete?
10. Jodiya se <u>anivèsè</u> m.	10. Jodiya se anivèsè m.
11. M tande l pra l <u>mòrye</u> .	11. M tande l pral marye .

Gramè Kreyòl Védrine

12. Li renmen <u>moru</u> ak bannann.	12. Li renmen mori ak bannann.
13. Lap <u>suse</u> dwèt li.	13. Lap souse dwèt li.
14. Bwa gayak <u>du</u> anpil.	14. Bwa gayak di anpil.
15. O, <u>Jezu</u> !	15. O, Jezi !

* nòt: **alafransèz** : pwononse yon mo kreyòl ak yon pwononsiyasyon fransè lè mo sa a te sipoze pwononse ak yon pwononsiyasyon kreyòl.

Idyolèk: yon dyalèk nan anviwonman kote se yon ti klik moun ki pale l pa rapò a yon majorite moun ki pa pale l.

KREYÒL SWA - -

«Kreyòl swa» se yon varyasyon ki remakab pami moun ki bileng (an patikilye, Pòtoprensyan). Yo gen yon tandans itilize yon seri mo oubyen pwononse yo «alafransèz», fè «ti bouch pwenti» oubyen tou, vyole yon seri «règ gramatikal» lang nan. Se yon varyasyon ki pwòch tou a «kreyòl fransize». Pwoblèm ki vin prezante kounyeya, se yon kesyon «nòmalizasyon». Nan kèlkeswa lang nan, «varyasyon dyalektal» toujou egziste. Nan ka *kreyòl swa*, kèk Ayisyen kapab wè l kòm yon «dyalèk prestijye» ki kouran lakay kèk Pòtoprensyan (ki ka konsidere kòm yon *idyolèk*), kèk moun ki fè pati lelit. Varyasyon sa a ka montre yon «etikèt sosyal» nan kad sosyolengwistik. Li nòminal pou moun ki pale *kreyòl swa* ekri *kreyòl rèk* oubyen *kreyòl santral* (dyalèk depatman lwès la, ki pi domine

Ayiti). Donk, toujou gen yon diferans ant *lang pale* ak *lang ekri*. Nan rechèch pwofesè Albert Valdman sou tèm nan, li di:

«Le créole *swa* n'est pas seulement une question de voyelles arrondies. Il s'agit de structures syntaxiques. C'est aussi une rhétorique. C'est aussi une certaine façon de concevoir les choses. Le problème que je pose n'est pas celui du créole parlé, c'est celui du créole écrit. Ce sont deux choses différentes. Les gens peuvent parler *swa* et écrire *rèk*, or, il est évident que ceux qui écrivent en créole *rèk* ont fait cet effort d'adaptation. Nous n'avons malheureusement pas d'observations du comportement langagier des paysans, mais je suis sûr que leur façon de parler varie selon les circonstances. Ils ont un parler qui est formel, un autre informel, toute une gamme. Je crois qu'il serait très important pour connaître le cas haïtien, d'observer la totalité du comportement langagier des paysans si, éventuellement, on veut que le message écrit qui leur est destiné soit compréhensible. Je crois qu'il y a des questions fondamentales qui n'ont jamais été posées dans la querelle de l'orthographe: pour qui écrit-on, à qui sont destinés ces textes?»

(*La République Haïtienne*, p.117)

[Kreyòl *swa* a pa sèlman yon kesyon de vwayèl oral. Se yon kesyon de estrikti gramatikal. Se tou yon fason pou pale, yon fason pou konprann oubyen sezi bagay yo. Pwoblèm mwen poze a pa yon pwoblèm kreyòl pale, men se kreyòl ekri. Se de bagay diferan. Moun ka pale *swa* epi ekri *rèk* oubyen, li klè pou moun ki ekri an kreyòl *rèk* fè efò sa a pou adaptasyon. Malerezman, nou pa obsève konpòtman pale peyizan yo men mwen pa gen dout fason yo pale a varye selon sikonstans yo. Yo gen yon fason fòmèl, yon lòt enfòmèl, tout yon varyasyon. Mwen kwè l ta trè enpòtan pou konnen ka Ayisyen an, obsève nèt konpòtman pale peyizan yo si nou vle reyèlman mesaj ki ekri pou yo a kapab dechifre. Mwen kwè gen kesyon enpòtan yo pat janm poze nan diskisyon sou òtograf la: pou kilès yo ekri, kilès ki pral li tèks sa yo?]

(tradiksyon kreyòl : Emmanuel W. Védrine)

Gramè Kreyòl Védrine

Dapre Albert Valdman, *kreyòl swa* make yon «twazyèm pwotagonis» oubyen «twazyèm lawon». Nan diskisyon l sou sijè a, se yon faktè ki enpòtan nan medya a ak nan kominikasyon ofisyèl. Se pa yon koze yo bay anpil atansyon l merite. Valdman fè yon paralèl ant lang anglè, fransè ak alman an tèm de «rekonesans jiridik» ak «nòmalizasyon» lang sa yo. Nan deba sa a, nou kapab analize nesosite pou yon fòm kreyòl estab (ki gen pou wè ak «nòmalizasyon») oubyen diferans ki egziste ant «kreyòl pale» ak «kreyòl ekri». *Nòmalizasyon* an enpòtan paske rapidman lè moun ap ekri yap chwazi yon «fòm senp». Nan seleksyon yon *kreyòl santral*, sa ki enteresan sèke pou moun ki pale yon dyalèk ozalantou, pa gen reyèlman evidans ke yo rekonèt gen twa dyalèk Ayiti: Nò, Sant, Sid. Moun ki pale yon lòt varyasyon, pou yo varyasyon santral la ka jwe wòl fransè (nan ka kèk moun ki monoleng). Valdman fè remak sa a nan blòk sid la pandan l tap kesyone yon jenn paladò sou itilizasyon «pe» ak «ap». Jenn paladò a di l: «Lè m pale kreyòl, m pa di *m pe*. An fransè m di: *map manje*; an kreyòl m di: *m pe manje*». Byenke deklarasyon sa a komik, nou kapab remake yon seleksyon (kreyòl santral). Nan menm deba a, Valdman rezime yon kòmantè Paul Dejean te fè deja kote l di: «Se yon sèl pwofesè lang ki genyen, se *pèp la*». Men Valdman kontinye pou l di: «Si w suiv devlopman lòt lang, ou konnen se pa 'pèp la' ki fòje *fòm ekri a...* moun ki pral tabli yon seri règ ki an rapò ak lang nan se bileng yo ye. Yo gen kontwòl sou *fòm vènakilè a* ansanm ak reflè *lang sosyal, ekonomik e politik la*. Kòm nou kapab remake, varyasyon *kreyòl swa* a gen yon oryantasyon fransè ladan l e itilizasyon l parèt deja nan medya a e menm nan diskou ofisyèl. Se yon divizyon ki egziste depi lontan e nou ka menm trase egzistans sa a depi epòk kolonyal».

(ref. : Albert Valdman, prezantasyon sou «kreyòl swa»,
Konferans Haitian Studies Association. Milwaukee, Wisconsin. 13 oktòb 1995)

ANTONIM - -

«Antonim» kapab defini kòm mo ki opoze dirèkteman a yon lòt. Ann gade ekzanp sa yo anba a:

1. aliye / dezaliye	18. entelijan / kreten
2. anpile / dezanpile	19. dous / anmè
3. antre / soti	20. fanm / gason
4. apresye / dezapresye	21. enstwi / sòt
5. apwouve / dezapwouve	22. fòs / feblès
6. avanse / fè bak	23. grangou / vant plen
7. ba / wo	24. gra / mèt
8. bare / debare	25. kontan / fache
9. bèl / lèd	26. loudo / aktif
	27. navige / nwaye
10. blan / nwa	28. magouye / moun serye
11. boukle / deboukle	29. mare / demare
12. boulonnen / deboulonnen	30. mouye / seche
13. bon / move	31. pèdi / jwenn
14. bride / debride	32. nèt / sal
15. chich / onèt	33. obeyisans / dezobeyisans
16. chita / kanpe	34. rich / pòv
17. cho / frèt	35. sik / sèl

Ann gade yon dezyèm ekzanp nan tablo anba a:

Gramè Kreyòl Vèdrine

<u>Diktati</u>	<u>Demokrasi</u>
Moun ki gen valè: yon chèf, yon ti klik -----	Moun ki gen valè: tout pèp la
Sèvi ak pèp la; pwofite de pèp la -----	Sèvi pèp la; travay ak li e pou li
Pa gen respè dwa moun -----	Gen respè dwa kretyen vivan
Rejim kraze zo -----	Rejim diyite moun
Pa gen libète pou pale -----	Libète pou moun gen lòt opinyon
Pa gen libète opinyon -----	Libète pou moun gen lòt opinyon
Yon sèl pati politik -----	Plizyè pati politik
Enfòmasyon pwopagann -----	Enfòmasyon lib, onèt, vrè
Piyaj yon chèf, yon ti klik -----	Pwogrè tout pèp la (ekonomi peyi a)
Yon sèl pouvwa (se chèf la ki dikte tou) -----	Twa pouvwa separe (ekzekitif, lejislatif, jidisyè)
Meprize kilti pèp la -----	Bay kilti pèp la valè
Pa gen eleksyon -----	Vrè eleksyon ak chans pou tout kandida yo

(ref. Sistèm politik ak lafwa kretyen an Ayiti)

SINONIM (MO TOKAY) - -

«Sinonim» vle di mo ki pa sanble (nan fason yo ekri) men ki vle di menm bagay oswa ki gen menm siyifikasyon. Ann gade *sinonim* anba yo ak ekzanp vèb, atribi, non, idyòm.

Gramè Kreyòl Védrine

abandone	-----	kite
abitan	-----	peyizan
abite	-----	rete
abize	-----	pran avantay (de yon moun, yon bagay), esplwate
abòne	-----	pran yon abònman
abouti	-----	bout, rive
abreje	-----	soutni, sipòte
acheve	-----	fini
adapte	-----	ploge (nan kouran)
adisyone	-----	mete sou, ajoute
admèt	-----	dakò, konsanti pou
adousi	-----	sikre
afebli	-----	vin fèb, pèdi fòs
afime	-----	deklare, di
agrandi	-----	laji, elaji
agrave	-----	mangonmen, anpire, anvlimen, vin pi mal
ajenouye	-----	mete ajenou
aksantye	-----	mete aksan sou, mete anfaz sou
akselere	-----	ale pi vit
al fè wout	-----	bat bouda, ale, met deyò
ala pasaj!	-----	ala traka!
ala de saltenbank!	----	ala salopri! ala (de) salmera!
alawonyay	-----	an chat pent
amòse	-----	kòmanse, tanmen
anbete	-----	nwi, anmède, enmède, enmègde
anfale	-----	vide, tonbe
anlve	-----	wete, retire
anpare	-----	poze lapat (sou yon bagay), pran
anpote	-----	anlve, bwote, pran, ale ak
antouraj	-----	bwèz, lantiray, lantouraj, lizyè
anvan krache sèk	----	anvan chat pran tiwèl, rapido-presto
anvlimen	-----	anpire, mangonmen, anvlimen, vin pi mal
anbrase	-----	bo; bay yon akolad (ak), kwoke, mawonnen (ak)

Gramè Kreyòl Védrine

apèsi	wè
angwosi	gwòs, ansent (yon fi)
ankese	atrap, atrape
aplodi	bat men, bat bravo
arete	fouke, mete (yon moun) anba kòd, poze lapat sou, met men sou
asiste	ede, bay kout men, bay konkou
ateri	desann (an palan de avyon, zwazo), plane
azade	pèmèt, penmèt
badnen	jwe (ak)
badijonnen	bade (ak), babouye
bafle	gobyè (manje)
bafwe	twonpe (yon moun), pran yon moun nan kraponnay
Ban m repo m!	Ban m van m! Kite m trankil! Ban m kanpo m!
bandi	wazif, vakabon, enpav, epav
bann	gwoup; popilas, bourara
bare	bouche, fèmen, barikade, bloke
bat	kale; genyen (espò)
batay	goumen, twoke kòn (bèt ak kòn)
bati	konstwi
batistè	rejis, akdenesans
batize	mete pou premye fwa, frape (an palan de rad)
benn	koube, koubi
betiz	gwo mo, vye mo, mo deplase, mo sal
betize	ranse
bigay	moustik
blan kou dan zonbi	blan kou lakrè (lakre)
blofe	woule, dòmi sou (yon moun)
bobo	pike (an palan de ensèk)
bogota	bogi
bouda nini!	kaka rat dèyè bwèt!
boude	fache
bouje	deplase, brannen
boukan	fago dife

Gramè Kreyòl Vèdrine

boukante	twoke
boulin	vitès
boulinen	gengole, woule desann
bourade	pouse, bay (yon) bourad
bourike	travay di, pete fyèl travay, trimen
brannen	bouje, deplase
brigan	dezòd, dezòdone, lekonduit
briganday	dezòd, dezòdonans, vagabonday
britalize	maltrete, matirize, fè pase mati, fè pase rèvè
bwaze	pran bwa, pran lafuit, pati, sove, chape, chape kò
bwote	pote ale, ale ak; transpòte, charye, chaye
chata kò	sove, pati, mete deyò, ale
chèche	bouske
debaba	banboche, pyafe, pran plezi
debat	lite, dangoye, dongoye
dechaje	ejakile, voye, vini
dechouke	rache; revoke (yon moun sou presyon)
degagannen	senyen (bèt), degòje, koupe gòj
degoute	deteste, pa vle wè, rayi, pa gen yon san pou, pa ka sipòte (yon moun)
degwosi	degrese, desann, megri, pèdi pwa
deklare	afime, di
dekonpozisyon	endispozisyon
dermake	grate, jete, wete kò
demele	degaje
depatya	kraze, demoli, defèt
depeche	prese, fè rapid, fè vit, leve pye
deplè	deplezi
deploge	dekonekte
depoze	mete (la)
derefize	pa vle (fè yon bagay), refize, sèmante pou pa (fè yon bagay)
desede	mouri, al bwachat, al nan peyi san chapo, ale
deteste	rayi, degoute, pa vle wè, pa gen yon san pou, pa ka sipòte
dezagreyab	move jan

Gramè Kreyòl Védrine

dodin	fòtèy (fotey)
dwategoch	devan dèyè, lanvè
dwòl	enpètinan, frekan, ouvè
dyage	ponyade, pike, fwennen, frennen
ekzekite	touye, tiye, tye
enpoze	anpeche
eskandal	lobo, lòbèy, pale anpil, mache; zen
evakye	kite (yon andwa)
Fè m pa wè w la a!	Ban m talon w! Grate!
feraye	travay di, bourike
fonksyone	mache, travay
foul	plen; popilas (moun), gwoup
foure	mete
frekan	ouvè, ensolan, sou moun, radi, enpètinan
frekante	asosye, siye ak
frikasyonnen	mase ak lwil, rale (ak lwil)
gare	estasyone, pake, pakin, remize
gete	siveye, voye je sou, voye yon koudèy sou
goud	pyas
grife	grafouyen, grafonyen
ise	wose
iwonize	moke, pase nan jwèt, pase an derizyon, pase nan betiz, pran plezi ak
janbe	travèse
jaze	ranse, radote, jebede, jejay
jenès	bouzen, kaprina, lafrechè, ti piyay, pwostitiye, penbèch,
jennen	kwense, sentre, bare; kanpe an kwa
jigote	tòde, graje (ak yon doulè)
hwenn	twouve, tonbe sou (yon bagay), soti sou
kadase	kakaye
kalonnen	lapide, kraze ak wòch, kraze ak kout wòch
karese	kajole, miyonnen
Kite m trankil!	Ban m souf! Kite m viv! Ban m repo m!
kleren	tafya, gwòg

Gramè Kreyòl Vèdrine

kolekte	ranmase
kòmanse	tanmen, amòse
komòd	latrin
konble	anpile, sanble
konplete	acheve, fini
kontre	jwenn ak, kwaze (ak)
kontredi	dedi, demanti
konvèti	chanje; repanti (relijyon)
koressonn	matye (ak), ale ak; jwenn ak (an palan de rival)
koupe	taye
koute	tande, prete atansyon, mete zòrèy an twonpèt; vo (pri)
kowonpi	gate, pouri (an palan de moun)
krankannen	brile, boule, tounen lasini, fè chabon
kras	peng, chich, ti koulout, kourèd, kokoye
krenn	pè
kriye	rele
kwoke	pann; fè bagay ak (an palan de sèks)
lage	demare; dezantòtye (an palan de bèt)
lanbe	niche
lapriyè	priye
laye	vannan
lese	kite; vag sou, bay vag (itilize plis pa nouvell jenerasyon an)
lestomak	pwatrin, biskèt, pektowo
leve	kanpe, leve-kanpe; parèt (an palan de grenn yo te plante)
libere	lage, delibere, jwenn libète, bay libète
listre	klere
liyen	lolo (yon moun), bay yon moun fil; mare (kòd)
lwijanboje	aksyonè, tapajè, atoufè
machinen	kraze (anba dan), moulen
makakre	kraze anba makak, maspinen, matrake, krabinen
malediksyonnen	bay (yon moun) madichon, madichonnen, lage pichon sou yon moun
malmennen	maltrete
mamonnen	manmòte, pale nan dan

Gramè Kreyòl Védrine

manke	rate
manyen	touche
marasa	jimo, jimèl
mase	rale (ak lwil), bay masay
mawon	al kache, bwaze, pati, pran lafuit, pran rak
mawonnen	antòtye (bèt), makònen; kwoke, bay akolad (ak)
medite	reflechi (sou), panse (sou)
megri	pèdi pwa, desann, kase
mele	melanje
mennen	dirije, kondi
mezondafè	brikabrak, meli-melo
mitije	rabache (yon travay)
miyonnen	dolote, karese
monte-desann	fè vayeveyen, fè ale-vini
mòtalite	desè, lanmò
moulen	woule (nan moulen), kraze (anba dan)
mouvman	ajite
move	boude, fache, nève
navige	flote
netwaye	pwòpte, klin
niche	lanbe
nwi	enmède, enmègde, anmède, anmègde, annwuiye, chipote
nyè	sòt, idyo, gwo soulye, bourik
òdone	pase lòd (pou), bay lòd (pou)
ogmante	ajoute, mete sou
onè-respè!	byenveni!
ospitalize	entène (lopital), kouche lopital
otorize	bay dwa (pou), bay pèmisyon (pou)
Pa gen pàn!	Pa gen pwoblèm! Pa gen danje! (itilize plis pa nouvell jenerasyon an)
palpe	manyen, tate (tèlke tete)
palpite	bat (an palan de kè)
papye	diplòm
pare	bloke (kou), eskive; pre (pou fè yon bagay)

Gramè Kreyòl Védrine

pèmèt	otorize, bay lòd (pou), bay pèmisyon (pou)
penche	penchenk, pense, bichkannen, pichkannen, zongle
penpenyen	lite, bat dlo pou fè bè, dangoye, dongoye
pike	ponyade, frennen; bobo (ensèk); touye, tiye (ak maji)
pilonnen	pile, mete pye sou, mache sou
ponyade	pike, fwennen, frennen
pop-pop	byen rapid, prip-prip, rapido-presto, pap-pap
posede	genyen
poupou	okabine, kaka, watè, chye
pousuiv	pati dèyè, suiv, rapousib, rapousiv, rapousuiv, talonnen
pran prigad	pran prekosyon, fèt atansyon (pou)
pretann	fè kòmisi, pran pòz
pwonmennen	mache, flannen, paweze, apante lari
pwopaje	gaye, simaye
pwopoze	sijere
pwòpte	netwaye, klin; netye (vyann)
raboure	deboure, gaye (tèlke rad, fatra)
rakonte	di
rann	vomi, vonmi, rechte
ranse	betize, radote, jèjè, jejay, jebede
ranvèse	chavire, kapote (bouch anba)
rasazyè	satisfè, satilfè
raze	fè bab; plimen, taye (an palan de sèks)
refè	fè mye (an palan de malad)
remake	apèsi, wè
repanti	konvèti (relijyon), pran Levanjil
revoke	kase (nan travay); dechouke (yon moun nan travay sou presyon)
revòlte	soulve kont, leve kont, bat chalbari dèyè
rikannen	ri vant deboutonnen, ri kò pèdi, ri kòlèt debraye, ri jòn
sakaje	sekwe, souke, bay sakad, chikin
sal	tòchonnen (rad)
salanpyon	lawoujòl
sansal	salòp, malpwòp (an palan de santiman), sanpidè

Gramè Kreyòl Védrine

savonnen	lave (ak jourman), lave anba jounen
Se menm yomenm yo-	Se senkant kòb ak de gouden, Se Kòkòt ak Figawo
se pete fyèl!	se fòfyèl!
se dat...	se jodi..., se pa jodi..., se pa kounyeya...
segonde	asiste
selebre	fete
separe	divize, pataje
seye	eseye, teste
sifoke	sivoke, trangle, toufe
sikre	adousi
silvoupè!	souple! tanpri!
sipòte	epole, kore, ede
sipoze	dwe, fèt pou
sire	klere, listre
sispandi	pandye, kwoke, pann, rete anlè, rete an sispan
site	mansyone, lonmen, nonmen (non)
sitire	tolore, tolere
sitiye	lokalize
siveye	gade, gete, voye je sou, pran nòt
siyifi	vle di
solisyone	rezoud
sonnen	klaksonnen, kònen (tèlke yon kòn, lanbi)
sote	voltije, vole
soufle	di, fè konnen; vante (an palan de van), kònen (tèlke yon kòn, lanbi)
souflete	kalote, sabote, jifle
soulve	leve kont, revòlte, bat chalbari dèyè; leve (tèlke yon chay)
soutni	sipòte, epole; brannen, leve (tèlke yon chay)
sove	pati, bwaze, pran lafuit, ale, chata kò
talonnen	suiv, mache dèyè, mache pye kou pye dèyè, rapousuiv, pousuiv, pousib
tanmen	kòmanse, amòse
telefone	rele (nan telefòn)
teste	eseye, seye
tete	souse

Gramè Kreyòl Vèdrine

ti minè	ti kat-kat
tigaye	anmadwe, amadwe, chofe, pouse (yon moun pou fè yon bagay)
tire-jete	jete, voye-jete
titile	dangoye, dongoye (pou viv)
tiye	asasine, ansasinen, asasinen, sasinen, tye, ekzekite, touye, fann fwa
toufounen	kraze (anba bwa, anba baton), bat (yon moun) byen bat, krabinen
toumante	trakase, chipote (kò), bay kò traka
tranche	twonse, fann (pa tranch), fann an de, separe
trankilize	kalma, kalme
transfòme	chanje
tribiche	annagoni, prèt pou mouri; mouri, trepase
triche	pran poul
trimen	bourike, travay di, pete fyèl travay
twouve	jwenn, tonbe sou, sot sou
tyakannen	tyake, tyaktyak
tyeke	bay yon tyèk; verifye; koutize, file (an palan de yon nèg kap koutize yon fi)
tyoka	rabache (yon travay)
tyoule	fè bak, rekile
vag (sou)	bay vag (itilize plis pa nouvell jenerasyon an), meprize, iyore, pa fè ka
vagabonde	brigande, rete nan briganday
valkande	flannen, monte-desann, paweze, apante lari
vannen	bat, kale, genyen (espò); laye (ak yon bichèt)
vante	pete; souffle (an palan de van)
vire	tounen, devire, fè yon koube (an palan de moun, machin)
vo	koute (pri)
voltije	sote, ponpe
vwayaje	pati, ale, pran vòl
vyole	fè kadejak sou
watè	kaka, okabine
we	kraze anba baton, makakre, matrake, krabinen
wete	retire
wote	degobye, rann gaz, fè rapò
wouke	rele
zen	akwochay, tripotay, sibèk

OMONIM - -

«Omonim» kapab defini kòm mo si sanble. Mo sa yo ekri menm jan an kreyòl, poutan yo pa siyifi menm bagay. Ann gade yon lis anba a:

- ba** : sak pa wo. 2. *ba* moun abiye. 3. ekipman pou sele bèt
- bak** : istansil pou pote, vann machandiz. 2. sòt de ti kannòt plat.
- bal** : dans. 2. grenn bal pou tire.
- bare** : bouche, fèmen, barikade, bloke. 2. mete yon kloti. 3. sere yon bagay pou moun pa wè l.
- benyen** : pran yon beny. 2. tip de fritay ki fèt ak bannann mi.
- biwo** : ofis kote moun travay. 2. tip de mèb ki itilize pou ekri sou li.
- ble** : sòt de sereyal ki an fòm grenn diri men ki gen yon koulè chokola. 2. yon koulè
- bò** : sou kote, akote (prep.) . 2. moso, mwatye
- bon** : sak ka sèvi, sak gen itilite. 2. fakti pou peye tanzantan
- bòs** : tit yon moun ki pratike yon metye. 2. boul nan do (tèlke moun bosi)
- bouk** : zòn, kanton. 2. bouk kabrit. 2. plakèt pou boukle senti, sentiwon
- boul grenn** : ògan seksyèl gason (de boul grenn yo). 2. bon zanmi. Janjan se boulgrenn Fito.
- bout** : moso. 2. kaba, fini
- cho** : sak pa frèt. 2. demonstrasyon, espektak
- dèyè** : pati nan kò moun, bounda. 2. sa ki pa devan, annaryè
- dous** : tip de sikreri. 2. sikre
- fen** : mens. 2. bwòdè, bòzò, kòkèt
- fèt** : pran nesans. 2. festen, koudyay
- fò** : ki pa fèb. (kafe a *fò*). 2. entelijan (li *fò* lekòl). 3. dwe (obligasyon). var: *fòk*. *Fò* m ale.
- fòme** : atenn pibète, kwasans, kòmanse gen kritik (règ). 2. òganize
- fon** : ki pa plat (tèlke dlo). 2. lajan yon moun gen labank. 3. pati nan kò moun (fontenn tèt)
- fòs** : andirans, enèji, vigè. 2. twou (pou antere)
- fwa** : lafwa, konviksyon, asirans. 2. ògàn (nan kò moun)
- gade** : voye yon kout je. 2. voye je sou, siveye.
- glas** : matyè solid ki fòme ak dlo. 2. miwa. 3. vitrin
- gòl** : bwa long pou djige, digonnen. 2. moun ki wo anpil, gòldipè

Gramè Kreyòl Védrine

- graje** : rape yon bagay sou yon graj. 2. chipote kò, bay ti gouyad
- grenn** : ògàn seksyèl, testikil. 2. youn, yon sèl. 3. grenn (tèlke grenn bwa, fri). 4. konprime
- gri** : koulè gri. 2. sou, gaga
- jalouzi** : santiman damou (pou yon fanm oswa yon gason) mele ak krent (pou yon lòt moun. pa pran fanm oswa gason sa a, krent pou pa fè anyen ki annafè ak lanmou ak moun sa a). 2. pati nan yon pòt, sòt de pèsyèn
- janm** : pati nan kò moun. 2. jamè, pa janm (adv. neg.)
- kal** : baton. 2. kal, ekay (tèlke kal pwason, koulèv)
- kawo** : fè pou pase rad (mo ki itilize nan nò). 2. fason yo divize yon tè apre yo fin apante l.
- kòk** : ògàn seksyèl. 2. kòk poul (zwazo domestik). Kòk la chante koukouyoukou! *Kòk la mande sapatann ba li sapatann...* (refren yon chan)
- kòn** : miko. 2. kòn bèt; bèt ak kòn
- konpa** : enstriman pou oryante kat pwenkadino yo (nò, sid, lès, lwès). Konpa se yon enstriman ki enpòtan pou maren. 2. rit mikik nasyonal peyi Dayiti. Ayiti yo danse *konpa*, Sendomeng yo danse *merenge*, Jamayik yo danse rege, Trinidad yo danse *soka*, Pòtoriko yo danse *salsa*...
- kou** : pati nan kò moun. 2. depi (advèb). 3. kou (tèlke kout pwen)
- koute** : tandè. 2. vo (an palan de pri yon bagay). Konbyen chapo sa a koute?
- kwoke** : pann (nan yon kwòk, sèsò), pandye. 2. plimen (fè bagay ak), var: koke (zòn nò)
- lalwa** : plant. 2. Lwa (yon gwoup moun fè tèlke lwa nan konstitisyon peyi Dayiti)
- lank** : likid nwa, ble, wouj... ki sèvi pou ekri. 2. Sòt de enstriman an fòm de zen dozado ki nan yon batiman; li toujou mare nan yon chenn epi yo lage l nan lanmè lè batiman an kochte. jete lank ll leve lank (ale).
- lèt** : likid blanch mamèl yo pwodui. 2. kourye, dokiman postal. 3. grafèm nan yon alfabè.
- li** : gade yon enfòmasyon ki ekri pou jwenn yon mesaj ladan l. 2. Twazyèm pwonon pèsònèl (ki ka gen yon fanm, yon gason oswa yon bagay pou «antesedan» l).
- mache** : machinen, kraze anba dan, moulen. 2. pwonmennen, flannen. 3. fonksyone, travay. 4. jwenn siksè, reyisi. 5. kote yon moun al fè pwovizyon. 6. bri, gwoup moun kap pale
- mare** : anseveli; jouke ak yon kòd. 2. loudo (ki pa aktif), mare kou krab (esp.)
- mawon** : fè lekòl bisonyè. 2. pati, bwaze, al kache, pran rak. 3. yon koulè
- nwa** : nannan yon fri. 2. yon koulè. 3. yon ras
- pare** : bloke, eskive yon kou. 2. prepare (pou soti). 3. prepare (pou sèvi, tèlke manje)
- pase** : fè yon kout pye yon kote. 2. lonje yon bagay bay yon moun. 3. repase (rad). 4. fourè

Gramè Kreyòl Védrine

yon bagay yon bò pou l soti yon lòt bò; travèse, pase nan. 5. reyisi (nan yon ekzamen). 6. esperyanse, sibi. 7. filtre; pase nan paswa. 8. fè al lasèl tanzantan (metsin). 9. montre yon fim. 10. sak fèt, rive

pati : ale, kraze rak, pran rak, bwaze, al kache, pran anbasad, sove. 2. ale, vwayaje. 3. Pati (tèlke nan yon jwèt). 4. pati (tèlke pati politik):

patwon : bòs, sipèvizè ki chèf yon travay, fòmman, wachmann. 2. modèl pou kopye sou li (tèlke lè wap fè yon rad)

pè : gen lapèrè, lapèrè, lapèrèz. 2. pè, monpè, prèt.

pèch : lapèch. 2. sòt de fri.

pik : sòt de zèl kat. 2. fwenn kout pou pike glas. 3. fwenn long ki manche.

pike : fwennen, frennen, dyage ak yon pik. 2. mòde. 3. touye ak maji. 4. plane, plonje. 5. transplante (yon plant). 4. an palan de «dan» ki gen kavite, twou

piston : enstriman mizik. 2. parenn, moun pa. Si w pa gen piston Ayiti, ou chire.

plan : entansyon, sa yon moun gen nan tèt li pou fè. 2. Grenn (pou plante, chouk (pou pike, transplante). 3. desen yon achitèk, enjenyè prepare pou yon pwojè kèlkonk.

plak : tèlke pou jwe mizik (pase yon plak). 2. plak dan. Apa w mete plak! 3. mak alèji ki leve sou po moun (sòt de lota).

pou : prep. 2. ti bèt ki nan tèt moun papwòp

poul : zwazo domestik, bèt volay. 2. nòt ekri nan yon moso papye yon elèv itilize pou l gade lè l kole nan (yon) ekzamen. 3. bèt yon elèv ap pran sou yon lòt (nan yon ekzamen).

pwa : sa yon moun, yon bagay peze. 2. pwa (tèlke grenn *pwa*, *pwa pijon*, *pwa wouj*, *pwa nwa*, *pwa bè*, *pwa frans*, *pwa koni*, *pwa boukousou*, *pwa kongo*)

pyas : tip de mikwòb, maladi ki manje cheve (li pi remakab kay ti gason). 2. lajan nasyonal peyi Dayiti. s: goud. Lontan, senk *pyas* te vo yon dola meriken.

pyès : pati nan yon motè. 2. chanm kay. 3. yon kalte. Gade yon pyès fanm!

radi : azade, frekan, malelve, ki montre yon radiyès. 2. tip de legim (tibèkil), ki grandi anba tè.

rale : mase (ak lwil), friksyonnen. 2. mache-bwete, mache toukoutak, rale sou pye. 3. ratresi. Figi l rale.

san : likid wouj ki pèmèt kretyen vivan, bèt viv. 2. santyèm nimewo kadinal. 3. (prep.)

santi : pran sant. Chen an ap *santi* yon chawony. 2. *santi* (efè yon bagay). M santi lè doktè a ban m piki a. 3. gen mòve sant. Wouch! Vyann nan *santi*! 4. konpòte. Kòman w santi w?

sote : voltije, vole (plikitip-plakatap tèlke krikèt). Chwal la *sote* bayè a. 2. espante, pantan. Gad

Gramè Kreyòl Védrine

jan w fè m sote! 3. montre yon etonnman. Li *sote* lè l pran nouvèl la. 4. *sote* (tèlke nan jwèt kòd)

soti : parèt deyò. M fin mete l epi *soti*; map remete l ankò. 2. pa rete andedan. Apa w pa *soti* jodiya. 3. pran lari. Ann *soti* non!. 4. fè lo (tèlke yon boul). 4. Devni, tounen. M gentan wè sa wap *soti* lè w gran!

soud : ki pa tande; ki tande di. 2. sòt de reptil (koulè nwa) ki sanble ak zandolit.

souflèt : kalòt, jif, pataswèl, palavire, sabò. 2. ti enstriman pou soufle.

tann : espere (yon moun, yon bagay). 2. gaye (tèlke rad sou yon blayi, sou yon liy pou l seche)

tèt kale : moun yo taye cheve l ra oswa anve cheve l jiskaske po tèt li parèt. 2. koyo, bègwè yon fanm itilize; nèg kap bay fanm piyay.

tèt gridap : lanp ti mèch, ti bòbèch. 2. fi tèt kwòt, ki san cheve; fi ki gen ti trèss cheve an fòm ti mèch

tire : rale manmèl yon bèt (domestik) pou jwenn lèt. 2. fizye (ak revòlvè, fizi, wouzi, bazouka, kanno, kabay, mitrayèt). 3. fè tiraj lotri. 4. rale. 5. detire; lonje kò.

tòde : vire (tèlke ponyèt yon moun). 2. vire yon rad mouye pou retire dlo ladan l. 3. souffri ak yon doulè. Lap tòde ak yon vantfemal.

toufe : trangle; peze kou (yon moun, bèt pou l pa pran souf). 2. pran nan kòd (tèlke bèf, kabrit, kochon, mouton ki tonbe sou yon pant, nan yon falèz). 3. sifoke; nwaye; mouri pa mank oksijèn. 4. kouvri yon manje sou dife pou l byen kreve. 5. sere fri (tèlke mango, zaboka yon kote oswa anba pay pou l ka pran chalè pou l vin mi pi vit.)

tounen : retounen (kase koube tounen). 2. retounen (sot yon kote, nan yon vwayaj). 3. vire, fè yon viray. 4. vin tounen. Pitit la tounen yon pongongon nan kò m. 5. An palan de lèt ki si. Si w mete sitwon nan lèt lap *tounen*; lèt pa mele ak sitwon.

tranche : koupe, flache an moso. 2. Fann an de, fann fè de bò. 3. doulè akouchman.

tranpe : mouye tranp, anbibe. 2. fè yon rafrech. Mete leti a *tranpe* nan dlo cho. 3. Mete nan dlo pou yon kadè (tèlke vyann ya pral sizonnen; mete nan dlo pou desale (tèlke mori, aransèl, vyann sale pou desale l).

vis : move mani, move mès. 2. sòt de klou an espiral.

vit : rapid, rapido-presto. 2. Sòt de miwa, glas; vitrin)

viv : sivil. 2. viv pou manje (tèlke yanm, bannann, patat, pòm detè, masòkò)

voye : poste (voye pa lapòs). 2. dechaje, ejakile, vini. 3. bay (yon moun) lòd pou al fè yon komisyon. Vini m *voye* w nan mache! 4. Delege yon move espri (voye yon bagay sou yon moun).

zen : lobo, kabouya, kaboulaw, sibrek, akwochay.

CHAPIT IV

- Ayisyanis
- Etimoloji
- Filoloji

AYISYANIS - -

«Ayisyenis» kapab defini kòm yon seri mo, espresyon kreyòl ki vin antre nan fransè ki itilize Ayiti a. Kèk nan mo sa yo devlope nan lang fransè a anvan yo te vin kreyolize. Apre yo fin antre nan lang kreyòl la, yo vin gen yon sans ki pwòp a lang kreyòl la e ak evolisyon lang sa a yo vin fransize (nan yon fransè lokal, ki pa itilize Lafrans men Ayiti). Fransizasyon sa a fèt plis o nivo ekri kòm Pradel Pompilus* montre nan «les haïtianistes», yon seksyon nan liv li a ki rele: *La langue française en Haïti*. Nou kapab analize tou yon seri mo kreyòl fransize (ki vin aseptab nan fransè Ayiti a) nan rechèch Mango Dyesifò* sou lang kreyòl. Anplis de sa, gen mo kreyòl orijin afriken (tèlke o nivo relijyon vodou), karayib (an palan de mo ki derive lang endyen yo) ki vin itilize nan fransè Ayiti a. Nan ilustrasyon anba a, aspè sa a kapab analize o nivo bileng (plis atravè dosye otè ayisyen ekri nan yon fransè lokal).

abitan   **habitant**, n.m. Moun ki pa soti nan kapital la, moun ki sot andeyò. *Abitan dekore* (esp.pej) ki itilize pou refere a yon moun ki mal abiye oubyen kap fè wè. Tèm sa a konn itilize tou pou iwonize abitan ki abiye yon jan ki pa twò kòdyòm lè yo vin lavil. Mo «abitan» an, nan sans moun kap travay latè, remonte a epòk kolonyal, presizeman nan epòk «avantirye»* yo kote te gen yon klas ki te rele «habitant» ki te konn travay latè. Menm tèm sa a, *abitan*, vle di «peyizan» tou nan peyi Kanada (pati fransè a). Tèm «abitan» an konn gen yon sans pejoratif* lè yo itilize l Ayiti (tou depan fason moun kap pale a itilize l). Lè l gen yon sans pejoratif, li ekivalan a: mònnye, moun mòn, nèg fèy, nèg sòt, gwo soulye.

abitasyon   **habitation**, n.f. (pwopriyete riral; tèm ki remonte nan epòk kolonyal)

Gramè Kreyòl Védrine

akasan	acassan n.m. (A.K-100). Sòt de bwason epè ki fèt ak mayi, epis dous, esans ak sik. Yo konn mete «lèt kanasyon» ladan l tou (li vin tounen <i>akasan olè</i> si l gen lèt). Se yon bwason trè popilè, patikilyèman nan Pòtoprens nan ane 40 yo. Nou tout ki soti Ayiti goute bwason sa a. Anpil timoun nan Pòtoprens se li yo bwè ak pen lematen anvan yal lekòl. Machann yo konn pwonmennen vann li nan yon fèblan oswa yo rete yon kote epi moun vin achte l. Nan istwa bwason sa a, nou jwenn yon sèten Akasan Louis epi ki vin bay nesans a yon tip de akasan: «Akasan Lwi». Tip de akasan sa a toujou gen bisuit bere ki akonpaye l. Anvan li te al enstale nan ri Montalè (Montalais), Louis Akasan te monte yon ti boutik pa tèlman lwen riyèl Pikan... Apa de nouriti popilè, akasan itilize tou kòm yon aliman rityèl; li anplwaye nan kèk seremoni vodou tèlke «boulezen», «manje-marasa», «lave-tèt» e l trè popilè pa Manzè Chalòt, yon mistè vodou (orijin fransè). Li difisil pou bay plis istwa sou etimoloji* mo «akasan» an. «Akasan, siwo, mayi lò» (fraz nou konn tande timoun yo repete lè yap fè wonn). <i>Akasan</i> bon ak tibèrale.
akra	acra n.m. (galette de «pois inconnu»), sòt de marinad ak pwa konni; li ka fèt tou ak malanga graje, farin. Al achte de <i>akra</i> pou mwen nan men machann fritay la.
antouraj	entourage n.m. var: antiray, lantouraj, lantiraj. Nan diksyonè fransè Paul Robert, mo sa a gen sans «kloti». An kreyòl, <i>antouraj</i> itilize pou refere a «bwèz», yon sòt de kloti ki limite yon tè, yon jaden. 2. moun ki nan vwazinaj ou; moun ou siye, asosye ak yo.
antrav	entrave , n.f. Gade yon antrav! / Quelle entrave!
arivis	arriviste , n./ adj. Moun kap fè wè, moun ki pat espere. <i>Arivis</i> gran dan (esp)
bab	barbe , n.f. Mete <i>bab</i> alatràn / mettre sa barbe à la trempe. Nou jwenn espresyon an nan pwovèb sa a: <i>bab kanmarad ou pran dife, mete pa w alatràn</i> .
babako	barbaco , n.m. Sòt de divètisman nan pwovens kote gen vyann boukannen, gwòg pou bwè. 2. vyann boukannen, griye. Mwen pral manje <i>babako</i> nan Fèt Chanpèt. Mo sa a ta sanble l gen orijin espayòl, <i>barbacoa</i> .
bandi	bandit n. / adj. Sans mo «bandit» a an fransè nòmal gen pou wè ak timoun enkoutab, antchipwèt. An kreyòl lè l itilize, li gen sans «wazif, vakabon».

Gramè Kreyòl Vèdrine

bann	bande , n.f. Gwoup moun maske ki pran lari ap danse pandan yon mizik ap jwe nan epòk madigra, kanaval. Si w antre nan <i>bann</i> sa a, wap pran gagann wi!
bare	barré , adj. ki nan yon sitiasyon difisil. An kreyòl, pafwa espresyon sa a itilize nan yon anbara ekonomik kote lajan nesèsè. M bare la a, ou ka prete m yon ti kraze?
batistè	batistaire , n.m. Pafwa, mo sa a (batistaire), ka anplwaye an fransè nòmal nan sans «acte de naissance / akdenesans».
batize	baptiser , v.tr. Sèvi kòm parenn oswa marenn yon timoun lè yal <i>batize</i> l oswa prezante l o tanp (koutim kèk potestan). 2. Sèvi kòm parenn oswa marenn nòs yon moun kòm premye temwen l devan pè, pastè. <i>batize</i> yon timoun (esp). <i>batize</i> yon maryaj (esp)
bere	beurrer , v.tr. Pafwa, vèb sa a anplwaye nan sans figire kote l vle di: flate. <i>bere</i> yon moun (flate l). Nou gen espresyon sa a tou : pase bè nan bouch yon moun (adousi l, mouye l, ba l fil pou l mete yon sekre deyò oubyen pou l fè w yon favè). A! Si yo pase bè nan bouch misye, lap pale wi!
betiz	bêtise , n.f. Mwen pral pou li pou m di l kèk <i>betiz</i> ! s: mo deplase, mo sal, gwo mo, vye mo. machann betiz (moun ki renmen di betiz)
betize	bêtiser , v.ent. plezante, ranse. Gade, pa <i>betize</i> w ak mwen!
bichi!	bichi ! mo ki akonpaye jès pye, nen; mo ki ta vle di: ou pap bon!
biskèt	bisquet n.m. s: lestonmak (pwatrin)
bogota	bogota n.f. (bagnole) (vye machin, bogi, machin dezyèm men ki bay pwoblèm)
boukan	boucan , n.m. Gwo fago dife kote bwa ak pay ap boule. Limen yon <i>boukan</i> (esp)
boulin	bouline , n.f. tout boulin / à toute bouline (à toute allure). s: vitès. pati ak tout <i>boulin</i> , pati ak yon sèl boulin (esp) : ale, pati ak tout vitès, esp.)
boumba	boumba , n.m. Sòt de transpòstasyon maritim nan yon kannòt long e etwat ki fèt ak twons bwa yo fouye, patikilyèman nan zòn Atibonit pou janbe rivyè sa a nan kèk andwa. Petèt mo sa a soti nan lang Endyen ki tap viv Ayiti yo. Se yon sòt de bak (kannòt long e etwat) ke ansyen aborijèn nan peyi Dayiti te konn itilize nan tan lontan. Mo «boumba» a anplwaye nan espresyon sa a: <i>nan boumba</i> (esp. ki vle di : nan yon

Gramè Kreyòl Védrine

sitiyasyon difisil)

- brigan** **brigand** n. / adj. (refere a timoun ki renmen briganday (pèdi tan nan jwe)
- briganday** **brigandage**, n.m. Mank oryantasyon, lòd ki vin kreye dezòd, dezòdonans. 2. Jwèt. Lage nan briganday (esp) / se jeter dans le brigandage (an palan de pwostitisyon, bouzentri). Manpzèl lage kò l nan *briganday* kounyeya. nan briganday ak (esp) : nan jwèt ak. Gade, fè respè w tandè! Mwen pa nan *briganday* avè w. Nan briganday ak (esp) : nan relasyon seksyèl ak. Si Semafi pat nan *briganday* ak Parate, li pa ta janm pran gwòs sa a.
- bwat sekre** **boîte à secret** (tirelire). Mete lajan monnen yo nan bwat sekre a.
- bwaze** **boiser**, v.tr. (gagner le marquis). Mo ki derive «bois / bwa» e ki vle di: pran bwa, al kache (nan bwa), pran lafuit, pati, sove.
- bwote** **brotter**, v.tr. transpòte mèb, machandiz (de yon kote a yon lòt); fè yon bwotay
- chaben** **chabin** n.m (mo kouran pou lonmen yon milat ki gen cheve moun blanch)
- chabin** **chabine** (mo kouran pou lonnen yon milatrès ki gen cheve moun blanch)
- Chat pran** lang li / **Le chat lui a pris la langue** (an palan de yon moun timid ki gade silans nan sosyete)
- chawa** **charrois**, n.m. Bèt, moun kap transpòte mèb oubyen machandiz.
- chèf boukman** **chèf de bouquement**, n.m. Moun kap travay pou ede yon kandida eli. Travay li se rekrite moun pou li nan yon zòn, yon sektè byen detèmine.
- cheran** **cherant** (e) adj. (An palan de yon machann ki mande yon pri pi chè pou machandiz li). Ala machann *cheran*!
- cho** **chaud**, adj. (an palan de machandiz ki koute chè)
- dekonpoze** **décomposer** v.tr. Pase dlo nan figi l; li *dekonpoze*.
Sant gazolin nan *dekonpoze* m / L'odeur de la gazoline me décompose.
- dekonpozisyon / décomposition** n.f. (yon ti endispozisyon, tèt vire, toudisman, vètij)
- demwatye** **de moitié ou deux moitiés** (tèm ki itilize an palan de tè kote asosye a pataje rekòt la ak mèt tè a, moun ki poteke tè a oubyen asosye l tè a. travay yon tè *demwatye* (esp), asosye yon tè

Gramè Kreyòl Védrine

deranje	déranger (an palan de yon deranjman nan vant). 2. déranger (se) (se faire mal en tonbant / tèlke lè yon moun frape, donmaje yon pati nan kò l)
deranjman	dérangement n.m (malèz entestinal)
derespekte	dérespecter v.tr. (manke yon moun respè, dega)
dezagreyab	désagréable adj. (tâtillon, pointilleux, rigide dans ses principes)
dodine	dodiner . Balanse nan yon fotèy (fòtèy), dodin.
dous	douce (pat ki fèt a baz ji kokoye bouyi melanje ak sik.
dwategoch	droit et gauche (à l'envers). Ou mete soulye w <i>dwategoch</i> / Tu as mis tes souliers droit et gauche (à l'envers).
dwòl	drôle , adj. (nan sans enpètinans an kreyòl). M twouve w byen <i>dwòl</i> !
entène	interner v.tr/ent. (hospitaliser). An fransè nòmal, mo «interner» a gen pou wè ak (yon moun ki) koze pwoblèm pou aktivite politik.
eskandal	scandale , n.m (bruit, tapage). s: lobo, bri, pale anpil, mache.
eskanpe	escampé adj. (byen detire, an palan de rad yo pase ki pran yon bèl eskanp (espesyalman si yo te met lanmidon ladan)
eskize	excuser . v.tr. Eskize m! / Excusez-moi (permettez-moi de passer)!
fatra	fatras , n.pl (innondices). yon gwo pil fatra / une énorme pile de fatras
fèblan	ferblanc , n.m (marmite, gobelet ou tout récipient en fer-blanc)
fòme	formé (e), adj. (lè yap pale de yon ti gason oubyen yon ti fi ki atenn laj pibète)
frekan	fréquent adj. (ki pa gen respè pou moun). Nèg sa a frekan papa, lap manyen tout fanm li wè. frekan kou pis (esp.) : frekan anpil
fyèl	fiel n. m. vide fyèl / vider son fiel (décharger sa bile). Li vide fyèl li tèlman l vonmi.
gadyè	gagaire ou gaguère , n.f. var: gagè. Andwa, arèn kote moun al bat kòk oubyen kote moun al wè kòk kap voye zepon ak kout bèk; anpil fwa, yo parye sou yo pou lajan. Gadyè se yon divètisman popilè Ayiti. al nan gadyè (esp)
gen fyèl	avoir du fiel (montre yon rezistans fizik oubyen gen pasyans) être patient (e)
gonfleman	gonflement n.m. (gonflement d'estomac). var: gonfliman
goud	gourde , n.f. (non lajan nasyonal peyi Dayiti; li te konn vo yon dola meriken oswa

Gramè Kreyòl Védrine

100 fran fransè)

graje	grager , v.tr.(râper). Lap graje miskad / Elle grage de la muscade.
grif	griffe (moun ki soti nan kwazman yon milat ak yon fanm nwa ou pi souvan, yon milatrès ak yon nèg nwa)
grifon	grifonne n.f. (pou grif)
grimèl	grimel n.f. (pou grimo)
grimo	grimaud n.m. (Mo pou lonmen yon moun ki varye ant grif ak milat)
griyo	grillot ou grilleau n.m. (vyann kochon asizonnen ki fri apre. <i>Griyo</i> bon anpil ak kasav.
gwòg	gròg n.m. Tout espès bwason alkolik. Pou peyizan ayisyen an, anpil fwa lè yo di <i>gwòg</i> , yo refere a kleren, kleren tranpe, tranpe, tafya.
irite	irriter v.tr. An fransè nòmal, «irriter» anplwaye nan sans koze yon iritasyon, yon ti anflamasyon nan yon pati nan kò moun.
jenès	jeunesse , n.f (prostitué). s: bouzen, kaprina, lafrechè, manman penbèch, penbèch, piten, ti piyay. Lap pale ak yon <i>jenès</i> nan kafe a / Il parle avec une jeunesse dans le café.
jeran	gérant , n.m.(gason èddekann ki rete kay moun e ki la pou voye je sou tout bagay, netwaye lakou, jaden, lave machin. 2. Gason ki responsab veye yon jaden, rapòte tout sak pase bay mèt jaden an.
kadav	cadavre , n.m. estale yon kadav (mete l avidèy pou moun gade), esp.
kako	cacos , n.m. O kòmansman, mo sa a te vle di: peyizan nan nò ki an rebelyon kont pouvwa ki etabli a; apre sa, mo a te vin pran sans «piyajè». Selon Pradel Pompilus, mo «kako» a ta orijin espayòl, <i>caco</i> ki vle di vòlè.
kalalou	calalou n.m (sòt de legim ki itilize nan ragou. Pafwa mo <i>kalalou</i> a ka itilize pou refere a yon tip de ragou. Gen kote Ayiti yo itilize mo «gonmbo» pou refere a <i>kalalou</i> .. glise kou <i>kalalou</i> (esp) : glise anpil. s: glise kou kalmanson. Diri te di plis pase sa, epoutan <i>kalalou</i> sal li (pwov).
kalbende	calbinder , v.ent (fè riz ak yon advèsè, konn kijan pou jwe jwèt la ak yon moun

Gramè Kreyòl Védrine

rize)

kasav	cassave n.f. Sòt de pat kwit ki prepare ak farin manyòk frèch. Lè ou mete manba sou li, li tounen «wayal». Anpil elèv Ayiti renmen wayal. <i>Wayal</i> bon ak limonad. mete men nan pat kasav yon moun (fouke l, arete l), esp.
katewon	carteron ou quateron . Carteronne ou quarteronne , n.f. (né d'un blan et d'une mamelouque)
kawo	carreau , n.m (yon mezi tè ki vo yon ekta 29 (1, 29 ha)
kè	cœur n.m - gen kè tounen / avoir le cœur tourné (avoir la nausée). s: kè plen
kif-kif	C'est kif-kif (c'est égal)
kleren	clairin n.m. Espès de bweson alkolik ki soti nan fèmantasyon dlo kann. s: tafya. Nou jwenn mo <i>kleren</i> an itilize nan medsin fèy Ayiti. Lòt non yo konn ba li se: «wonm peyi», tafya.
kochte yon	pòt / crocheter une porte (c'est la fermer au moyen du crochet qu'elle porte / fèmen l ak kwochè ki ladan an)
komòd	commode n.f. - (aller a la commode, aller au W.C / ale nan watè)
konsilte	consulter v.tr. (mo ki anplwaye kouramman nan sans «ekzaminen yon malad»
koralen	koralin , n.m. Sòt de transpòstasyon maritim ki itilize nan yon distans kout.
koudyay	coudiaille , n.m.f. Divètisman, fèt kote moun al divèti yo. Pafwa tip de fèt sa a konn fete leswa. Ap gen yon <i>koudyay</i> nan katye a aswè a.
kouch-kouch	couche-chouche (pat ki fèt ak baz farin yanm, manyòk. Li trè popilè nan zòn sid peyi Dayiti. Selon Pradel Pompilus, mo sa a ta orijin arab.
kouri	courri , n.m. Mo akayik* ki te popilè avan 1915. Selon Pradel Pompilus, li pa totalman disparèt nan koze politik nan peyi a. Nou te wè l reparèt an 1937, 1950 e 1956. Te gen yon <i>kouri</i> nan Kwabosal.
koutay	courtage , n.m. fè koutay (esp)
kras	crasse , adj. (ki pa renmen bay, pa renmen depanse. s: kourèd, kokoye, ti koulout
lanbi	lambi n.m. Sòt de fri de mè ki vin nan yon gwo koki. <i>Lanbi</i> boukannen bon anpil ak

Gramè Kreyòl Védrine

sitwon. 2. Sòt de koki sa a itilize tou pa peyizan Ayisyen lè yap travay nan eskwad, kòve, konbit pou anonse yon rasanbleman. Sonnen *lanbi* a pou moun yo vin manje.

lese grennen laissez grainnin, n.m. (laissez-faire). Politik ki di kite zafè piblik yo ale jan yo kapab san tante pou dirije ou amelyore yo. (esp. aka)

lestomak   **estomac** n.m (nan sans pwatrin). var: lestonmak
Boutonnen chemiz ou, *lestomak* ou deyò.
Boutonne ta chemise, ton estomac est à l'air.

liy   **ligne**, n.f. (aka) Vwati piblik ki asire transpòtasyon pasaje andedan yon vil. An Ayiti, *taksi* yo pa gen «mitè». Plizyè pasaje ki pral menm kote ka monte nan menm taksi a. Te gen yon lè, kous la te yon goud karant (1gd.40) pa grenn moun. Vè setè diswa, pri sa a ta double (2 gd. 80). Tip de transpòtasyon sa a pi kouran nan Pòtoprens (kapital peyi a). Moun kapab remake kèk *liy* oubyen taksi Okap...

lonn   **laune**, n.f. (mezi pou mezire twal; li vo yon mè 20 (1m 20)

lwa   **loa**, n.m (v.v)

lwijanboje   **Louis Jean Bogé** (pèsonaj tenmèrè, aksyonè, tapajè konsidere kòm lejann ki antre nan lang kreyòl la)

M voye dlo   m pa mouye pesonn / **J'envoie de l'eau sans mouiller personne.** (Espresyon ki itilize lè moun ap voye pwen)

mabi   **mabi** n.m (sòt de bwason, byè lokal). Li pote non plant lan tou. Bwason sa a gen anviwon 40 ane depi l disparèt. Nou jwenn mo sa a nan espresyon : *tèt mabi*, ekivalan a *tèt chaje*. Bwason trè fèmante ke anpil Ayisyen konnen deja; li konpoze ak sitwon vèt, jenjanm, bwa mabi, lyann savon, fèy malagèt, anis etwale, dlo ak sik jòn. Yo te konn itilize l pafwa nan remèd fèy.

madigra   **mardi-gras**, n.m. Moun ki degize, ki pote yon mas ak kostim degizman (sitou nan epòk madigra, kanaval). madigra mal maske (jouman pou pase yon moun an derizyon, rizib)

mal makak   **mal macaque** (malèz ou santi apre yon nuit plezi. Pi souvan, sa fèt apre ou fin bwè bwason alkolik. gen mal makak / avoir le mal macaque

Gramè Kreyòl Vèdrine

malfezan	malfaisant , adj. ki renmen takinen lòt (mo sa a itilize plis ak timoun); yon timoun <i>malfezan</i>
malonnèt	malhonnête , adj. (an palan de yon moun ki pa sèviyab, ki pa dispoze fè lòt moun plezi. sèviyab. Nanpwen ti nèg <i>malonnèt</i> konsa. var: malonèt
mamit	marmite , n.f. An kreyòl, yo fè yon diferans tou lè yap pale de mamit; yo di gwo mamit, ti mamit (pou mezire sereyal, sik, farin, grenn)
manba	mamba n.m (beurre d'arachide) bè ki fèt ak baz pistach. Pou fè manba, ou griye pistach la dabò. Lè l fin frèt, ou retire chif yo, ou pile pistach la nan pilon oswa moulen l nan yon moulen a bra.
marabou	marabou m./ f. (Gason oubyen fanm koulè nwa men ki gen cheve long)
marasa	marassa n (jimo, jimèl). Titid ak Preval se marasa.
meble	meubler v.tr. (garnir une chambre de meubles). meble yon chanm / meubler une chambre (esp.)
mereng	meringue , n.f. Dans tipikman ayisyen; li danse ak yon kadans an de tan.
mezondafè	maison d'affaires , n.f. Sòt de brikabrak, meli-melo kote moun ka plane yon bagay. Yo resevwa yon ti kòb epi yo ba yo yon delè pou remèt li san sa moun nan ap pèdi sa l plane a.
mòtalite	mortalité , n.f. Mo ki gen rapò ak desè, lanmò. Yo gen <i>mòtalite</i> . s: lamò, lanmò
nèg	nègre , n.m. Mo ki anplwaye nan plas moun. An fransè nòm, <i>individu</i> , <i>gens</i> , <i>homme</i> . Tèm sa a itilize an kreyòl pou refere a gason (kèlkeswa ras li)
nèg bosal	nègre bosal / nèg ki apèn sot an Afrik (nan tan kolonyal). 2. Gason ki nyè, sòt, idyo, gwo soulye.
nwa	noir (e) - yon koulè nwa fons pa rapò ak yon grif, grimo.
Onè! Respè!	Honneur! Respect! (ent). Se de tèm ki itilize an menm tan. <i>Onè</i> , espresyon ki itilize lè wap antre kay yon moun (plis an pwovens). Li ekivalan a kesyon sa a : <i>Gen moun?</i> An kreyòl, yo di tou : onèlamezon! Dabitid, si gen moun nan kay la pou resevwa vizitè a, yo di : respè!. 2. Espresyon onè-respè! (kòm mo marasa) gen sans : byenveni. Lè Aristid tap vizite Boston an 1994, yo te make yon gran siy ki di <i>Onè-respè</i> prezidan Aristid!
ougan	houngan , n.m. (v.v)

Gramè Kreyòl Vèdrine

ouns	houns (v.v)
panye krab	panier de crab , n.m. Espresyon imaje nan lang kreyòl la ki gen pou wè ak trayizon, kout ba, jefò negatif. Nou jwenn mo <i>krab</i> la tou nan refren yon chante: «Ayisyen se <i>krab</i> , wap demare l, li vin pou l mòde w. Moun ki te kreye drapo a, yo te devore l...»
papye	papier , n.m. (diplôme). Li gen papye l kounyeya / Il a son papier maintenant.
pike	piqué , adj. (An palan de manje ki gen piman). Bouyon an pike!
pikèt	piquet , n.m. Peyizan nan sid ki te sòlve an 1843 kont gouvèlman Rivyè Era (Rivière Herard). Yo pote non sa a akòz pikèt yo te genyen kòm zam. (ref. : D. Bellegarde, <i>Histoire du peuple haïtien</i> , p.144)
plase	placer v.ent. (vivre en union libre / viv nan plasay). Yo gen lontan depi yo <i>plase</i> .
plètil!	plaît-il! Yon lòt fason pou di : wi, men mwen (lè w rele yon moun). <i>Plètil</i> se yon espresyon ki montre <i>politès</i> .
prete	prêter , v.tr. (emprunter). Prete m plim ou an pou m ekri yon mo / Prête-moi ta plume pour écrire un mot.
pwopagann	propagande , n.f. Fo nouvèl ki simaye (pafwa pou koze twoub, fè moun kwè nan Tontonwèl). Tout sa yap di yo se pwopagann. Pwopagandis (moun kap fè, simaye pwopagann)
pyan	pian , n.m. Maladi po ki koze yon seri eripsyon. Selon fouy Pradel Pompilus, se Dr. Rein ki te premye entwodui nan peyi Dayiti tretman pou pyan ak penisilin.
pye	pied , n.m (mezi pou mezire longè an jeneral; li vo 0,33 (zewo mètr 33)
raf	raffle , n.f. (loterie)
rafle	rafler , v.tr. (mettre un objet en lotterie)
rara	rara , n.m. Ti bann kote moun al divèti yo pandan semèn sent. Nan epòk Karèm, nou ka remake tip de bann sa yo nan pwovens, patikilyèman Lewogàn. Enstriman ki domine nan bann sa a se banbou (vaksin). Pafwa nan kèk kote nan zòn sid la, yo rele tip de bann sa a <i>sosyete</i> (apre yon konbit fin travay oswa yon kòve ki fini).
raz	raser , adj. (Annuiyan, ki pa enteresan). Kou sa a raz.
sakatra	sacatra n. (kwazman yon nwa ak yon grifon oubyen yon fanm nwa ak yon grif)

Gramè Kreyòl Védrine

- sanmanman** **san-manman**, n.m. O kòmansman, sòlda ki bat moun san l pa regrete anyen. 2. vakabon, sanzave. 3. makout (kap kraze-brize)
- sansal** **sang sale** (au sang sale) - an palan de yon moun ki gen santiman ba, move tandans. Ti sansal, pa penmèt ou ranse avè m!. 2. salòp, malpwòp (an palan de santiman)
- saranpyon** **sarampyon** n.m. var: **salanpyon**. Espès de lawoujòl (espèse de rougeole)
- sèl kòk chante / le seul còq qui chante** (an palan de yon moun ki domine nan yon bagay kèlkonk)
- sennesòf** **sain et sauf**, adj. Mo ki karakterize yon moun ki reyisi nan yon bagay tèlke soti san okenn frakti nan yon aksidan, fè yon bon vwayaj. Gras a Dye, mwen soti *sennesòf* apre mèsedès la te fin chavire avè m.
- sèvis** **service**, n.m (toujou refere a «sèvis lwa» kote yo touye bèt pou bay lwa manje.
- sispèk** **suspect**, adj. Misyè yon ti jan sispèk.
- siwo myèl** **sirop miel** (du miel). Jan *siwo myèl* bon ak kasav!
- soutirèz** **soutirèse** n.f / adj. var. **sitirèz**. Nanpwen fanm *soutirèz* konsa!
- tafya** **tafia**, n.m (wè «kleren»). Tafya fè nèg Ginen pale franse.
- taso** **tasso** ou **tasseau** n.m (vyann asizonnen, seche, bouyi epi fri. *taso chat*, *taso bèf*, *taso kabrit*)
- te** **thé** n.m. Fèy ki bouyi pou bwè. Fèy sa yo ka varye tou depan ki kalte te moun nan vle bwè. Te vèvenn (pou sezisman), te fèy zoranj (pou grip), te fèy korosal (pou grip), te asosi (pou apeti), te fèy lachòy (pou lafyèv), te kokliko (pou grip), te senne (pou vè), te joukjanm (pou gonfleman), te sitwonnèl (pou grip) elatriye...
- teledyòl** **téléguiol**, **téléguele** ou **télédiol**, n.m. Mo ibrid (mele) ki fòm ak rasin grèk «tele» (distans). Télédyòl refere a pwopagann rapid, yon nouvèl ki pase de bouch an bouch.
- ti koulout** **petit couloute**, n.m. (ava, chich, chichadò)
- tranpe** **trempe** n.m. Bwason alkolik ki melanje ak plizyè fèy, rasin.
- veye** **veillée**, n.f. Reyinyon paran ak zanmi ki fèt pou yon mòtalite. Mèsidye te nan *veye* a tou. Ap gen anpil manje ak tafya nan *veye* a. Nan pwovens, moun yo pase tout nwit lan kay paran mò a kote yo bay blag, istwa, tire kont, jwe domino, kat pou chase

Gramè Kreyòl Vèdrine

tristès, katchil. Sa fèt lavèy antèman an.

vide **vider**, v.tr. (verser dans un recipient un liquide ou des grains)

wanga lwa **wanga-loa** (v.v)

* nòt

akayik : mo, espresyon ki nan yon lang men yo pa tèlman itilize yo nan langaj pale.

avantirye: moun ki fè yon vwayay pou plezi ak entansyon pou wè, aprann de sa l wè a oubyen esplwate sa l wè a. Nou jwenn mo sa a nan Istwa Dayiti pou fè referans a yon seri ewopeyen ki te atèri nan peyi Dayiti. Nou kapab pran «flibisye» ak «boukanye» yo kòm ekzanp.

etimoloji : branch nan syans lengwistik ki etidye orijin mo, rekonstriksyon ak evolisyon yo. Nou kapab klase sòt etid sa a nan «istwa lang» paske se sa menm istwa lang fè. Tout lang gen yon istwa dèyè l: kouman l devlope, kikote l soti, kouman lòt mo antre ladan l (nan ki epòk sa fèt)

pejoratif : ki gen yon referans negatif, yon siyifikasyon ki pa ekivalan a vrè sans mo a.

Mango Dyesifò - leksikograf ayisyen. Dyesifò trè koni atravè jounal «Haïti Progrès» pou yon ribrik li te konn pibliye sou kreyòl ayisyen ki rele «lang manman nou». Nan ribrik sa a, Dyesifò trase etimoloji yon seri mo kreyòl ra ki anrichi konesans lektè yo sou lang kreyòl la. Majorite nan espplikasyon mo sa yo te fèt an fransè dekwa pou ede lektè, fouyadò frankofòn.

Pradel Pompilus - ekriven, leksikograf, lengwis ayisyen. Li pran yon doktora nan «Université Sorbonne, Paris» nan domèn lèt. *La langue française en Haïti*, se youn nan rechèch lengwistik Pompilus prezante kòm tèz. Lengwis ayisyen, Pompilus pibliye plizyè dokiman sou kreyòl ayisyen (an fransè). Se yon ekriven frankofòn trè koni tou pou piblikasyon enòm li yo sou literati ayisyen.

ETIMOLOJI --

Mo «etimoloji» a vle di: branch nan syans lengwistik ki etidye orijin mo, rekonstriksyon ak evolisyon yo. Nou kapab klase sòt etid sa a nan «istwa lang» paske se sa menm istwa lang fè. Tout lang gen yon istwa dèyè l: kouman l devlope, kikote l soti, kouman lòt mo antre ladan l (nan ki epòk sa fèt). Nan pati sa a, «etimoloji», se jis yon echantiyon mo kreyòl mwen chwazi nan «lang manman nou», yon seri Mango Dyesifò te konn pibliye nan jounal «Haiti Progrès». Byenke l kòmante sou yo an fransè (an majorite), mwen fè tradiksyon kreyòl la ak kèk ti chanjman nesèsè. Men yon lis mo:

abitan n. Peyizan. abitan dekore: (esp.pej.) ki itilize pou refere a yon moun ki mal abiye oubyen kap fè wè. Tèm sa a konn itilize tou pou iwonize abitan ki abiye yon jan ki pa twò kòdyòm lè yo vin lavil. Mo «abitan» an nan sans moun kap travay latè, remonte a epòk kolonyal, presizeman nan epòk «avantirye»* yo, kote te gen yon klas ki te rele «habitant» ki te konn travay latè. Menm tèm sa a, «abitan» vle di «peyizan» tou nan peyi Kanada (pati fransè a). Tèm «abitan» an konn gen yon sans pejoratif* lè yo itilize l Ayiti (tou depan fason moun lan itilize l). Lè l gen yon sans pejoratif, li vle di: *mònye, moun mòn, nèg fèy*.

akasan n. Sòt de bwason epè ki fèt ak mayi, epis dous, esans ak sik. Yo konn mete «lèt kanasyon» ladan l tou (li vin tounen *akasan olè*, si l gen lèt). Se yon bwason trè popilè patikilyèman nan Pòtoprens nan ane 40 yo. Nou tout ki soti Ayiti goute bwason sa a. Anpil timoun nan Pòtoprens se li yo bwè ak pen lematen anvan yal lekòl. Machann yo konn pwonmennen vann li nan yon fèblan oswa yo rete yon kote epi moun vin achte l. Nan istwa bwason sa a, nou jwenn yon sèten Akasan Louis epi ki vin bay nesans a yon tip de akasan: «Akasan Lwi». Tip akasan sa a toujou gen bisuit bere ki akonpaye l. Anvan li te al enstale nan ri Montalè (Montalais), Louis Akasan te monte yon ti boutik pa tèlman lwen riyèl Pikan... Apa de nouriti popilè, akasan itilize tou kòm yon aliman rityèl; li anplwaye nan kèk seremoni vodou tèlke «boulezen», «manje-marasa», «lave-tèt» e l trè popilè pa Manzè Chalòt, yon mistè vodou (orijin fransè). Li difisil pou bay plis istwa sou etimoloji mo «akasan» an. «Akasan, siwo, mayi lò» (fraz nou konn tandè timoun yo repete lè yap fè wonn).

babankou n. (non yon fanmi boujwa ayisyen). Non sa a derive pwobableman de yon kolon franse: Barbancourt. (ref. : Jean Fouchard, *Les marrons de la liberté*, p.306). Mo «babankou» a refere a yon varyete «wonm» Ayiti. Se non yon wonm ki trè koni andedan peyi a kou aletranje. Wonm babankou se yon bwason rechèche nan seremoni vodou. Yo ofri l bay «Ogoun». Lè yon batiman an danje, lap bay sakad nan lanmè; si matlo yo se vrè vodouyizan, yap jete yon boutèy wonm nan lanmè pou kalme kòlè Mèt Agwe (selon kwayans vodouyizan). Nan medsin popilè (Ayiti), wonm babankou antre nan kèk preparasyon tèlke ponch ki fèt ak ze ki bon pou fèblès; nan tip de ponch sa a, gen wonm, lèt, ze ki bat, sik ak kannèl. Kèk non moun tèlke nan ka «Barbancourt» an rapò ak non manje oubyen bwason. Pa ekzanp: dous Makòs (rejyon: Tigwav), pate madan Maksi, kola Sejoune (oubyen Sejoune - rejyon: Pòtoprens) elatriye...

bak n. Istansil ki fèt an bwa pou pwonmennen vann machandiz (plis nan Pòtoprens). 2. Kannòt plat ki sèvi pou travèse rivyè. Bak Lagrandans (otrefwa, bak yo te konn itilize pou travèse Grandans). Remak: Nan tan kolonyal, te gen yon pri ki te etabli pa kèk kolon tèlke Branchu, Maillard, Larnage(1744) pou te travèse mèt esklav, esklav, nèg lib. Nan epòk sa a 1896 e de 1936 a 1950, se nan yon *bak* yo te konn travèse Grandans. Non «Obak» vin refere a zòn lan.

bòs n. (mo ki soti nan lang anglè: «autobus». Tèm sa a refere a yon sòt de veyikil mobil ameriken te fabrike. Nan ane 40 yo, bòs yo disparèt nan lari Pòtoprens. Paul Delage nan «Haiti en 1886» fè yon deskripsyon de li: mwayen transpòtasyon anpil moun itilize; anpil touris te konn itilize l tou. Yo bay kondiktè a non «bosman» [bòsmann]. Non anglè sa a konn aplike a Jamayiken. Apre sa timoun itilize l pou takinen lòt: «Bòsmann fo kole sire, kawotchou plat».

Boukin. Pèsonaj fokalorik ki senbolize «sotiz», «nayivte». *Sèjousi, tout nèg wè klè, Bouki fè retorik*. Se yon non ki sanble l ta soti nan lang wolòf*. Pou Price Mars*, non sa a pwobableman se yon defòmasyon de «Bouriqui», ki non yon tribi nan «Côte des Graines» nan epòk 17tyèm (disetyèm) syèk. Istwa Bouki te ekri pou premye fwa an Ayiti pa yon sèten Alibée Févry (1818-1896); li se otè «Essais Littéraires». Bouki parèt nan plizyè kont popilè ki antre nan folklò «kreyòl» yo nan eta Missouri (Ozetazini) e ki enspire dramatik* ayisyen. Pyès Franc Fouche a, «Bouki nan paradi», te jwe nan Pòtoprens an 1976 e an

1977; li te gen yon gran siksè.

boumba n. Petèt mo sa a soti nan lang Endyen Karayib yo. Sòt de bak (kannòt long e etwat) ansyen aborijèn nan peyi Dayiti te konn itilize nan tan lontan. Mo «boumba» a anplwaye nan espresyon sa a: *nan boumba* (nan yon sitiyasyon difisil). Mwen *nan boumba* (Mwen nan yon sitiyasyon difisil).

chaje kou lapolòy (esp). Espresyon ki vle di : trè chaje (chargé comme la Pologne). Li ekivalan a espresyon kreyòl la : *chaje kou Legba*. Se yon espresyon ki anplwaye souvan pa elèv nou yo ki kandida pou ekzamen bakaloreya. *Mwen gen bèt sou mwen. Mwen chaje kou Lapolòy*. Moun ki an kòlè vin itilize l tou, espesyalman lè yo pral koresponn ak rival yo; *mwen pral pou li; mwen chaje kou lapolòy*. Se yon espresyon ki refere a istwa peyi nou. Nan Sendomeng (non Fransè yo te bay Ayiti lè yo te poze lapat sou li), te gen nan lame espedisyonè Bonapat (Bonaparte) la 14.784 sòlda polonè yo te voye nan koloni an pou fè lagè ak Nwa yo sou kòmandman Jan Henryk Babwoski. Olye sòlda sa yo konbat lame endijèn lan, espesyalman sa yo ki te nan 3zyèm (twazyèm) brigad la, yo tounen patizan sòlda lame endijèn lan. Se te gran etonnman pou Fransè yo. Apre endepandans, Desalin, pou rekonpanse Polonè sa yo, ba yo sitwayènte ayisyen. Moun te ka jwenn yo nan kote tèlke «Cazale, Salut, St. Jean du Sud, Fond des Blancs, la Vallée de Jacmel...». Poujiskounye sòlda sa yo gen desandan yo nan zòn sa yo. Dapre valè Polonè ki te nan espedisyon an, sitou nan ane yo te debake a, bay nesans a espresyon an: «chaje kou lapolòy».

chòlpis n. Mo ki derive franse: *chaude-pisse*. Se sa nou rele «ekoulman» oubyen «grannchalè». Maladi veneryèn* sa a te la deja depi lantikite. Se yon maladi ke yo te jwenn deja pami Ejipsyen yo. Maladi sa a la an Ayiti tou malgre anpil antibiyotik* yo bay. Medsin fèy an Ayiti trete l ak ji pèsi, kòs bwa twonpèt, rasin berejèn, vèvenn.

èsde n. Manm S.D (Service de Depistage). Yo konn rele l tou: «Sèvis Detache». Se manm polis politik Divalye. Mo *èsde* a fòme a pati inisyal «S.D» ki vin pase nan lang kreyòl la. Ekzanp: Nèg sa a se yon *èsde*. Remak: Sèvis sa a te kreye sou François Duvalier (Papa Dòk). S.D te gen pou bi: espyone Ayisyen kap viv andedan e andeyò peyi Dayiti. O kòmansman, li te gen poto mitan tèlke Clément Barbot, Eloïs Maître, Luc Désir... *Manm*

Gramè Kreyòl Védrine

èsde yo touye (pandan lannuit) moun ki pa nan anyen, men ki konsidere kòm opozan rejim nan. Nan zòn 1970, Breton Claude, ki te kòmandan Kazèn Desalin lè sa a, te gen kòm asistan l Luckner Cambronne ak Luc Désir. Lè Papa Dòk mouri (an 1971), S.D te dirije pa Luc Désir e sipèvize pa Luckner Cambronne... An 1974, kolonèl Jean Valmé pran direksyon aparèy represif sa a; li te gen bò kote l tou de lòt kolonèl tòsyonè: Emmanuel Orcel ak Albert Pierre (Ti Boulé). Apre, Jean Valmé te ranplase pa Albert Pierre. Anvan, S.D te lokalize anba nan palè prezidansyèl la kote ki te gen yon chanm pou tètire moun. S.D te vin ansuit transfere nan Kazèn Desalin; bidjè mansyèl enstitisyon sa a te \$200.000 (pa mwa) san konte èd yo te jwenn nan men «ajans espesyalize» (lòt bò dlo). S.D te vin yon tèrè pou popilasyon an.

ja n. gran resipyan ki fèt ak tè kwit (*jarre* nan lang fransè). Wap jwenn tip de resipyan sa a nan kèk kay Ayiti. Remak: Yo rapòte ke pandan kolon yo tap kite Sendomeng nan moman twoub revolisyonè yo, (de 1791-1802), yo te gen entansyon retounen nan koloni an. Yo te sere lajan yo nan ja epi yo fè yon esklav fouye yon twou pou mete l. Menm esklav sa a ki te fin fè travay la, yo te touye l la pou la dekwa pou pa al devwale sekre a. Gen moun ki vin rich akòz *ja* yo jwenn. Pafwa, nou konn tande yo di yo bay moun ja nan rèv. Tip de *ja* sa yo konn plen ak «carolus» (yon ansyen pyès lajan annò yo te konn itilize Sendomeng. 2. Resipyan ki fèt pou mete dlo. s. : Kannari, kanari.

joumou n. Senbòl liberasyon. Transfòmasyon mo fransè a: «giraumon». Nan medsin fèy an Ayiti, yo itilize l kont vè solitè. Mo *joumou* an sèvi pou fòme mo «jòmoad» (pire oubyen ji joumou). Nou jwenn itilizasyon mo a nan pawòl granmoun sa yo : 1). *Ou pa konnen kote dlo soti l antre nan bwa joumou..* 2). *Joumou pa janm donner kalbas.* Dezyèm pwovèb la ekivalan a : *Piti tig se tig oubyen Ti rat pa janm fèt san ke.* Fraz nou jwenn trè souvan nan lang kreyòl la ki an rapò ak *joumou* se: *soup joumou.* Dapre lejann nan epòk koloni fransè a (Sendomeng), se sèl kolon ak afranchi ki te gen yon sèten fòtin ki te ka bwè yon *soup joumou.* *Soup joumou* te vin konsidere kòm yon «pla de klas», yon pla moun alèz ka manje (premye) janvye 1804, alokasyon Pwoklamasyon Endepandans Nasyonal, Desalin ak jeneral li yo, pou te make abolisyon esklavay, ta rekòmande konpatiyòt li yo pou manje *soup joumou* jou sa a. Se yon tradisyon ki vin antre tou nan komemorasyon* Endepandans Dayiti. Nou pap afime anyen paske n pa gen prèv. Antouka, si se vre, sa ta soti nan yon koutim ki anrasine nan fanmi ayisyen yo e ki vle chak ane nan

Gramè Kreyòl Védrine

dat sa a manje yon *soup joumou*. Anpil Ayisyen ki manje *soup joumou* joudlan, wè selon yon tradisyon soup sa a senbolize liberasyon pèp ayisyen ak refi deskriminasyon sosyal. var. : *jòmou, jomou, jouwoumou...*

jwif n. Moun rich ki di, peng, esplwatè (selon yon prejije kouran). 2. Pa iwoni, moun ki bay ponya*. 3. Mannken an twal ou an pay ki reprezante Jida* ak timoun pou vanje Jezi. Yo fwete epi boule yo nan maten. Koutim sa a gen tandans disparèt.

kachimbo n. Pip (byen long) ki fèt ak tè kwit. Yo itilize l anpil nan pwovens. Anpil peyizan itilize l pou fimen. Mo panyòl la, «cachimbo», soti dirèkteman nan lang pòtigè: «cachimbo». Nan yon seri milye popilè, yo rele pip sa a «kokopòv».

kalikit n. Iwonikman, Siriyen, Libanè... (esp. akayik). k.r. patikilyèman nan Jeremi. Jeremyen yo gade souvni *kalikit* yo ki te pote non Mardochée, Abitbol, Chrem, elatriye... gwoup komèsan ki te konn etabli yo sou plas la.

kanntè n. Sòt de bato plat, fragil kèk Ayisyen pran pou al nan lòt peyi. Tip de moun ki pran bato sa a pa gen pyès legal. Yo monte yo pou al nan peyi oubyen kote tèlke Bahamas, Miyami... Moun ki pran kanntè yo rele *bot pipo* oubyen *bot pipèl* (esp. ki soti nan lang anglè «boat people» ki vle di: «moun ki vin nan bato»). Mo *kanntè* a pran nesans nan ane 70 yo. Sòt de vwalye sa a, ki gen anviwon 20 a 30 pye, fabrike an Ayiti. Remak: Mo «kanntè» a ta orijin japonè (yon mak machin, «Canter»). Yo te konn itilize tip de machin sa a kòm bis pou transpòtasyon piblik (plis nan Pòtoprens anvan yo te fè andeyò). *Wousvèl fèk mete yon bis kanntè sou wout Kafou a.*

katye n. Divizyon administratif an Ayiti (tankou Bwa Lorans, Kan kòk, Difayi). 2. *Katye bèf* (an palan de moso, bò). 3. Pati yon vil ki prezante pafwa yon espesyalizasyon oubyen ki abite pa yon kouch moun (byen detèmine nan popilasyon an). Men kèk *katye* Ayiti:

1. *Bodmè* - Zòn bò waf Pòtoprens, sant prensipal pou komès oubyen aktivite komèsyal. Katye sa a rele konsa paske l sitiye tou pre lanmè epi l plen komèsan de divès nasyonalite. Espresyon «Bodmè» a itilize tou pou fè mansyon a boujwazi komèsan nan Pòtoprens lan. *Bodmè a fè grèv.* var. : Bòdmè.
2. *Mònatif* (Morne-à-Turf). Katye nan Pòtoprens ki chaje ak moun. Li gen anviwon 61.995

Gramè Kreyòl Védrine

kay ke anviwon 493.932 moun rete.

3. *Pòs Machan* (Poste-Marchand) - Katye nan Pòtoprens ki chaje ak moun. Li gen yon sipèfisi de 39 ekta. Li gen anviwon 3.696 kay ke 27.948 moun rete.
4. *Sou fò*. Bidonvil* ki sitiye nan zòn Fònasyon. Moun nan zòn sa a rele «Moun sou fò». Li pran non sa a pou refere a yon fò Anglè yo te konstwi an 1794. Sou Leklè, yo te vin rele l «Fort Debelle». Se nan fò sa a yo te antere rès prezidan Petyon nan dat 30 mas 1818 nan yon kòfrefò an plon. Se la tou yo te antere kadav jeneral de brigad Pierre Charles an novanm 1820.
5. *Lofosèt* (La Fosette), Kap Ayisyen - Popilasyon katye sa a evalye a 15,000 moun anviwon (selon done pwovizwa ki te soti nan resansman 1971 lan). Lapèch konsidere kòm youn nan aktivite prensipal abitan sa yo.

kè n. Kouray, andirans. sin. : grenn. Èske ou gen kè? (Èske ou gen kouray?). Fè kè, espresyon ki refere a maladi kè. Se yon maladi ki ra Ayiti. Si n refere a rapò anyèl byostatistik* Sante Piblik (1949), oubyen si n baze sou rechèch oswa analiz doktè Gérard Pierre ki rapòte ke de 1963 a 1968, pami 19.172 malad yo te pran nan lopital Kanape Vè (Canapé Vert), nan lopital Fransè e nan lopital Senfranswadsal (St. François de Sales), te gen 30 moun ki ten maladi kè (infarctus du myocarde*); 7 ladan yo te etranje (ras blan).

kòb n. Mo ki derive panyòl «cobre» e ki vle di: kuiv. 2. Ansyen pyès kuiv de yon ou de santim. Monnen sa yo disparèt nan sikilasyon nan kòmansman ane 1940 yo. 3. Fòtin, sitiyaasyon kote moun gen lajan. sin. : lajan, lamama, bidòl, grinbak.

kodas n. Lontan, tèm sa a te vle di: gwo soulye pou travay. *Kodas sa yo se kòde yaya. Kodas* se yon abreviyasyon pou «Cordaso», ki te yon machann soulye (li te fè e vann soulye tou). Peyizan ayisyen ki ta pral Kiba kòm koupèdkann, anpil nan yo te konn mete soulye *kodas*. Soulye sa yo te konn twò sere anpil fwa epi l te konn fè yo bwete. Sa te koze anpil moun ri yo, pase yo nan jwèt. Li pa initil pou mansyone Jeneral Kebreau* ki te benefisye de soulye sa yo lè l te jenn (gras a yon nyès defen prezidan Tancredi Auguste).

komòd n. Latrin. Tèm *komòd* la soti nan lang fransè: «comodité» (lieu d'aisance), kote pou al fè bezwen (1677). Latrin nou yo fè n sonje pa Afriken yo. Jean Fouchard dekri yo konsa: «twou byen fon de 8 a 10 pye, kouvri ak planch pou anpeche odè...». Nou di an kreyòl : *kay Madan Viktò, al kay Madan Viktò*. (kòm yon sòt «efemis»). sin. : ale lasèl, ale nan latrin, ale nan watè, al pou pou, al kaka (konsidere vilgè), al fè bezwen, al okabine.

kongo n. Tèm pejoratif pou lonmen nwa ki trayi lòt, defann milat. Mo sa a te an vòg an 1946. Li ta aplike an souvni Nwa tèlke Cagnet ak Jacques Tellier ki lavèy Endepandans Nasyonal, mete yo kote Wochambo (Rochambeau) ak *kongo* nan plenn Okap. 2. (v.v.). Non mistè sa yo: «Kongo Demele, Kongo Kondong, Kongo Mousandi...». Nou jwenn espresyon kreyòl sa a: *abiye tankou kongo belizè* (abiye yon jan mal). Se yon espresyon iwonik pou refere a *kongo* tribi Afriken ki te soti «Côte D'or» yo. Lè yo te nan koloni Sendomeng lan, yo te renmen mete yon seri koulè vif. 3. Moun ki fèk vini, fèk debake; nan sans sa a, mo *kongo* a itilize pafwa pou refere a koupèdkann ayisyen ki apèn debake Nanpanyòl (Repiblik Dominikèn). *Misye se yon kongo; li pa konn anyen nan batey yo. pwa kongo* (tip de pwa nou jwenn Ayiti). *Jan pwa kongo bon ak pitimi!*

konparèt. n. Patisri ki fèt ak farin, kokoye graje... (espesyalite Jeremi). Nan ane 1930-1940 yo, meyè *konparèt* nan Jeremi se te «*konparèt* Fifin Chaman» (Fifine Charmant). Li te pwopriyete yon boulanje; kèk moun afime ke yo vin rele patisri sa a konsa paske depi machann nan te fèk parèt ak yo, moun kouvri l. «Kon w parèt yo kouvri w».

kraze grenn. n. Siplis yo bay prizonye politik sou Divalye kote yo *kraze grenn* viktim nan sou yon tab ki rele «tab kraze grenn».

lagojanis. n. Otrefwa, kanif. Tèm sa a ta soti de «Lagojanis», komèsan grèk ki debake Pòtoprens vè zòn 1859. Fanm li, yon Ayisyèn, te rele Lorvana Pierrot (non jenn fi l); li te gen yon ansyen kay an bwa ke Euzéli Vernier te posede anvan. Kay sa a te vin pran dife an 1892. Madan Lagojanis rebati l (an mi). Li vin mete yon salon kouti ladan l; mari l, yon magazen kote l te vann yon varyete bagay. Kèk ane apre, Lagojanis likide byen l yo epi l retounen Lagrès. Kay li a te vin transfòme epi l te vin bèl; li vin pwopriyete frè Robelin yo, ki te rete Plas Jefra anvan. Frè l la vin mouri; Robelin (pi gran an) vann etablisman an ak Deschamps & Co. Non *Lagojanis* lan ta sèvi pou lonmen yon varyete kanif ki te konn vann nan magazen l lan.

laliy n. Taksi. f.k : liy. Vwati piblik ki asire transpòtasyon pasaje andedan yon vil. An Ayiti, *taksi* yo pa gen «mitè*». Plizyè pasaje ki pral menm kote ka monte nan menm taksi a. Te gen yon lè, kous la te yon goud karant (1 gd. 40) pa grenn moun. Vè setè diswa, pri sa a ta double (2 gd. 80). Sòt de transpòtasyon sa a pi kouran nan Pòtoprens (kapital peyi a). Moun kapab remake kèk *laliy* oubyen taksi Okap...

lapòs n. Biwo postal. Remak: Sèvis Postal nan peyi Dayiti te kreye an 1810 sou gouvèlman Aléxandre Pétion. An 1881 sou Salomon, Ayiti te fè pati de «l'Union Générale des Postes». An 1925, te gen yon akò ki siyen ant «Marine Corps». Mo Lapòs la sèvi pou refere a twou nan chosèt (nan sans sa a, mo a derive de yon mo nan ansyen franse: «posterie» ki vle di an franse: *ancienne forme de «poterne*»* (petite porte.)

lavalas. n. Gwo lapli (ki koze gwo dlo). Mo sa a derive yon mo franse: «avalasse». Nou jwenn mo «avalasse» la anba plim Moreau St. Mery: «Un météore* dut suivi d'un coup de vent inépétueux d'une *avalasse* qui dura une grande partie de la nuit». 2. Mouvman politik (Operasyon Lavalas) Aristid (Jean-Bertrand Aristide) tap mennen pandan kanpay prezidansyèl li an 1990. Politikman palan, tèm *lavalas* la refere a «majorite», «espwa pou majorite». *vòt lavalas* (vòt majorité). *Gouvèlman lavalas* (gouvèlman popilè, gouvèlman pèp). «Yon sèl nou fèb, ansanm nou fò, ansanm ansanm nou se lavalas» : fraz ke Jean-Bertrand Aristide toujou itilize nan fen diskou l. (*DICTIONARY OF HAITIAN C R E O L E VERBS WITH PHRASES AND IDIOMS*, p.174).

leyopa n. Manm yon kò «elit»: les Leopards. *Leyopa yo touye 2 moun*. Remak: Kò sa a ki espesyalize nan lit anti-geriya, te la tou pou l kraze mouvman foul moun. Li te kreye nan dat 24 me 1971 pa Jean-Claude Duvalier. Dezan apre, li te genyen apeprè 700 jenn gason. Pafwa moun te ka wè Jean-Claude abiye ak inifòm yo. Diktatè a te chwazi Acédius St. Louis alatèt kò sa a. *Leyopa* yo te antrene pa Izrayelyen, Fransè, e pa ansyen sòlda ameriken ki veteran nan lagè Vyetnam nan.

mabi n. Bwason popilè, sòt de byè lokal. Li gen anviwon 40 ane depi l disparèt. Nou jwenn mo sa a nan espresyon sa a: *tèt mabi*, ekivalan a *tèt chaje*. Bwason trè fèmante* ke anpil

Gramè Kreyòl Védrine

Ayisyen konnen deja, li konpoze ak sitwon vèt, jenjanm, bwa mabi, lyann savon, fèy malagèt, anis etwale, kannèl, dlo ak sik jòn. Yo te konn itilize l pafwa nan remèd fèy.

machin n. Otomobil. Pou anpil moun, se machin ki fè moun. Remak: Otomobil te antre Ayiti sou gouvèlman Antwàn Simon (Antoine Simon) . Premye popriyete machin nan Pòtoprens te rele Paul Volcy. Nan lòt ane ki suiv yo, nonb veyikil yo pat pran tan pou ogmante nan peyi a. An 1954, ou te ka konte yon total de 10, 287, yon chif ki katòzan pita, an 1968, te rive a 16, 624.

makout n. Manm yon aparèy teyoris ki te sipòte diktati Divalye a. sin. : *tonton makout.*, *milisyen*, *sanmanman*, *divalyeris*.. Kò sa a te kreye pa François Duvalier. Kò makout yo rele ofisyèlman: Volontaire de la Sécurité Nationale (V.S.N). Moun ki pase abreviyasyon sa a nan betiz konn di: V.S.N vle di : Veritab Sovè Nèg. Makout yo te resevwa nan men Divalye dwa lavi ou lanmò sou sitwayen yo. Moun te ka rankontre makout nan administrasyon piblik, milye diplomatik, nan lame, nan komès, pami grandon yo, anfen plizyè kote... Kòm touyèdmoun, vòlè pwofesyonèl (pou anpil ladan yo), makout yo te elimine yon bon valè moun nan popilasyon an. 2) sak an pay. Vòlè pa renmen lòt vòlè pote gwo makout. (Pwov.) *Pa kwoke makout ou kote men w pa ka rive* (pwov.).

maldyòk n. var. : *madyòk*. *bay madyòk* (esp.). Mo ki derive italyen: *mal di occhio* (move je). Kolye maldyòk (anpil fwa yo mete kolye sa a nan kou timoun pou evite maldyòk). Remak: Mo *maldyòk* la date depi epòk kolonyal. Kolon Sendomeng yo te itilize mo a tou pou refere a yon seri epidemi tèlke lafyèv nan kèk rejyon nan il la. Esklav afriken yo pa te ka fin sezi siyifikasyon mo sa a, anfen yo fin pa ba li yon sans okil*. Nan kwayans popilè Ayisyen, *maldyòk* afekte sèlman timoun; gen plizyè tretman kont li. Gerisè yo rekòmande pou benyen timoun lan ak pise manman l.

odeyid n. Vètman izaje ki sot Ozetazini. s: kennedi, pèpè. Se Odeyid ki sou li. Mo sa a derive yon non moun, Henry Odéide. Apre dezyèm Gè Mondyal, te gen anpil inifòm kaki jòn sòlda Ameriken ki tap batay an Ewòp yo. Yo te voye yo Ayiti kote moun pòv te achte yo a vil pri. Yo rele rad sa yo «odeyid» pa analoji a inifòm kaki jòn elèv «College de Port-au-prince» Henry Odéide te fonde e dirije. Apre sa, sou gouvèlman John F. Kennedy, vètman izaje yo vin pran non «kennedi». Pou jiskounye, yo espedye yo Ayiti pa yon seri enstitisyon ki rele:

Gramè Kreyòl Vèdrine

«institutions de bienfaisance» pou distribye bay pòv men gen moun ki kenbe yo pou vann. Ti machann Ayiti vin achte yo Ozetazini nan kote ki espesyalize nan sa epi yal revann yo nan mache lokal, patikilyèman nan zòn komèsyal ki rele «Brooklyn» nan. Mo «odeyid», «kennedi» gen yon sans pejoratif (lè yo itilize pou mokri, plezantri).

moun n. Èt imen an jeneral, kretyen vivan (sèks maskilen, feminen). *Tout moun se moun* (tit yon liv, otobiyografi prezidan Jean-Bertrand Aristide). 2. endividi (sans pozitif). *Yo jwenn nan lari kadav yon moun eskwadwon lanmò touye*. Lòt mo ki atache ak «moun» : grammoun (pèsonaj de yon sèten laj), vye granmoun (moun ki trè aje, ki antre nan laj), timoun (jenn moun, ti gengenn), jenn moun (adolesan), moun vini (etranje), moun pa (pwotektè), moun lavil (sitaden, sa yo ki rete lavil), moun mòn (peyizan, abitan), moun wouj (milat, milatrès, grimo, grimèl), move moun (lougawou, sòsyè). Mo «moun» + (plis) kote (li soti a endike zòn oswa vil natif-natal li. Ekzanp:

a.	Kikote ou moun?	(Kikote ou soti?)
b.	Mwen se moun Pòtoprens.	(Mwen soti Pòtoprens.)
c.	Mwen se moun Jakmèl.	(Mwen soti Jakmèl)
d.	Mwen se moun Okay.	(Mwen soti Okay.)
e.	Mwen se moun Okap.	(Mwen soti Okap)

Yo pa *moun* isi (yo pa soti nan zòn, kanton, peyi sa a).

vèrèt n. Tip de maladi. Remak: An out 1881, te gen yon epidemi *vèrèt* Okap apre pasaj yon bato etranje ki te soti an Dominikani. Sa pat pran tan pou maladi sa a te gaye nan tout peyi a. Dapre yon kwayans popilè, yo te boule goudwon ak chabon pou elimine dega yo. Nan Pòtoprens, yo te anrejistre plis pase 60 desè pa jou. Flewo terib sa a, Ayisyen te rele l «*vèrèt Salomon*». Nou jwenn mo «*véreté*» (ki fòme ak mo *vèrèt*. Nan yon ouvraj F.F. Lafosse, medsen ansyen koloni Sendomeng: «...Transporter tous les *véretés* dans un logement particulier, éloigné des autres établissements...». (ref. : «Avis aux habitants des colonies»)

vòl-ladwann n. Kontrebann nan Ladwann. Anpil moun mare fòtin yo nan *vòl-ladwann*. Remak: An 1936, te gen yon gwo kanpay an Ayiti kont operasyon *kontrebann*. Dekrè lwa ak lèt ki

Gramè Kreyòl Védrine

te sikile te pibliye sou koze a (Loi du 12 septembre 1936, Loi du 23 novembre 1936, Lettre-circulaire du Departement de la Justice, en date du 21 décembre 1936...). Lejislasyon dwanyè te menm prevwa rekonpans pou moun ki bay lapolis enfòmasyon. Plizyè arestasyon pou «vòl-ladwann» te fèt. Selon rapò Gad Dayiti, chif yo te monte a 474 ant 1935-1936, 566 ant 1936-1937 (Rapò anyèl Reprezantan Fiskal pou Ekzèsis oktòb 1936- septanm 1937, paj 67-69).

zonbi n. Mo ki soti nan lang angolè «zumbi» oubyen nan lang kongolè* «mvumbi». Moun ki nan eta kote li bay aparans ke l mouri epi pandan lannuit yal detere l pou al fè l travay kòm esklav nan jaden oswa fè lòt travay. Zonbi a se yon esklav ki nan eta kote l pa ka aji ak pwòp volonte l. Si l vin manje sèl, lap vin kapab reprann memwa l, entelijans li ak volonte l. Kèk moun, pou epaye sò tris sa a (paran yo ke yo panse ki mouri nan sitiasyon sa a), konn tranche tèt mò a anvan yo mete l nan sèkèy oubyen yo plen bouch li ak yon kalte dlo pou anpeche yo leve l. Pafwa yo konn mete tou nan sèkèy la yon plèt fil ak yon zegwi.

zòrèy bourik n. Non yo te bay lajan papyè devalorize ki tap sikile sou gouvèlman Salnav (1867-1869). Nan epòk sa a, yon pè soulye te konn vann pou 18.000 goud; yon poulèt poul, 500 goud eksetera... Papyè lajan sa a te rele konsa akòz fòm li. Yo te retire l nan sikilasyon sou Nisaj Sajè (Nissage Saget -1870-1874) ki te lanse yon lòt operasyon finansyè ki te rele «Emission de la Révolution».

* nòt:

wolòf: youn nan lang yo pale nan peyi Senegal

Jean Price-Mars: ekriven, etnològ, diplomat, istòryen ayisyen. Li selèb pou liv li a: *Ainsi parla l'oncle*, ki yon dokiman ki pral ouvè wout «mouvman endijenis» (mouvman literè ki te pran nesans an 1927)

maladi veneryèn: maladi moun pran atravè kontak seksyèl.

antibyotik : ki detwi lavi kèk jèm, kèk mikwòb

komemorasyon : seremoni ki fèt pou sonje yon moun, yon evennman

bay ponya: prete lajan alenterè ak yon pousantay trè elve.

jida: ipokrit, kouto de bò

byostatistik: estatistik ki baze sou biyoloji.

dramatij : moun ki ekri pyès teyat

FILOLOJI - -

«Filoloji» kapab defini kòm etid istorik yon lang. Etid sa a kapab fèt atravè analiz kritik, yon seri tèks. Lang kreyòl la se yon lang ki gen rasin *fransè, afriken, endyen, panyòl ak anglè*. Plis pase 80% (katreven pou san) vokabilè kreyòl la soti nan lang fransè. Lè esklav yo te debake Ayiti, yo te soti nan plizyè rejyon an Afrik; kidonk, yo te pale plizyè lang. Se konsa nan lang kreyòl la, nou jwenn mo tou ki gen orijin lang afriken. Premye pèp ki te rete nan peyi Dayiti anvan Ewopeyen yo te kolonize li, se te Endyen yo. Mo «Ayiti» a pa ekzanp soti nan lang Endyen yo e li vle di: kote ki gen anpil mòn. Nou jwenn anpil mo nan kreyòl la ki soti nan lang Endyen yo. Nou kapab pran pa ekzanp kèk non rejyon, bèt, bwa nan peyi a, fri twopikal ak kèk non anpil plant ak lòt mo nan lang kreyòl la: «Atibonit» (Attibonico: rivyè Atibonit), «Tibiwon» (mo sa a vin gen de siyifikasyon an panyòl: 1) *tiburón* : reken ; 2) yon machin long ki te trè popilè an Espay aprè Lagè Sivil 1936 la), *kayiman, mabouya, gayak, bayawonn, gwayav, kachiman, kowosòl, kalbas, manyòk, woukou, hamak...*

Lè nap pakouri istwa Dayiti, nou wè premye pèp ewopeyen ki te mete lapat sou li se te Espayòl yo. Nan kreyòl ayisyen, nou vin jwenn kèk mo nan lang nan ki devlope apati espayòl. Pou mo ki gen rasin anglè, nou kapab analize relasyon komèsyal peyi a te genyen ak Langletè nan epòk kolonyal. Anplis, nan kòmansman ventyèm syèk la, Etazini te okipe Ayiti pandan prèske ven ane sou pretèks se lòd yo tap vin mete nan dezòd nan kriz politik peyi a tap travèse.

«Te gen pwoblèm nan 3 ane avan 1915 yo: prezidan pat ka rete nan pouvwa. Nan 2 ane te gen kat prezidan ki te pase sou pouvwa. Etazini te twouve li te enpòtan

pou yo te ale mete lòd nan dezòd; yo te fè konnen ke wòl yo se pou yo pèmèt lapè etabli nan kontinan an» (Lyonel Primé, «Haitian Culture». English High School, Academic year 1988-89).

Se konsa anpil mo anglè te vin kreyolize. Ak avansman lasyans nan peyi enperyalis yo, anpil mo vin antre nan lang kreyòl la tanzantan. Se yon fenomèn lengwistik o nivo entènasyonal e ki ka plis enfliyanse lang peyi tyèmonn yo. Sa kapab fèt akòz yon rezilta kolonizasyon, devlopman teknolojik ak dominans kiltirèl, dominans oubyen enfliyans politik yon peyi ka genyen sou yon lòt, evennman ki fèt nan peyi a nan yon moman done. Nou kapab pran ekzanp **nouvo mo** ak **fraz** ki vin antre nan lang kreyòl la ak lòt sans yon seri de mo kreyòl vin genyen akòz evennman politik resan an Ayiti e kijan yo tou vin rete nan lang kreyòl la. Ekzanp:

atache, banbòch demokratik, bourik chaje, brasa wouj, dechoukay, dechouke, dechoukè, dizièm depatman, eleksyon bidon, eleksyon fo mamit, eleksyon maskarad, eleksyon tèt chat, fo kòk, gouvènman lavalas, ipokrit yo sezi, ke makak, ke makak la kase, kòk kalite, lavalas, magouy, magouyè, manman poul la, mistè klin, pentad, pèlebren, rache manyòk, rechouke, se pa pou lajan non, woulo konpresè, zenglendo.

atache: (n.) Papa Dòk te gen yon ekip solid ki tap fè yon travay pou kore gouvènman li an. Mesye sa yo rele «makout». Mesye sa yo divize an gwoup tou. Pa ekzanp, S.D (Sèvis Detache) se te yon seri «makout lou» sou Papa Dòk ak Janklod ke yo te delege yon moman pou al fè yon misyon. Sou gouvènman jeneral Avril la, li te gen nèg tou ki tap fè jan de travay makout yo tap fè sou Papa Dòk la men, yo pa te rele yo «makout». Dabitid, makout yo te toujou gen abiman pa yo sou Papa Dòk; yo te toujou pote yon «gwo ble». Donk, li te fasil pou pèp la te rekonèt yo. Jeneral Avril vin itilize yon lòt estrateji: **atache**; yo pat gen inifòm. Sètadi anpil moun pa te rekonèt yo amwenke yo te nan menm klan ak yo. Mesye sa yo pat manje anyen frèt; yo te fè tout posib yo pou teyorize pèp la pou l te ka rete bouch fèmen sou sitiyasyon peyi a lè jeneral la te sou pouvwa.

banbòch demokratik: (fr.) Jeneral Nanfi te itilize fraz sa a anpil fwa lè li te nan tèt pouvwa a. Pou blofe pèp la, li te toujou fè konnen se gouvènman li an ki yon gouvènman kote demokrasi reye. Byenke apre dechoukay 1986 la pèp la te fè yon ti respire pou l te kapab esprime l, sa pat vle di pou otan yon moun te ka pale jan li vle. Te gen yon estrateji «bay pwason liy» oubyen «rale sou kòd» pou te kapab kontwole medya a pi klasik.

bourik chaje : (n.) Granmoun Ayisyen renmen pale an pawoli oubyen an daki; yo itilize «pawòl granmoun» anpil lè yap pale. Sa fè pati kilti ayisyèn nan. Tout Ayisyen tandè pwovèb sa a: «bourik chaje pa kanpe». Alvin Adams, yon anbasadè meriken an Ayiti, te di pwovèb sa a nan diskou li lè li te fèk rive Ayiti. Sa vle di li gen yon misyon l vin akonpli alò li pa nan pèdi tan. Tout moun konnen kijan atmosfè politik la te ye nan ane 80 yo Ayiti.

brasa wouj: (n.) kriminel ki te antre nan legliz Senjanbosko nan dat 11 septanm 1988 pou te boule legliz sa a. Yo ponyade, touye anpil moun ki te nan legliz la. Yo rele yo «brasa wouj» paske yo te gen yon brasa wouj pou lòt asasen parèy yo te kapab distenge yo.

dechoukay : (n.) netwayaj konplè (tèlke yon tè anvan yo koumanse plante l); pwòpte pou retire tout vye kras. 2. mekontantman anpil Ayisyen nan dat 7 fevriye 1986 apre depa Duvalier (Jean-Claude) pou te derasine anpil makout ki tap kraze-brize sou diktati a; youn nan fason yo te fè sa, se te «pèlebren» yo te ba yo; «dechoukay la poko fini...» (refren yon chante popilè Manno Charlemagne, aktyèlman, mè Pòtoprens). fè yon *dechoukay* (fr. fam)

dechouke : (v.tr.) derasine. s: rache. Yo koumanse *dechouke* tè a anvan yo koumanse plante. 2. revoke, kase yon moun nan travay. ll rechouke, rebran (yon moun ki te revoke nan yon travay). Yo *dechouke* yon dal anplwaye Kontribisyon ki te nan magouy. 3. fè yon dechoukay. Yo te *dechouke* anpil makout an 1986. *dechouke* yon makout (fr. fam.)

dechoukè : (n.) mo sa a vin an vòg apre dechoukay 7 fevriye 1986 la. Mo *dechoukè* a refere a plizyè gwoup moun ki tap *dechouke* makout ak kay yo non sèlman nan kapital peyi a (Pòtoprens), men an pwovens tou.

dizyèm depatman : (fr.) Jeografikman palan, Ayiti divize an 9 depatman; *dizyèm depatman* an se yon fraz ki vin popilè nan diskou prezidan Jean-Bertrand Aristide pandan kanpay prezidansyèl li de

Gramè Kreyòl Védrine

oktòb a desanm 1990. Li itilize fraz sa a pou refere a tout Ayisyen kap viv lòt bò dlo. Yap viv lontan nan *dizyèm depatman* an. Aristide se premye prezidan ki te resevwa *dizyèm depatman* an nan palè.

eleksyon bidon : (fr.) refere a tout eleksyon magouy ki tap eseye fèt apre dat 7 fevriye 1986. Sòt de eleksyon sa yo pa janm ale an favè pèp ayisyen an men yon ti gwoup moun ki te sipòte ansyen gouvènman an e ki renmen koripsyon pa ta janm renmen yon bon jan eleksyon lib fèt kote pèp la ta vote kandida ki nan gou l.

eleksyon fo mamit : (fr.) sinonim : eleksyon bidon, eleksyon tèt chat. 2. fraz K-Plim (Evans Paul), mè Pòtoprens Emmanuel Charlemagne siksede l itilize anpil fwa nan diskou l pou l refere a eleksyon magouy.

eleksyon maskarad : (fr.). Se yon fraz Roger Lafontant itilize nan diskou l nan jounen 7 janvyè 1991 pou l te refere a eleksyon demokratik 16 desanm 1990 la. Lwa te danse nan tèt li lefèt se te Jean-Bertrand Aristide ki te eli prezidan. Anpil lòt moun ki pat patizan Titid vin itilize tèmsa a aprè pou montre eleksyon 16 desanm 1990 la pa te enpòtan.

eleksyon tèt chat (fr.). sinonim: eleksyon bidon, eleksyon fo mamit.

fo kòk : (n. / fr.) Aparèy seksyèl yo fabrike e ki sanble ak yon vrè ògàn seksyèl. 2. *fo kòk* refere a yon seri opòtinis pandan kanpay prezidansyèl Jean-Bertrand Aristide la. Fraz sa a vin itilize tou apre Jean-Bertrand Aristide te monte nan tèt pouvwa a kòm premye prezidan demokratik nan dat 7 fevriye 1991. Gwoup opòtinis sa yo kouri konvèti yo nan relijyon lavalas pou pa pèdi opòtinite yo. Yo parèt sou fòm demokrat tou pou pèp la ka kwè yo. *fo kòk* sa yo parèt pi lavalas ke Aristid. Apre eleksyon 16 desanm lan, yon dal *fo kòk* konvèti yo nan lavalas. 3. Espyon lòt pati politik ki enfiltre kan lavalas la. Pa fè yo konfyans, se *fo kòk* yo ye.

gouvènman lavalas : (fr.) refere a gouvènman Jean-Bertrand Aristide la. Fraz sa a vin pran tou yon lòt dimansyon nan kòmansman ane 1991 apre Aristide monte sou pouvwa: gouvènman pèp, gouvènman popilè. *gouvènman lavalas* la rekonèt yon «*dizyèm depatman*».

ipokrit yo sezi : (fr.) Se youn nan eslogan Jean-Bertrand Aristide te itilize pandan kanpay

Gramè Kreyòl Védrine

prezidansyèl li ki te kòmanse nan mwa oktòb rive nan mwa desanm 1990. Aristide fè referans a tout moun ki pat renmen li yo kòm yon aktivis ayisyen estraòdinè ki riske vi l pou yon chanjman nan peyi Dayiti. Li te itilize eslogan sa a tou pandan kanpay li nan dizyèm depatman an. *Ipokrit yo sezi* lè yo tande Titid kandida.

ke makak : (fr.) Li soti nan yon diskou Bebe Dòk te fè lè tansyon politik Ayiti a te monte de sèt wotè. Pèp la, depi anvan ane 1986, te kòmanse bat chalbari dèyè Duvalier pou l te bay pouvwa a brid sou kou. Makout yo tap kraze-brize lè yo te wè pèp la kanpe. Anpil bri tap kouri di Janklod ale. Lwa pèp la te monte nan tèt li e pou te kalme l, Bebe Dòk ak madanm li fè yon dènye vizit nan kapital la. Lè yo te rive Macheanba, pèp la te move kou yon kong. Yo tap voye eslogan monte; makout yo te fin dechennen. Diktatè a ak madanm li te di: «nou la pi rèd ke yon *ke makak* ». Si se yon *ke makak* la kase... (refren yon chante popilè)

ke makak la kase : (fr.) Se yon fraz ki vin itilize apre dat 7 fevriye 1986 pou refere a Bebe Dòk ki kite pouvwa a sou presyon pèp souvren an. Se sèlman *ke makak la* ki kase.

kòk kalite : (n. / fr.) yon *kòk kalite* se yon kòk ki renmen batay. Kèlkeswa kòk ki parèt devan l, li ta renmen fè yon dyèl ak li. Yap souffle tafya sou *kòk kalite* yo. 2. Mo sa a vin pran yon lòt dimansyon pandan e apre kanpay elektoral 1990 la an Ayiti. Majorite pèp la ki te sipòte Aristide nan eleksyon 16 desanm 1990 la wè misye kòm yon *kòk kalite* ki pa pèdi yon pari e ki pote lavikwa nan gran batay sa a.

lavalas : (n.) gwo dlo ki desann ak fòs lè lapli tonbe oubyen lè gen move tan. 2. Operasyon *Lavalas* : Mouvman politik Jean-Bertrand Aristide tap mennen pandan kanpay prezidansyèl li de oktòb a desanm 1990. Politikman palan, tèm *lavalas* la refere tou a «majorite», «espwa» pou «majorite pèp la». vòt *lavalas* (tèm ki itilize premye fwa pandan e apre eleksyon 16 desanm 1990 la). «yon sèl nou fèb, ansanm nou fò, ansanm ansanm nou se *lavalas* » (fraz ke prezidan Jean-Bertrand Aristide toujou itilize nan fen diskou l).

magouy (n.) vye mannèv, nenpòt tenten, move piwèt pou atenn yon bi. *Magouy* yo kontinye ap fèt anbachal. Yo kontinye ap fè *magouy*. Sovè se yon nèg ki pa nan *magouy*.

magouyè : (n.) moun kap fè *magouy*; moun ki viv de *magouy*; moun ki renmen *magouy*. Gen

Gramè Kreyòl Védrine

anpil politisyen *magouyé* Ayiti. Pa okipe yo; se yon dal *magouyé*. *Magouyé* pa ladan l.

manman poul la : (fr.) Li itilize pou refere a prezidan Ertha Pascal Trouillot. Se premye fanm Ayisyèn ki rive monte chèfdeta nan Istwa Dayiti nan dat 10 mas 1990. Nan atanta Roger Lafontant (doktè Mengele) pou l te bay yon koudeta (nwit 6 janvyè pou rive 7 janvyè 1991), Lafontant te deklare ke se pa yon koudeta men pito yon «pasasyon pouvwa». Pèp la vin konpare palè a ak yon kalòj kote yon manman poul kite yon pentad antre. 2. *manman poul la* : chanson popilè nan kanaval 1991 lan sou gouvènman lavalas la.»

mistè klin : (fr.) Se yon fraz ki gen rasin anglè: «mister clean» (mesye netwayaj). Fraz sa a itilize pou refere a Marc L. Bazin ki te minis finans sou gouvèlman Jean-Claude la.

Pentad (n.) zwazo, bèt volay. *Pentad* se yon bèt ki malen; pa konprann ou kapab kenbe l fasil. Chasè a fizye de *pentad*. 2. Sou gouvènman Papa Dòk la, li vin chwazi *pentad* kòm yon zwazo enpòtan. Papa Dòk te itilize siy *pentad* nan plizyè bagay; pa ekzanp, moun te ka wè yon foto *pentad* sou lanbi nan anpil bagay ki an rapò ak gouvènman li an. Apre atanta Roger Lafontant nan dat 6 louvri 7 janvyè 1991 pou l te bay pouvwa a panzou, anpil Ayisyen te vin wè l kòm yon *pentad* (yon bèt malen). Anplis, tèm *pentad* la fè pati literati makout yo e Lafontant te vin pi gwo chèf makout sou gouvènman Jean-Claude la.

pèlebren : (fr.) *Pèlebren* se te yon tonton ki te konn fè reklam Ayiti pou bon kawotchou e kawotchou sa yo gen yon koulè «bren». Anpil moun te konn wè reklam sa a nan televizyon Ayiti. Misye te toujou gen yon pakèt kawotchou nan kou l lè lap fè reklam. Nan dat 7 fevriye 1986, yo te boule anpil makout. Fason yo te fè sa sèke yo te foure yon kawotchou nan tèt yo, wouze l ak gaz epi pase alimèt. Se te yon sòt de revanj, yon fason pou montre mekontantman yo kont tout abi ak zak malonnèt makout yo tap fè yo pase sou gouvènman Divalye a. Pa te gen yon gouvènman ki tap garanti yo jistis; donk, se konsa yo te fè jistis pa yo. bay yon moun *pèlebren* (foure yon kawotchou machin nan tèt yon moun pou boule l). bay yon makout *pèlebren* (fr. fam.)

rache manyòk (fr.) *rache manyòk* refere a rekòt manyòk lè manyòk la bon. Nan yon seri tè di, se fouye yo fouye manyòk men nan tè mou oubyen tè sab, yo pa pèdi tan fouye manyòk la, yo rache l. Gen manyòk anmè, gen manyòk dous tou. Moun manje manyòk dous; yo gen dwa bouyi l (nan dlo oswa nan lèt) oubyen boukannen l pou manje. Manyòk anmè gen yon pwazon ladan l.

Gramè Kreyòl Védrine

Manyòk matyotas, manyòk ti Kiba se manyòk dous yo ye. Si yon moun manje manyòk anmè, li ka touye l. Yo pa manje manyòk anmè a menm jan yo manje manyòk dous la. Lè yo fin rache oubyen fouye manyòk anmè a, yo graje l. Apre sa, yo tòde l pou retire dlo a ki yon pwazon. Lè yo fin tòde l, yo konn pase l solèy anvan yo fè bobori (pwès) ak li. Si se farin yap fè ak li sèlman, yo mete l seche. Manyòk anmè touye kochon. Dlo manyòk anmè touye kochon. - bwa manyòk. Yo kapab itilize bwa manyòk pou plan. - lanmidon manyòk. Yo kapab sèvi ak lanmidon manyòk pou mete nan rad. Lè nap pakouri Istwa Dayiti, nou wè kijan manyòk te enpòtan pou Endyen yo. Se ak li yo te konn fè kasav (kasab), doukounou (bobori, pwès), bòy (donmbrey, doumbrey). Lè nap gade tou nan anpil rakwen an Afrik kote ki gen sechrès, manyòk la trè enpòtan kòm manje pou peyizan. Yo itilize l menm jan nou itilize l nan peyi Dayiti. Anpil kote Ayiti, se farin manyòk la yo itilize pou fè labouyi pou timoun. 2. *rache manyòk*, tèm ki vin pran yon dimansyon politik apre dechoukay 1986 la. Monseyè W. Romulus (natif-natal Jeremi) te itilize l nan yon diskou; depi lè a, li rete nan lang kreyòl la. Li te fè referans a magouyè ki tap dirije yo pou te kraze-kite sa. *rache manyòk* tou vin pran yon sans politik : netwaye tout sak pa bon; kraze-kite sa. Apre, anpil moun te vin itilize fraz sa a. Se konsa li vin popilè. *rache manyòk* nan eleksyon.

rechouke : (v.tr.) repran yon moun ki te revoke nan yon travay. Il dechouke. Ansyen direktè a dechouke misye men nouvo a *rechouke* l.

se pa pou lajan non : (fr.) Se youn nan eslogan Jean-Bertrand Aristide te itilize pandan kanpay prezidansyèl li ki te kòmanse nan mwa oktòb rive nan mwa desanm 1990. Dabitid, lè gen kanpay elektoral Ayiti, anpil kandida konn ap eseye bay kòb anba pou pèp vote yo. Depi Aristid te kòmanse kanpay prezidansyèl li, majorite pèp la te gen tan sipòte l san li pa te ba yo yon peni, diferan ke jan sa abitye fèt. Malgre gen kèk kandida nan eleksyon 1990 la ki tap eseye achte konsyans pèp la ak lajan, pèp la te vin rekonèt magouyè sa yo.

woulo konpresè : (fr.) Li refere a kèk gwoup ekip solid ki tap dechouke apre 7 fevriye 1986 1986. 2. *woulo konpresè* refere a ekip ameriken an ki tap jwe nan «konkakaf feminen» an Ayiti nan ane 1991 sou Gouvènman Lavalas la. Ekip sa a bat tout lòt yo. Se li ki te chanpyon.

zenglendo : (n.) vòlè, ekip vòlè ame ak zamfannfwa kap kraze-brize nan peyi Dayiti apre diktati Divalye a. Se yon rezo san pitye, yon rezo byen monte ki difisil pou enfiltre.

Gramè Kreyòl Védryne

(ref. Emmanuel W. Védryne, *Yon koudèy sou pwoblèm lekòl Ayiti*)

* nòt:

konkakaf fenimen: tounwa entènasyonal kote se ekip fi kap jwe.

Emmanuel Charlemagne (pi konni sou non: Manno Charlemagne). Chantè ayisyen trè popilè ki chante sèlman «chante angaje». Anpil ladan yo gen pou wè ak soufrans pèp ayisyen pandan e apre diktati Divalye a ki te dire trantan. An 1995, li deside al nan eleksyon kòm kandida endepandan pou mè Pòtoprens kote l te monte ak gwo pousantaj vòt ki depase pa ansyen mè a (Evans Paul) ki te patisipe tou nan eleksyon an sou banyè pati F.N.C.D.

CHAPIT V

- Pwovèb
- Pwovèb sou bèt

PWOVÈB - -

«Pwovèb» kapab defini kòm yon sòt de verite dapre esperyans, konsèy ki baze sou lasajès pratik yon gwoup sosyal genyen an komen ki esprime nan yon fòmil trè imaje. Yon *pwovèb* kapab esprime tout yon ide epi l ka gen diferan entèpretasyon pa moun ki pale lang lan kòm lang matènèl. Pa gen pwoblèm pou moun ki pale lang lan konprann entèpretasyon sa yo. Majorite *pwovèb* ayisyen yo pwòp a kilti pèp la, jan l viv, fason l panse. Anpil fwa, li enposib pou jwenn yon pwovèb ki gen ekivalans li nan yon lòt lang e rezon an klè kòm mwen mansyone. Gen yon pwovèb alman ki di: *andere Lande, ande Zitten* (lòt peyi, lòt kilti). Pafwa nou kapab fè yon tradiksyon literè de yon pwovèb ayisyen a yon lòt lang pou eseye bay yon ilustrasyon men, pa gen ekivalans pwovèb sa a nan dezyèm lang lan byenke ide a ap pase. Gen kèk pwovèb ayisyen tou ki kapab parèt sou yon echèl entènasyonal, sètadi wap jwenn ekivalans yo nan kèk lòt lang. Ekzanp:

1. **Bat fè a lè li cho** (ayisyen)
Il faut battre le fer pendant qu'il est chaud (fransè)
Strike while the iron is hot. (anglè)
Zuschlagen solange das Eisen heiss ist (alman)
Al hierro candante batir de repente (panyòl)
2. **Pise gaye pa fè kim** (ayisyen)
Pierre qui roule n'amasse pas de mousse. (fransè)
A rolling stone gathers no moss. (anglè)
Ein rollender Stein setz kein Moss an (alman)
3. **Bèt ak ke pa janbe dife** (ayisyen)
Il faut être sans défaut pour critiquer (fransè)
People who live in glass houses shouldn't throw stones (anglè)
4. **Chat ki chode nan dlo cho pè dlo frèt** (ayisyen)
Chat échaudé craint l'eau froide (fransè)
Once bitten twice shy (anglè)
Gato escaldado del agua fria huye (panyòl)

5. **Kaka poul pa ze** (ayisyen)
Tout ce qui brille n'est pas or (fransè)
All that glitters is not gold (anglè)
Es ist nicht alles Gold, was glänzt (alman)
No es oro todo lo que reluce (panyòl)
6. **Abitid se vis** (ayisyen)
L'habitude est une seconde nature (fransè)
Use is second nature (anglè)

100 PWOVÈB AYISYEN . .

Nan pati sa a, mwen seleksyone 100 pwovèb ayisyen ak ilustrasyon 33 sikonstans kouman yo kapab itilize nan lavi kouran.

1. **Anvan ou ri moun bwete, gade si ou mache dwat.**
Anri se youn nan elèv kreten nan klas matematik la. Li wè Timak gen pwoblèm ak yon devwa matematik epi l di: «Ti devwa sa a ou pa ka fè?»
2. **Apiye sou fanm, fanm se bwa pouri.**
Sedye plase ak Semafi. Se yon dam misye renmen amò. Li panse dam nan te damou pou li tou epoutan Semafi te ak Parate tou.
3. **Atansyon pa kapon.**
Bèbèlanfè se yon lwijanboje. Misye antre nan yon fèt san peye. Wa tapajè pa w! Lè yo rele l pou l vin peye, misye di moun yo konsa: «si se gason n ye, mache vin pran lajan an sou mwen»! Apre inèdtan, bal ap chofe epi gen yon tire ki fèt. Tout moun kòmanse bwaze. Bèbèlanfè di: «pye, sa m te manje m pa ba w!».

4. **Babye malfini, babye poul**

5. **Bat chen tann mèti li.**

Didwo tap keyi mango epi youn tonbe sou tèt Jezila pandan l tap pase. Sovè, papa ti fi a di: «bat chen, tann mèti li». Manman Didwo pè lè l tande Sovè di sa. Manpzèl panse Sovè ta pral voye yon bagay dèyè Didwo. Malerèz la kouri travèse lari a pye atè pou l vin mande Sovè eskiz. Epoutan Sovè pa ta pral fè ti nèg la anyen. Men, manman Didwo ba l yon baton kanmèn.

6. **Baton ki bat chen blan an, se li ki bat chen nwè a.**

An Ayiti, paran timoun yo toujou bay ti gason plis valè pase ti fi. Deliram gen twa pitit: Dyènò, Dyemafi ak Dyelimèn. Dyènò ak Dyemafi desann sètifika ansanm; toulede pase. Deliram ap voye Dyènò Pòtoprens pou l al kontinye klas li. Mèsidyè, youn nan vwazen yo, di Deliram: «E Dyemafi, sa l pral fè apre sètifika?». Deliram di l: «Map voye manpzèl nan kouti». Mèsidyè di l: «Li lè pou n chanje mantalite sa a. Depi se ti fi nou wè se sèlman nan kouti pou n voye yo. Jan ti fi sa a fò lekòl, poukisa ou pa voye l kontinye klas li Pòtoprens tou».

7. **Baton gonmye miyò pase mache men vid.**

Aprè atanta 6 janvyè 1991 lan, pèp la move kou yon kong. Malgre l pat gen zam se vre men li pran lari a ak bout baton. Se sak fè panzouyis yo te antre nan koki.

8. **Bèl nòs pa vle di bon mennaj.**

Dyènò finalman vin Marye ak Lwiz. Se pat yon fanm misye te reyèlman renmen men papa dam nan gen anpil byen.

9. **Bèl fanm, bèl malè**

Youn nan bagay ki te fè Sedye pi enterese nan Semafi se paske manpzèl se yon bèl fanm, yon fanm tout nèg tap tyeke sou katye a. Se sak fè manpzèl kite Sedye.

10. **Bonjou madanm, se mouche ki la.**

Gramè Kreyòl Védrine

Filibè tèlman renmen fanm, li pran nan yon move kou. Li apèn rive Nouyòk, li monte yon otobis epi l wè yon dam; men pèl zanno l! Bouch li woze tankou bouch kabrit ki sot manje grenn zaboka. Ay! Tout kò Filibè ap grate l. Misye kòmanse ap voye bèt monte an anglè. Dam gentan envite misye lakay li. Filibè kontan nèt. Lè l rive lakay li, yon tonbe ap karese. Nan karès, karès misye ap rale cheve dam perik la sot tonbe. Filibè wè se yon gason. Woy! Se pi gran sezisman Filibè te ka fè.

11. Bwapiwo di l wè lwen, grennpwonmennen di l wè pi lwen pase l.

Pa gen nèg dyòlè pase Frewo. Misye toujou pran pòz li konn tout sa kap pase nan Pòtoprens. Te gen yon aksidan ki fèt sou wout Dèlma a. Misye te nan zòn nan. Men, li pat wè aksidan an. Nan demen, li al wè yon zanmi Kafou Epi Janwobè vin parèt. Frewo kòmanse pale de aksidan an kòm si l te la sou plas lè l fèt la. Misye di: «A! Gen yon kokenn chenn aksidan ki fèt yèsou sou wout Dèlma a, se bagay grav! Yon bis Dayatsou frape yon kamyon kola. Boutèy kola fè kenken, moun bwè kola nèt ale». Janwobè di l: «Ou fin pale?». Frewo reponn: «Ou tap poze m yon kesyon sou aksidan an?». Janwobè di l: «Non, m tap pote kèk eklèsisman sou sa. Men kijan aksidan an te ye: yon kamyon kola sot anwo Petyonvil; lè l rive bò «Ciné Impérial»* li pèdi fwen. Li al antre sou yon bis Dayatsou. Sèz moun nan bis la mouri. Wout Dèlma a bloke nèt. Mwen tap travèse pon an lè aksidan an fèt la».

12. Chak pen jwenn fwomaj li.

Beniswa se yon nèg ki peng amò. Menm fanm li pat vle pran pou l pa depanse. Men misye se yon nèg ki chaje byen. Anpil fanm nan zòn nan pat vle apwoche misye. Finalman, Idosya di Selimèn: «Se yon nèg tankou Beniswa m bezwen, yon nèg ki pa gaspiyè». Se sak fè Beniswa te vin fè zafè ak Idosya.

13. Chak chen niche tèt zòtèy li jan l konnen.

Anpil politisyen rat do kale an Ayiti konnen yo ka kontinye fè kanpay sou blòf pou pèp la vote yo. Kandida popilè yo ap suiv yo de prè san yo pa fè anyen. Lè eleksyon prèt pou fèt, kandida popilè yo pa menm pèdi tan nan fè gwo kanpay, bay pèp tafya. Yo nèke parèt tèt yo epi pèp la andose yo.

Gramè Kreyòl Vèdrine

14. **Chen gen kat pye men l pa kapab kouri nan kat chimen.**

Yon moun gen dis dwèt, sa pa vle di l ka fè dis bagay alafwa.

15. **Chen souke ke l sou moun li konnen.**

Malgre Beniswa se yon peng, se nan men l anpil moun pran ponya lè yo bezwen.

16. **Chik pa respektè mèt bitasyon.**

Jeran lakou a pete yon lobo ak mèt kay la pou oto a li pat gentan lave. Se sa l bliye l pat di mèt kay la.

17. **Dan pouri gen fòs sou bannann mi.**

Chèf Ayiti se moun yo ki pi kapon nan lemonn men, se sou pèp la yo toujou ap tire paske men l vid.

18. **Dèyè mòn gen mòn.**

Eli Titid fin eli prezidan, Lafontant eseye pran pouvwa a daso anvan inogirasyon prezidansyèl Titid. Apre twa mwa Titid sou pouvwa a, Balagè koumanse pimpe Ayisyen ba li. Apre sèt mwa Titid sou pouvwa a, lame vire peyi a tèt anba ak yon koudeta.

19. **Dra pa jete ou, ranyon jete ou.**

Janwobè panse l tap antre Lise Touden konsa-konsa. Li al konpoze pou l antre; li konnen l fò donk, kè l pa sote. Lap pale sa ak Fito men Janwobè pat konn pou l tyeke ak jeran an. Fito di misye: «Ou te pale ak Tilwi?». Janwobè di: «kilès yo rele konsa?». Fito di: «jeran an!». Janwobè di misye: «kisa m gen pou m wè ak jeran an?». Tandiske Tilwi gen dosye tout nouvo elèv ki poko bay ti kòb anba. Se sak fè Janwobè pa janm antre Lise Touden.

20. **Fè nèg byen, se Bondye ou bat.**

Malpoulik sot jis Fondènèg ak de men vid. Li atèri Lewogàn kay Mèsidye. Se sèl Mèsidye li te konn nan zòn nan. Mèsidye asosye l yon tè yon fason pou misye koumanse degaje l. Apre twazyèm rekòt la, Malpoulik vòlè papye tè a. Li al nan jijdepè pou fè konnen ke l se eritye tè a pou Mèsidye vann li pou l ba li kòb pa l.

21. **Fè koupe fè.**

Gramè Kreyòl Védrine

Tout tire lame tap tire sou pèp la, sòlda meriken yo annik ap desann nan parachit epi tout chèf bwaze.

22. Fè byen, nanpwen mèsì.

Toto se yon bèfchenn. Li sot Okay ak de towò bèf. Lè l rive Vyebouk, li fatige. Li al frape nan pòt kay yon moun pou l mande adòmi. Yo byen resevwa l, ba l kabann pou l kouche. Demen maten, Toto annik leve li al fè wout li san l pa di moun yo orevwa.

23. Fò w manje pawòl pou gen zanmi.

Fò w toujou gen rezèv. Se pa tout sekre ou ka di yon zanmi.

24. Fòk ou dòmi kot Jan pou konn wonf Jan.

Idosya plase ak Poulik. Toutan yo gen dyòl long. Vwazen yo toujou ap bay Idosya tò kòm si Poulik pa gen okenn defo kòm gason. Idosya se fanm li; se li k konn tout defo Poulik.

25. Fwomi pa janm mouri anba barik sik.

Asefi se yon fanm ki mens. Tout moun sezi lè yo tande l plase ak Anou, yon potòrik gason.

26. Genyen konnen pase konnen

De dam vin achte fresko. Bèl dam! Li te vè setè diswa. Machann fresko a gen yon linèt nwa nan je l. Kawòl, youn nan dam yo, di machann fresko a: «mesye, ou pa wè ki lè l ye?».
Machann fresko a di: «mèsì chéri, m manke bliye randevou m te gen avè w la».

27. Genyen meprize konnen.

Orilyo se yon gwo abitan. Li chaje ak byen. Li pa voye youn nan pitit li yo lekòl.

28. Jan chat mache, se pa konsa l kenbe rat.

Chen sa a, pa okipe l. Li pap jape w. Men, se yon chen k mòde antrèt!

29. Jan poul grate, se pa konsa l manje mayi.

Gramè Kreyòl Védrine

30. Jan pen an ye, se konsa soup la ye.

31. Je ki wè byen, se limenm ki wè mal la tou.

32. Je se pou wè, zòrèy pou tande, bouch pou pe.

33. Je pa wè, kè pa tounen.

Sedye pat janm kwè pesonn lè yo di l Semafi ak lòt nèg. Li di l pa janm kenbe l ak pesonn.

34. Jou yon ti poul pi kontan, se jou malfini pran li.

35. Joumou pa donner kalbas.

Albèto se gwo vòlè. Ti gason l lan soti l tou pi.

36. Kabrit toujou gade je mèt kay avan l antre.

Sovè se nèg ki pa nan rans ak pesonn. Menmsi vagabon ap ranse ak lòt moun men yo pap pran chans ranse avè l.

37. Kaka pa gen pikan, men kou w pile l fòk ou bwete.

Lik pa nèg ki te pase lekòl men, li pi rèd pase yon avoka sitèlman li konn plede. Si wal chache nan kont avè l, men w ka pran nan moulen.

38. Kat je kontre, manti kaba.

39. Kenbe chen w ma lage baton m.

Malèn pa yon dam ki frekan. Men, si yon nèg pèdi wout li epi l al ranse avè l, lap lave l, rense l epi l met lanmidon pou li.

40. Kochon renmen labou.

41. Kwoke makout ou kote men w ka rive.

Dyekiswa gen yon sèl bèf. Li di lap vann li pou l achte twa kawo tè.

42. Lang pa lanmè, men li neye mèt li.

43. Larivyè pa gwosi san l pa twouble.

44. Lawouze taye banda l toutan solèy pa leve.

Gramè Kreyòl Védrine

45. Lè chat pa la, rat danse kalinda
46. Lè w vle manje ak dyab ou kenbe kiyè ou long.
47. Lè mapou tonbe, kabrit manje fêy li.
48. Lè ou an devenn, lèt kaye kase tèt ou.
49. Lè malfini pa jwenn poul, li pran pay.
50. Lò kabwèt ou kole, se lò ou konnen non bèf ou.
51. Lò ou pa gen manman, ou tete grann.
52. Mache dousman pou pa mache sou sa m pa te konnen.
53. Makak sou pa janm kouche devan pòt chen.
54. Makak di je l se gad kò li.
55. Matla fè banda, men dra kouvri l.
56. Men pòk pa trese sakpay.
57. Men ale, men vini zanmi dire lontan.
58. Nou konnen, nou pa konnen.
59. Ou kouche sou po bèf epi wap pale bèf mal.
60. Pa gade pye bourik pou ba li chay.
61. Pa konte ze nan vant poul.
62. Pa janm antre nan konba san baton.
63. Padon pa geri maling.
64. Pati pa vle di wa rive pou sa.
65. Pati douvan pa di konn wout pou sa.
66. Pawòl twò fò, machwè gonfle.
67. Pitit ki pa kriye pa bezwen tete.
68. Pitit tig se tig.
69. Poul mele ak kannn pou kouve ze yo, men li pa vle benyen nan rivyè ak yo.
70. Pwason gen konfyans nan basen, li rete ladan, dlo basen sèvi pou kwit li.
71. Rale mennen kase.
72. Rat konnen sa li fè lannuit ki fè l kache lajounen.
73. Rayi chen, di dan l blan.
74. Sa ki mete pitimi nan solèy, se li ki dwe veye lapli.
75. Sak nan kè yanm se kouto sèl ki konnen.
76. Sa ki travay, se pa li ki manje.
77. Sa w pa konnen pi gran pase w.

Gramè Kreyòl Vèdrine

78. Se chay ki soti sou tèt li tonbe sou zepòl.
79. Sèl pa bezwen vante tèt li.
80. Sèvis prese, patat pa gen po.
81. Sèvyèt tounen tòchon, tòchon tounen sèvyèt.
82. Si ou wè yon vye zo nan granchimen, pa di li pat janm ale sou tab.
83. Si ou pase nan peyi moun yon je, fèmen yon je.
84. Si Bondye vle, sen pa kapab.
85. Ti bouton mennen maling.
86. Ti chwal nan savann ranni men pa kwè se pou manman l
li fè sa.
87. Ti grenn fè gwo pyebwa.
88. Ti kochon, ti san
89. Tòti soti nan dlo, li di ou kayiman gen mal je, kwè li.
90. Tout moun kapab kaka kou chen, se tranble janm nan ki rèd.
91. Tout bèt jennen mòde.
92. Tout bèt di yo gra, lanbi di mwen tou.
93. Tout manje bon pou manje, tout pawòl pa bon pou repete.
94. Van gen fòs sou tanga.
95. Vye chodyè fè bon kalalou.
96. Vye kòk di w pa fye poulèt anpil kòk suiv li va ba ou poul savann pou poul
kalite.
97. Yo pa manje kalalou ak yon dwèt.
98. Zandolit bay fanm li sèl selon men li.
99. Zèb pa pouse nan granchimen.
100. Zwazo ki gen plim pa chante.

50 PWOVÈB AYISYEN SOU BÈT - -

Nan travay sa a mwen fè yon seleksyon pwovèb nan liv pa m nan: *Ti istwa kreyòl : Short stories in Haitian Creole* ak pa Pauris Jean-Baptiste la : *Kout flach sou 250 pwovèb Dayiti*. P. Jean-Baptiste se youn nan ekriven ayisyen ki bay yon gran kontribisyon nan lang kreyòl la. Li pibliye anpil liv deja e piblikasyon l yo kapab itilize nan ansèyman lang kreyòl la. Li fè yon bèl travay nan liv pwovèb sa a kote l bay ekzanp aplikasyon yo nan langaj kouran. Se ak yon grap plezi pou m te foute moso ladan l nan rechèch sa a sou gramè lang ayisyen.

1. **A defo chen, kabrit al lachas.**

Ala bagay pou yon nonm wè nan lavi sa a, mezanmi! Men li atò! Mèt Dorismon tonbe nan lave kouchèt sal. Enben, se pou asepte lavi a jan li vini! *A defo chen, kabrit al lachas*. Se pa travay gason lave kouchèt. Men madanm kouche malad, epi ti bebe ap sal rad. Mèt Dorismon blije met men nan kouchèt sal.

2. **Anvan bourik te gen maleng, mouch te viv.**

Paske moun lan ba ou fè ladesant lakay li, li konnen pou l manke ou dega. Fò Sidoni pa pèmèt li fè m sa! *Anvan bourik te gen maleng, mouch te viv*. Lè Sidoni patko gen kay, m te jwenn kote pou m dòmi. Ma toujou jwenn moun ban m kouche!

3. **Anvan chen manje zo, li mezire machwè l.**

Monchè, konsèy m ba ou! Kalkile byen wi anvan ou antre nan etid sa a. Pawòl la di: «*Anvan chen manje zo, li mezire machwè l* ». Anvan ou kòmanse etid la, fè kout kreyon pou wè si ou gen kòb pou ou kontinye.

4. **Bat men ankouraje chen.**

Mezanmi, tout moun konnen : *bat men ankouraje chen*. Si ou vle yon elèv fè pwogrè, pa di l li pa vo anyen. Okontrè, lè li fè yon bagay, di l li bon. Men pa bliye di l li kab fè li pi byen ankò. Pa janm bliye sa : *Bat men ankouraje chen*.

5. **Bay chat veye bè.**

Konpè Toma, kisa m tande konsa a? Yo pa di se Achil ou bay jeran jaden an? Monchè se *bay chat veye bè* wi, ou fè la a. Achil pa gen bon non menm nan katye a! Yo di misye gen ti vis konpè!

6. **Bèf dèyè bwè pi bon dlo.**

Toni! Pa kriye non. Yap vin sèvi ou talè. Pa fè jalouzi. *Bèf dèyè bwè pi bon dlo*. Tout pi gwo moso vyann yo rete. Yo pako sèvi. Oumenm kap jwenn yo. Se lè sa a wap fè bouch nou koule dlo.

7. **Bèf di li pral sal savann, se baton ke l li sal.**

Apa li papa! *Bèf di li pral sal savann, se baton ke l li sal*. Tout metye Merita, se annik pote tripotay bay patwon an sou ti medam yo anndan an. Enben, tripotay fè patwon an mete l deyò nan faktori a.

8. **Bèf pa konn di savann mèsì.**

Mezanmi, kote Selya pale Man Jorès mal, zèb pa pouse! M sezi. *Bèf pa konn di savann mèsì vre*. Selya rive isit tou mouri. Madanm lan fè sa l konnen pou li sove li. Epi koulyeya, men Selya chita ap pale l mal ak lòt moun. Ala engra Selya engra manman!

9. **Bèf san ke, Bondye pouse mouch pou li.**

M pa konn sa manje koute, m pa konn sa dòmi koute lopital la. Men m manje, m dòmi. Se

Gramè Kreyòl Védrine

vre, pawòl la gen rezon: *Bèf san ke, Bondye pouse mouch pou li*. Si pat papa Bondye, m pa konn sa m ta fè. Paske m pa gen bonjou, se zanmi l li ye. Fòk li konnen : bèl bonjou pa okenn fanmi isi.

10. **Bon chen pa janm jwenn bon zo.**

Tout sa madanm lan bezwen, se Lifèt ki fè l pou li. Lifèt ki tout li lakay la. Si se pou Lisya, madanm ta mèt mouri anba travay. Malgre sa, se Lisya lap chouchoute. Li san rekonesans pou Lifèt. *Bon chen pa janm jwenn bon zo* vre.

11. **Bouch manje tout manje, men li pa pale tout pawòl.**

Gade, ti gason! Manyè met brid nan bouch ou, tandè! Bouch manje tout manje, men li pa pale tout pawòl. Lè yon moun fè ou konfyans rakonte ou koze l, pa mache mete l nan lari. Lòt moun mèt peye ou pou pale, kenbe bouch ou byen; konsèy m ba ou.

12. **Bourik chaje pa kanpe.**

Se konprann ou pa gen konprann, monchè! Si ou te gen konprann nan tèt ou, ou pa ta mande Kolino pase lakay ou nan lè sa a. *Bourik chaje pa kanpe*. Pitit nèg la malad byen malad, li pa ka vin chita nan bay odyans ak ou.

13. **Bourik fè pitit se pou do l ka poze.**

Men madanm, ou fin granmoun, manyè mete kò ou yon kote! Ou pa ka ap chita touye tèt ou nan travay ankò, *bourik fè pitit se pou do l ka poze*. Timoun ou yo voye kòb pou ou chak mwa. Ou pa razè. Mete kò ou yon kote pou jwi sa ou te fè pou yo.

14. **Bourik kouri toutan chwal pa dèyè l.**

Tout moun ap mache di Salomon fò, Salomon fò! Kote nèg ki fò a ou pa konnen? Ou chache l, ou pa wè l. Li pa menm ka fè yon bon adisyon. Anfen, *bourik kouri toutan chwal pa dèyè l*. Salomon rive premye de fwa paske Jantilis te malad tou de fwa yo. Apa Janti

Gramè Kreyòl Vèdrine

vini lekòl, na wè premye Salomon an...

15. **Bourik mèt fè santan nan lekiri, li pa gen dwa tounen chwal.**

Ou mèt pase san tan Nouyòk. Ou mèt natiralize ameriken. Sa pa fè ou Ameriken pou sa. Bourik mèt fè santan nan lekiri, li pa gen dwa tounen chwal. Ayisyen ou fèt, Ayisyen wap mouri.

16. **Bourik travay, chwal garyonnen.**

Ki kalite peyi sa a, mezanmi! Moun kap redi touye tèt yo anba travay, se pa yo kap jwi. Se mouri abitan ap mouri nan travay, men se nèg lavil kap banboche sou sa lap fè. Se sa pawòl la di wi : *bourik travay, chwal garyonnen*.

17. **Chak koukouy klere pou je l.**

Mwenmenm kap di ou sa. Lè yo bezwen ou, yap mache dèyè ou tankou chen. Rive yo fin rive, *chak koukouy klere pou je l*, yap achte yon gwo bouldòg mete veye kay yo. Moun pa pwoche.

18. **Chen gen kat pye, li pa mache nan kat chemen.**

Monchè Polimon! Si wap fè sanblan wap sèvi Bondye epi ou nan bòkò ou anba chal. *Chen gen kat pye, li pa mache nan kat chemen*.

19. **Chen ki gen bon dan, se pa li ki jwenn bon zo.**

Nanpwen pi bon fanm pase Man Kobè. Mouche l di l agòch, li fè agòch. Li di l adwat, li fè adwat; nanpwen pwoblèm. Men malerezman, chen ki gen bon dan se pa li ki jwenn bon zo.

20. **Chen pa janm twò vye pou li anraje.**

Anosya, m pa tande Klodya pral marye! Mezanmi, m sezi wi! Fi a fin rèk epi se lè sa a li

Gramè Kreyòl Védrine

jwenn gason tonbe pou li! *Chen pa janm twò vye pou li anraje.*

21. **Chen map leve pou m kouche.**

Pastè, afè m pa bon menm isi. *Chen map leve pou m kouche.* Map chache travay, m pa jwenn. Epi, fòk mwen manje, fòk mwen bwè. Se lè kèk moun ki malad anndan an, yo rele m ranplase yo. Defwa, yo ka pase detwa mwa san yo pa peye m.

22. **Chwal ki gen dis mèt mouri nan poto.**

Ou wè madanm kabann nimewo onz kap kriye laba a! Ou konn poukisa? Li gen senk pitit ki rete nan vil la. Youn pa vin wè li depi dimanch pase. Youn do ap gade sou lòt epi nan kout kat la, youn pa vini. *Chwal ki gen dis mèt mouri nan poto.*

23. **De towò pa rete nan menm pak.**

Wozita, toutan se lakay mwen ou ye, sa m di, se li k pou fèt! Se timoun ou ye. Si ou pa vle obeyi, se pou ou lwe yon pyès kay ou rete. Paske *de towò pa rete nan menm pak.* M fin pale wi!

24. **Fwomi bay pitit li sa li genyen.**

Pa fè paran ou egzijans, Solimon! Tout sa yap fè se pou ou yap fè l. Paske move tan tonbe sou yo, yo pa kab ba ou sa ou bezwen. Men *fwomi bay pitit li sa li genyen.*

25. **Fwomi pa janm mouri anba sak sik.**

Ti demwazèl la ap redi tout lajounen epi se yon ti kraze kòb ou ba li . Atoutsa, frijidè koule ba. Si li pran yon kola bwè, ou pa ka vle koupe kou l. *Fwomi pa janm mouri anba sak sik.* Ou pa ka vle pou ti kòmè a mouri grangou alò manje plen lakay la.

26. **Gran banda zandolit ki fè l mouri inosan.**

Gramè Kreyòl Védrine

Konsèy m ba ou, ti gason, rete trankil! Yo di lapolis pa vle moun deyò lè konsa epi wap pran pòz chèf ou soti. Se *gran banda zandolit ki fè li mouri inosan wi!* Pito ou antre al dòmi si ou pa vle mouri pouryen. Depi lapolis wè ou, yap tire sou ou.

27. Gen mèsì chen se kout baton.

Mezanmi! Gade kouman Lorisa chita ap joure bòs Dival non! Bòs Dival ki mete l lekòl. Limenm ki manje Lorisya, limenm ki bwè l, limenm ki biye l ! Epi koulyeya, se joure Lorisya ap plede joure l. *Gen mèsì chen se kout baton vre, mezanmi.* Jouman ki rekonpans bòs Dival nan men Lorisya.

28. Grès kochon an ki pou kwit kochon an.

Monchè, fè tout sa ou kapab pou bagay la ka mache. *Grès kochon an ki pou kwit kochon an.* M pa gen okenn lajan map depanse ankò pou poul yo. Vann kèk poul pou bay lòt yo manje.

29. Gwo kochon gwo san, ti kochon ti san.

Monchè ti malere ou ye! Twa pyès kay ou ka bati, bati twa pyès. Yon lòt ka bati chato, kite l bati chato. Men pa suiv li. Pwovèb la di : *gwo kochon gwo san, ti kochon ti san.* Fè sa ou kapab. Pa fè sa ou pa kapab.

30. Jan chat mache, se konsa li kenbe poul.

Antonyo! Nèg sa a ou wè kap pran pòz sou li a, veye kò ou anba l. *Jan chat mache, se konsa li kenbe poul.* Ou mèt sèten, msye se espyon. Lap fè soud pou l ka denonse ou. Pa pran nan pèlen msye menm.

31. Jou ti poul pi kontan, jou sa a malfini pran l.

Gramè Kreyòl Védrine

Ti komè, rete trankil tande! Mwen ki di ou sa! Se ti fi ou ye. Ou pa ka chita ap plede ri konsa nan tout bouk la. Fèt atansyon ak jenn nèg isi. Paske *jou ti poul pi kontan, jou sa a malfini pran l*. Talè konsa, nèg isi mache sal non ou san ou pa konnen pouki.

32. Kabrit kaka pilil, li pa famasyen pou sa.

Se pa tout moun ki ekri bagay ki ekri pou sa. *Kabrit kaka pilil, li pa famasyen pou sa*. M pa kab di kisa ki fè yon moun ekri. Men gen bagay, depi ou li l, ou santi se pa ekri ki ekri l. Tout moun ki ekri pa ekri.

33. Kabrit di sak nan vant li, se li k pa l.

Monchè, nèg la dwe ou yon pakèt lajan. Li pa ka peye ou yon sèl kou. Sa l ba ou a, konsèy m ta ba ou, pran l. *Kabrit di sak nan vant li, se li k pa l*. Ou pa janm konnen! Msye ka leve pati etranje epi men ou pèdi tout. Pa fè nèg sòt.

34. Kaka poul pa bè.

Jorèl! Ou konnen, *kaka poul pa bè* vre. Nèg nou an achte yon sèl bèl pantalon. Si ou te wè l, ou ta anvi vòlè l. Epi, ou konnen yon ti seren lapli mouye l, pantalon vin detenn! *Kaka poul pa bè* vre!

35. Kòk twò fen pa al nan batay.

A a! Nèg sa a pa bezwen travay! Ou mèt kwè m! *Kòk twò fen pa al nan batay*. Yon nonm pap vin chache travay nan men m pou l abiye l fen konsa! Travay biwo msye ap chache.

36. Kou ou wè rat anvi mouri, li janbe lari.

Angiz msye okipe sak gade l, lap foure bouch nan koze moun! Konsèy m ta ba li, pito l fè atansyon! *Kou ou wè rat anvi mouri, li janbe lari*. Si misye pa rete nan wòl li, talè l tonbe nan kont. Epi, kont la mennen kout pwen tou wi!

37. **Koulèv ki pa santi gòj li, pa vale krapo.**

Monchè, map di ou yon bagay! *Koulèv ki pa santi gòj li, pa vale krapo*. Ou te di m ou ka fè pwoblèm lan, m ba ou fè li. Se ou ki te konnen ou ta kapab. Koulyeya, pa vin di m ou kole! Debouye ou!

38. **Lè chat pa la rat banboche.**

Nou pale twòp, timoun! Se pa noumenm sèl ki nan klas la. Gen lòt elèv ki bezwen repase leson yo. Mezanmi! Depi mèt la bay do, nou tonbe bay odyans. *Lè chat pa la, rat banboche*. Si mèt la te nan klas la, pa ta gen tout bri sa yo. Ala nou pap fè dezòd lè li la!

39. **Lè makak pwomèt kase tèt ou, wòch li nan makout li.**

Kloren, fèt atansyon ak Doriska tande! Li vin jouk isi a fè kont ak ou. Li di lap fè lapolis bat ou. *Lè makak pwomèt kase tèt ou, wòch li nan makout li*. Veye kò ou ak Doriska. Lèzòm mechan. Ou janm konnen si li pa gentan pote lapolis plent pou ou. Pran katèl ou ak misye.

40. **Lè ou jwe ak chen, chen jete pis sou ou.**

Wi, jodiya m resi wè manman m te gen rezon. Li toujou di m *lè ou jwe ak chen, chen jete pis sou ou*. Se vre. Si m pat nan zanmiray ak Wobè, jodiya li pa ta jwenn mwenn pou di m tout kalite betiz sa yo.

41. **Lè poul mare, ravèt fè l esplikasyon.**

Men wi, mwenn pa nan lame ankò, wap fè frekan avè m! Se toujou konsa. Lè poul mare, ravèt fè l esplikasyon. Men fout tou, fòk m moute ankò. Lè sa a, vakabon se veye dèyè nou avè m! Map fè nou mache ès-ès.

Gramè Kreyòl Védrine

42. **Lè poul nwi nich li twòp, li kraze ze l.**

Mwen te wè sa pou li. Ti nonm lan jwenn yon moun chita ap peye lekòl pou li. Li ta pran san li pou l etidye! Non, li chita ap fè chèlbè tout lajounen. Konpozisyon rive, li pa pase. Li tou pèdi bous li. *Lè poul nwi nich li twòp, li kraze ze l..*

43. **Malfini vole, li pa jwenn poul, li pran pay.**

Lolo! Pran katèl ou ak bòs Dorilis! Ou mèt gen ventan, ti lanj ou ye. Lè ou te nan tete, papa ou te fè l yon bagay; li pap janm bliye. Kole bòs Do kole anba vant ou a, ou pa janm konnen sak dèyè tèt li. *Malfini vole, li pa jwenn poul, li pran pay.* Sa Dorilis pa ka fè papa ou, li ka chache fè ou li.

44. **Manjèd ze pa konn doulè manman poul.**

Ou fè sakrifis achte bisiklèt bay ti nonm lan, bat je, fèmen je, li gentan demantibile yon pyès ladan l. Timoun toujou konsa. *Manjèd ze pa konn doulè manman poul.*

45. **Mapou tonbe, kabrit manje fèy li.**

Mesye o, o! Gade jan Fanilis ap rele sou entèl, non! *Mapou tonbe, kabrit manje fèy li.* Lè entèl te gwo makout, kimoun ki ta oze gade l nan je? Ale wè pou ta pale fò avè l, jan Fanilis fè la a! Lavi sa a ou wè a! Fò yon nonm respekte l vre!

46. **Mizè fè bourik kouri pase chwal.**

Yon jou swa, yon sèl lafyèv pran ti gason m lan, mezanmi! Lapli menm prèt pou vide, epi, m pa ka jwenn taksi pou kouri kay doktè. M pat konn sa m te dwe fè. Yon lide di m kouri kay yon zanmi. Lamenm, m pete kouri. Lè m rive, m pa konnen. A a! *Mizè fè bourik kouri pase chwal.* Se lè ou jennen ou konn sa ou vo.

47. **Moun ki ankouraje ou achte chwal nan bon tan pa ede ou swen l nan move tan.**

Gramè Kreyòl Védrine

Pa koute pyès moun pou leve al marye konsa-konsa. Koulyeya, paran ti fi a ka ba ou yon kout men. Men sonje ou pa nan bon travay. *Moun ki ankouraje ou achte chwal nan bon tan pa ede ou swen l nan move tan.* Fin marye, madanm tonbe ansent, maladi met pye. Tout zanmi ap vire do ba ou. Pito w pa koute moun pou fè bagay san reflechi.

48. Nan chemen jennen, yo kenbe chwal malen.

Men wi! Fòk nou ta jwenn yon jou! Renan pale m mal ak ou, ou pa vle di m sa l di ou sou mwen. Epi koulyeya, wap vin mande m prete liv. *Nan chemen jennen, yo kenbe chwal malen.* Di m sa Renan te di epi mande m liv prete. Men toutan ou pa di m, wè ou va wè liv.

49. Pa janm koute pete bourik pou touye l anba chay.

Atche-e-e-e ! Zakari menm ki di ak bouch, li konn pentire! Machè, *pa janm koute pete bourik pou touye l anba chay !* Zakari pa konn pentire pou senk kòb. Pale l renmen pale anpil konsa. Si ou koute l, ou gen pou antrave!

50. Pwason kraze nan bouyon.

De ti mesye sa yo, ou mèt wè youn ap touye lòt, pa mele nan afè yo. Frè yo ye. Se pwason kraze nan bouyon. Mele ou ta mele nan koze yo, ou san lè yo rann ou reskonsab. Alò, kite yo si ou pa vle tonbe nan tray.

CHAPIT VI

- Transkripsyon
- Jan an kreyòl
- Atik yo an kreyòl
- Advèb

TRANSKRIPSYON - -

Mwen kwè l enpòtan pou mansyone «transkripsyon» nan liv sa a, yon fason pou bay yon ide kijan nou kapab sèvi ak yon seri tèks kreyòl ki te ekri lontan, oubyen nan yon kreyòl «akayik», frasize. Gen de fwa, kèk moun kapab poze kesyon sa a: kisa pou n fè ak yon seri tèks ki te ekri nan yon ansyen kreyòl? Repons mwen se : konsève yo, repwodui yo nan nouvo òtograf la. Premye tèks sa a m chwazi a, se Felix Morisseau-Leroy* ki te ekri l an 1953. Morisseau-Leroy se youn nan ansyen ekriven nan koze ekri kreyòl la. Se youn nan ansyen ekriven Ayisyen nan ventyèm syèk la ki pote yon kolaborasyon nan literati ayisyèn nan lang kreyòl. Jean Targète* pibliye tèks anba a deja nan liv li a: *Advanced Grammar of Haitian Creole*.

1. M pralle fait gnou ti voyage nan la lune
2. En bas icite m' bouké souffri
3. Bò icite bagaille la gan tant du
4. M' pral fait gnou ti voyage nan la lune
5. Yo di' m la nan point sa
6. Nan point bon moun, vié moun
7. Nan point nèg sott ak nèg lespri
8. Nan point moun la ville ac moun nan mène
9. Tout homme cé lhomme nan lalune
10. Tout homme palé gnou seul lang
11. M' pas capab encò sou la tè a
12. Civilisation ap pété fiel mwen
13. Civilisation ap ouéte nanm moin
14. Coté ou viré gadé
15. Moun ap tué moun
16. Civilisation ap fini ak ras la.

Gramè Kreyòl Védrine

17. M' pral rete nan la lune
18. Yo di' m la bon
19. Civilisation fine passé dépi longtemps
20. Moun la bliyé maurvé temps ça a
21. M' pral fait gnou voyage nan la lune
22. Yo di' m la nan point roi
23. Nan point chèf section
24. Nan point juge de paix
25. Nan point huissier
26. Nan point pape seigneur
27. Faut m'al fait gnou voyage nan la lune
28. Et bèl yo di' m la bèl
29. Lan nuite fait clair passé la jounin
30. Pas gan leu pou nèg dòmi
31. Pas gan jou pou travay jou pou bamboche
32. Lan nuite ou gadé la tè clairé
33. La tè clairé passé soleil
34. Zétoile tout pré ou con coucouille sous pied bois
35. Nan point chaleu
36. Nan point fraidu
37. Nan point misè
38. Nan point la boue
39. Toute nèg blié la guè
40. Blié civilisation
41. Cou gran moun blié coqueluche
42. La rougeole ac dentition
43. M' pral vive nan la lune
44. Le soi m'a tiré conte pou ti moun
45. M'a di yo toute temps la tè ap vive
46. Gan gnou gros madanm
47. Gnou gros loup-garou fanm
48. Yo rélé civilisation
49. Qu'ap crasé ti nèg cou founi.

Transkripsyon nan nouvo òtograf la :

1. M prale fè you ti vwayaj nan lalin
2. Anba isit m bouke soufri
3. Bò isit bagay la gantan di
4. M pral fè you ti vwayaj nan lalin
5. Yo di m la nanpwen sa
6. Nanpwen bon moun, vye moun
7. Nanpwen nèg sòt ak nèg lespri
8. Nanpwen moun lavil ak moun nan mòn
9. Tout òm se lòm nan lalin
10. Tout òm pale you sèl lang
11. M pa kapab ankò sou latè a
12. Sivilizasyon ap pete fyèl mwen
13. Sivilizasyon ap wete nanm mwen
14. Kote ou vire gade
15. Moun ap tiye moun
16. Sivilizasyon ap fini ak ras la.
17. M pral rete nan lalin
18. Yo di m la bon
19. Sivilizasyon fin pase depi lontan
20. Moun la bliye move tan sa a
21. M pral fè you vwayaj nan lalin
22. Yo di m la nanpwen wa
23. Nanpwen chèfseksyon
24. Nanpwen jijdepè
25. Nanpwen isye
26. Nanpwen pap seyè
27. Fò m al fè you vwayaj nan lalin
28. E bèl yo di m la bèl
29. Lannuit fè klè pase lajounen
30. Pa gen lè pou nèg dòmi

Granè Kreyòl Védrine

31. Pa gan jou pou travay jou pou bamboche
32. Lannuit ou gadé latè klere
33. Latè klere pase solèy
34. Zetwal tou pre ou kon koukouy sou pyebwa
35. Nanpwen chalè
36. Nanpwen fred
37. Nanpwen mizè
38. Nanpwen labou
39. Tout nèg bliye lagè
40. Bliye sivilizasyon
41. Kou granmoun bliye koklich
42. Lawoujòl ak dantisyon
43. M pral viv nan lalin
44. Leswa ma tire kont pou timoun
45. Ma di yo toutan latè ap vire
46. Gan you gwo madanm
47. You gwo lougawou fanm
48. Yo rele sivilizasyon
49. Kap kraze ti nèg kou foumi

kritik:

Felix Morisseau-Leroy prezante yon tèks ki trè fransize non sèlman nan fason l ekri kreyòl la, men tou nan yon seri mo ki ta pwononse «alafransèz». Reflè sa a parèt nan minorite moun Ayiti ki pale lang fransè a. Mwen kapab di Ayisyen bileng ki non sèlman edike nan lang fransè a, men tou an menm tan, tèks sa a vin montre yon sòt de «varyasyon dyalektal» ki kapab plis obsève nan kapital peyi a Pòtoprens; pafwa klas edike a konn eseye kenbe yon sòt de kreyòl fransize lefèt ke l enfluyanse pa yon anviwonman patikilye. Pafwa, konn gen yon sòt de prejije ki vin kreye o nivo sosyolengwistik. Anpil fwa, moun edike an Ayiti yo konn santi yo apateni a yon lòt klas byenke yo kapab fè pati de mas la.

Nan premye tablo a, men lis mo Morisseau-Leroy ekri an kreyòl ki ekri menm jan an fransè. Se yon tèks ki montre kote òtograf kreyòl la potko yon ti jan fikse nan epòk la.

premye tablo :   **dezyèm tablo :** (mo ki pwononse «alafransèz»)

---

fait	1.	la lune
voyage	3.	du
la lune	10.	seul
en bas	15.	tué
point	24.	juge
ça	25.	huissier
la ville	35.	chaleur
tout homme	36.	fraidu
seul	37.	guè
civilisation	41.	coqueluche

fel

longtemps	Li ta reyèlman ra pou ta tandè anpil nan pwononsiyasyon sa yo nan
temps	bouch pèp ki monoleng lan (pale yon sèl lang). Premyè-
roi	man, yo pa enfliyanse pa lang fransè a. Dezyèmman, yo
chèf section	pa viv nan yon milye kote plis moun bileng rete e ki ta
juge de paix	vin enfliyanse yo. Donk, kreyòl pa yo a nòmàl.

passé

pas

travail	* nòt: Felix Morisseau Leroy: ekriven ayisyen trè selèb kap viv toujou. Se
soleil	youn nan premye ekriven ayisyen ki kòmanse ekri nan lang kreyòl.

coucouille

la boue	Jean Targète: grameryen, leksikograf ayisyen.
---------	--

toute

coqueluche

conte

rougeole

Dezyèm ekzanp tèks mwen chwazi: Ti Malis sele Bouki, se yon tèks
Iv Dejan ak Mikayèl Ogis ekri.

Krik!

Krak!

Sé nonk Bouki avèk Ti Malis. Ti Malis rivé nan yon vèy, li ouè nonk Bouki gin anpil ménaj nan vèy la. Li di tout ménaj nonk Bouki yo:

__ Nou vlé m-fè nou ouè m-mouté nonk Bouki m-vi-n nan vèy la:

Yo di:

«Non. Ou pa kapab. You nonm kon nonk Bouki...»

Yo tout fache minm. Si ou ouè, tout fi ki té nan vèy la, tout sé ménaj nonk Bouki. Epi pou Ti Malis gin doua vi-n di l-ap moute nonk Bouki pou l-vi-n nan vèy la. Ou pa bezouin mande kouman moun yo fache. Ti Malis di:

__ Na ouè sa. M-ap fè nou ouè m-moute nonk Bouki kòm cheval m-vi-n nan vèy la.

L-al lakay li. L-alé li jouinn avèk nonk Bouki, li di:

__ Nonk monchè, m-malad.

Li mandé:

__ A, pitit an mouin Malis, sa ou ginyin?

Li di:

__ A, pitit ou pa bon minm... Okontrè, min la yo invité-m nan yon priyè, m-pap ka ale.

Li di:

__ Ou pap ka ale? Ki bò priyè sa a yé, pitit an mouin?

Malis di:

__ Monchè, m-ap rakonte ou kouman priyè a yé. Priyè a, sé kui bèf ki kouvri tonnèl, trip bèf ki maré poto tonnèl, pié bèf ki fè poto tonnèl. Tèt bèf fè tizon difé. San bèf la minm fè dlo pou lavé figi moun, pou lavé pié moun, tèlman vèy la gin viann... M- pap ka al nan vèy la. Min m- malad.

Nonk di:

__ O, pitit an mouin, ou av-alé. Fò n-al nan vèy sa a, nou pa ka kité l.

Gramè Kreyòl Vèdrine

Malis di:

— Enben, fò n-oblijé kité -l piské m-malad. M-pa ka maché a pié.

Non di:

— Ou pa ka maché a pié?

— M-pa ka maché a pié, nonk. M -pa gin cheeval pou m-monté.

— Ou a moute mouin, sèlman pi -nga ou mété ti bagay ki piké piké a, non! Si ou mét zépon, m-pa ladan.

Ti Malis ouè li fi-n réyisi pari a.

Epi li di:

— Inbin, n-ava-alé. Min, sèlman, m-konnin bou ou, jan ou brital! ... Pi-nga ou ap plédé kouri avè-m non. Ou ouè m-tou malad malad mouin. Pinga ou vi-n ap kouri pou ou sakaje- m. Si ou konnin ou ap sakaje mouin, pito m-rete.

Li di:

— O, m- pap sakajé ou, pitit an mouin. See nan vèy sa a pou you moun alé.

Ti Malis mété grinn zepon -l nan pòch li, san nonk pa ouè.

Li chèché you sèl, li sélé nonk. Epi li pasé pié -l sou nonk. Nonk di:

— M -avèti ou, pi-nga ou métee ti bagay ki piké a.

Ti Malis di:

— Okontrè minm, m-di ou kon sa pi-nga ou ap kouri avè-m minm, paské m-santi kò-m malad. Si ou konnin ou pral kouri avè -m, kite-m desann.

— Non, pitit an mouin.

Pandan y-ap fè ti palé kon sa nan rout la, Ti Malis ranje ti grenn zepon-l nan pié li. Fouèt li nan min-l tou. Li pasé nonk you zépon yip! Nonk ponpé. Nonk di:

— A, monchè, m té di ou non, pi-nga ou mété ti bagay ki piké a...

Li pasé l youn ankò yip! Li ralé mò a, nonk koumansé kasé tèt li kon yon cheval.

Lè Ti Malis ouè l- konmansé apral rivé nan vèy la vré, li ouè li reyisi pari a, li mouyé nonk 3 fouèt. Li pike nonk ak yon zépon. Li piké-l. Nonk ponpé. Epi li rivee nan vèy la, tout moun sézi. Tout moun sé mété min nan figi. Pou yo ouè you nonm kon nonk, pou Ti Malis — monté li, pou l-vin-n nan vèy. Sa pa kapab fèt... E poutan l-monté-l nèt.

Li fè you jan... Ou konn nonk Bouki sé nèg ki rinmin viann. Kon yo di-l sa, kon yo di-l sé viann, li fou...

Li fè nonk fè tout viwonn kay yo, tout viroonn kizi-n, pasé anba tonnèl, ap fè gran nèg. Zépon minm nan kò nonk rèd maré. Fouèt...!

Gramè Kreyòl Védrine

Epi min ménaj nonk la, ap gadé. Nonk pa veksé ankò paské sé aksion de - zépon ki nan vant li, l-ap okipe.

Epi apré tout bagay sa yo ou tandé Ti Malis té di-l la, koté ou konnin y-ap maré nonk? Nan pak kochon, pa respè.

Nonk ap manjé vié po bannann, vié zo, tout vié zo ki reeté. Ti Malis gin you pitié, po diab, l-alé l-fè yo mété tout vié zo yo nan you vié bokit poté bay nonk. Tout lannuit ou tandé nonk nan pak la. Se: kroudoup, kroudoup nan vié zo, kroudoup nan po bannann.

Epi tout bèl fi nonk yo andédan avèk Malis... Min, nonk di kon sa, nan kè -l:

__ M-a pran ou. M-a pran ou, lè n-a pralé.

Epi sa-k rivé, lè démin matin, nonk fin pasé kont mizè li, lapli mouyee li, Ti Malis pasé pié sou nonk ankò, pou l- deerapé. Li mouyé nonk kont zépon-l.

Li fè-l fè tout vironn kay. Epi y-ap soti nan pòtay. Li fè nonk voltijé pòtay la anba fouèt. Lè nonk fè sa l- deerapee, li kite pòtay la, li filé, l-filé, l-filé. Li kouri ak fòs pou l- bat pou l-rivé lakay li, pou l- gin tan ouè si l-ava touye Ti Malis lakay li.

Ti Malis gin léspri pasé -l. Pandan l-ap pasé anba you gro pié boua ki gin you branch pandiee, étan l-sou nonk, li pap! Li pran branch boua a, li rété anlè!

Epi nonk Bouki minm ap kouri. Li konnen nonm nan sou do-l toujou. Ti Malis minm rété rété-l nan chémin.

Lè nonk prèske rivé lakay li, li rélé:

__ Madanm, madanm, madanm, mété gro soukri a nan difé! Nou pran toro a jodi a, piské l-fè-m tròp. M- pran Ti Malis! Mété gro chodiè a nan difé pou dlo a gin tan cho.

La minm, madanm nan gin tan kouri, li chaché boua mété nan difé ak vié pay pou fè gro difé, mété chodiè a sou difé, épi mété dlo.

Epi chodiè a gin tan vi-n bouyi anvan nonk gin tan rivé. Lè nonk fè sa-l rivé nan lakou a, li pa désélé minm non, paské l-alé pou l- chaviré kò-l ansanm ak tout sèl la pa do kon sa nan chodiè a: dioum! Li pran kont chalè difé -l lè kon sa...

Madanm nan minm désélé nonk, épi li lagé vié sèl la nan chodiè a. Yo raché vié sèl la avèk kouto. Yo manjé tout sèl la, po sòt. Epi yo di sé Ti Malis yo pran.

Lè yo fi-n manjé tout sèl la, yo konnin Ti Malis pa egzis ankò piské yo manjé Ti Malis.

Nonk Bouki té gen you jadin pa lòt bò a. Lè sa gin 3 jou, Ti Malis monté you pié palmis la. Li fè sa l-rélé:

__ Nonk Bouki o! Nonk Bouki!

Gramè Kreyòl Vèdrine

Mandanm nan di:

__ Kiyès moun sa a k-ap rélé nonk Bouki a? Moun sa a sanblé Ti Malis...

Nonk Bouki di:

__ Ala madanm kozé, konpè! M-te kouè nou fi-n manjee Ti Malis... Kouman l- ta fè al rélé nou ankò?

La minm, Ti Malis rélé:

__ Nonk Bouki o! Nonk Bouki!

La minm, nonk Bouki di:

__ E, madanm, pi -nga! ... Moun sa a sanblé sé Ti Malis minm k-ap rélé-m nan.

Ti Bouki rété l-di:

__ Papa, nou fi-n manjé nonm nan. Koté ou ta ouè sa?

Epi li bay you kout rèl ankò. Bouki mandé:

__ Ki moun sa a?

__ Se mouin Ti Malis ki bezouin palé avè ou.

Bouki di:

__ Palé pou mouin tandé non.

__ Papa, Bon Dié ki voyé di: sa ki pa té byin yo, ki té nan kont, pou yo byin paské latè pousé jé.

__ Vini non, pitit an mouin, pou mouin ouè ou.

La minm Malis machee sou li:

Malis bay you kout manchèt a tè, li di kon sa: sé mouri l- te mouri, yo té fi-n manjé l. Papa Bon Dié voyé -l vi-n di atò: sa ki pa té byin pou yo byin.

Epi la minm sé nèg yo ki byin. Yo la, yo la.

Transkripsyon:

Krik!

Krak!

Se nonk Bouki avèk Ti Malis. Ti Malis rive nan yon vèy, li wè nonk Bouki gen anpil mennaj nan vèy la. Li di tout mennaj nonk Bouki yo:

— Nou vle m fè nou wè m moute nonk Bouki m vin nan vèy la?

Yo di:

«Non. Ou pa kapab. You nonm kon nonk Bouki...»

Yo tout fache menm. Si ou wè, tout fi ki te nan vèy la, tout se mennaj nonk Bouki. Epi pou Ti Malis gen dwa vin di lap moute nonk Bouki pou l vin nan vèy la. Ou pa bezwen mande kouman moun yo fache. Ti Malis di:

— Na wè sa. Map fè nou wè m moute nonk Bouki kòm cheval m vin nan vèy la.

Lal lakay li. Lale li jwenn avèk nonk Bouki, li di:

— Nonk monchè, m malad.

Li mande:

— A, pitit an mwen Malis, sa ou genyen?

Li di:

— A, pitit ou pa bon menm... Okontrè, men la yo envite m nan yon priyè, m pap ka ale.

Li di:

— Ou pap ka ale? Kibò priyè sa a ye, pitit an mwen?

Malis di:

— Monchè, map rakonte ou kouman priyè a ye. Priyè a, se kui bèf ki kouvri tonnèl, trip bèf ki mare poto tonnèl, pye bèf ki fè poto tonnèl. Tèt bèf fè tizon dife. San bèf la menm fè dlo pou lave figi moun, pou lave pye moun, tèlman vèy la gen vyann... M pap ka al nan vèy la. Men m malad.

Nonk di:

— O, pitit an mwen, wa ale. Fò n al nan vèy sa a, nou pa ka kite l.

Malis di:

— Enben, fò n oblije kite l piske m malad. M pa ka mache apye.

Nonk di:

Gramè Kreyòl Védrine

— Ou pa ka mache apye?

— M pa ka mache apye, nonk. M pa gen cheval pou m monte.

— Wa moute mwen, sèlman pinga ou mete ti bagay ki pike pike a, non! Si ou met zepon, m pa ladan.

Ti Malis wè li fin reyisi pari a.

Epi li di:

— Enben, na va ale. Men, sèlman, m konnen bout ou, jan ou brital! ... Pinga ou ap plede kouri avè m non. Ou wè m tou malad malad mwen. Pinga ou vin ap kouri pou ou sakaje m. Si ou konnen ou ap sakaje mwen, pito m rete.

Li di:

— O, m pap sakaje ou, pitit an mwen. Se nan vèy sa a pou you moun ale.

Ti Malis mete grenn zepon l nan pòch li, san nonk pa wè.

Li chèche you sèl, li sele nonk. Epi li pase pye l sou nonk. Nonk di:

— M avèti ou, pinga ou mete ti bagay ki pike a.

Ti Malis di:

— Okontrè menm, m di ou konsa pinga ou ap kouri avè m menm, paske m santi kò m malad. Si ou konnen ou pral kouri avè m, kite m desann.

— Non, pitit an mwen.

Pandan yap fè ti pale konsa nan wout la, Ti Malis ranje ti grenn zepon l nan pye li. Fwèt li nan men l tou. Li pase nonk you zepon yip! Nonk ponpé. Nonk di:

— A, monchè, m te di ou non, pinga ou mete ti bagay ki pike a...

Li pase l youn ankò yip! Li rale mò a, nonk koumanse kase tèt li kon yon cheval.

Lè Ti Malis wè l konmanse apral rive nan vèy la vre, li wè li reyisi pari a, li mouye nonk 3 fwèt. Li pike nonk ak yon zepon. Li pike l. Nonk ponpe. Epi li rive nan vèy la, tout moun sezi. Tout moun se mete men nan figi. Pou yo wè you nonm kon nonk, pou Ti Malis monte li, pou l vin nan vèy. Sa pa kapab fèt... E poutan l monte l nèt.

Li fè you jan... Ou konn nonk Bouki sé nèg ki renmen vyann. Kon yo di l sa, kon yo di l se vyann, li fou...

Li fè nonk fè tout viwonn kay yo, tout viwonn kizin, pase anba tonnèl, ap fè gran nèg. Zepon menm nan kò nonk rèd mare. Fwèt...!

Epi men mennaj nonk la, ap gade. Nonk pa vekse ankò pase se aksyon de zepon ki nan vant li, lap okipe.

Epi apre tout bagay sa yo ou tandè Ti Malis te di l la, kote ou konnen yal mare nonk? Nan

Gramè Kreyòl Védrine

pak kochon, pa respè.

Nonk ap manje vye po bannann, vye zo, tout vye zo ki rete. Ti Malis gen you pitye, po-dyab, lalè l fè yo mete tout vye zo yo nan you vye bokit pote bay nonk. Tout lannuit ou tande nonk nan pak la. Se: kroudoup, kroudoup nan vye zo, kroudoup nan po bannann.

Epi tout bèl fi nonk yo andedan avèk Malis... Men, nonk di konsa, nan kè l:

__ Ma pran ou. Ma pran ou, lè na prale.

Epi sak rive, lè demen maten, nonk fin pase kont mizè li, lapli mouye li, Ti Malis pase pye sou nonk ankò, pou l derape. Li mouye nonk kont zepon l.

Li fè l fè tout viwonn kay. Epi yap soti nan pòtay. Li fè nonk voltije pòtay la anba fwèt. Lè nonk fè sa l derape, li kite pòtay la, li file l file, file. Li kouri ak fòs pou l bat pou l rive lakay li, pou l gentan wè si l ava touye Ti Malis lakay li.

Ti Malis gen lespri pase l. Pandan l ap pase anba you gwo pyebwa ki gen you branch pandye, etan l sou nonk, li pap! Li pran branch bwa a, li rete anlè!

Epi nonk Bouki menm ap kouri. Li konnen nonm nan sou do l toujou. Ti Malis menm rete rete l nan chemen.

Lè nonk prèske rive lakay li, li rele:

__ Madanm, madanm, madanm, mete gwo soukri a nan dife! Nou pran towò a jodiya, piske l fè m twòp. M pran Ti Malis! Mete gwo chodye a nan dife pou dlo a gentan cho.

Lamenm, madanm nan gentan kouri, li chache bwa mete nan dife ak vye pay pou fè gwo dife, mete chodye a sou dife, epi mete dlo.

Epi chodye a gentan vin bouyi anvan nonk gentan rive. Lè nonk fè sa l rive nan lakou a, li pa deseले menm non, paske l ale pou l chavire kò l ansanm ak tout sèl la pa do konsa nan chodye a: dyoum! Li pran kont chalè dife l lè konsa...

Madanm nan menm deseले nonk, epi li lage vye sèl la nan chodye a. Yo rache vye sèl la avèk kouto. Yo manje tout sèl la, pòv sòt. Epi yo di se Ti Malis yo pran.

Lè yo fin manje tout sèl la, yo konnen Ti Malis pa egzistè ankò piske yo manje Ti Malis.

Nonk Bouki te gen you jaden pa lòt bò a. Lè sa gen 3 jou, Ti Malis monte you pye palmis. Li fè sa l rele:

__ Nonk Bouki o! Nonk Bouki!

Madanm nan di:

__ Kiyès moun sa a kap rele nonk Bouki a? Moun sa a sanble Ti Malis...

Nonk Bouki di:

Gramè Kreyòl Védrine

__ Ala madanm koze, konpè! M te kwè nou fin manje Ti Malis... Kouman l ta fè al rele nou ankò?

La menm, Ti Malis rele:

__ Nonk Bouki o! Nonk Bouki!

La menm, nonk Bouki di:

__ E, madanm, pinga! ... Moun sa a sanble se Ti Malis menm kap rele m nan.

Ti Bouki rete l di:

__ Papa, nou fin manje nonm nan. Kote ou ta wè sa?

Epi li bay you kout rèl ankò. Bouki mande:

__ Kimoun sa a?

__ Se mwen Ti Malis ki bezwen pale avè ou.

Bouki di:

__ Pale pou mwen tande non.

__ Papa, Bondye ki voye di: sa ki pa te byen yo, ki te nan kont, pou yo byen paske latè pouse je.

__ Vini non, pitit an mwen, pou mwen wè ou.

La menm Malis mache sou li:

Malis bay you kout manchèt atè, li di konsa: se mouri l te mouri, yo te fin manje l. Papa Bondye voye l vin di atò: sa ki pa te byen pou yo byen.

Epi la menm se nèg yo ki byen. Yo la, yo la.

«JAN» AN KREYÒL --

An kreyòl, «Jan» kapab defini kòm «gwoup moun» oswa «bèt» ki egziste e ki divize an de kategori: «gason» ak «fi», «mal» ak «femèl». Pa tèlman gen anfas sou *jan* an kreyòl men, li egziste kanmenm fason l parèt nan lang lan, espesyalman atravè non (moun, bèt, kèk pwofesyon ki pi domine pa gason nan peyi Dayiti). Ann gade ekzanp ak bèt:

maskilen	femimen
poulen (poulen chwal)	jiman / poulich
mal bouri (etyò)	manman bourik / femèl bourik
kòk (kòk poul)	manman poul / poulèt
mal chen	manman chen / femèl chen
koure (koure kochon)	manman kochon / tiri
bouk (bouk kabrit)	manman kabrit / femèl kabrit
towo (towo)	vaybèf / gazèl (gazèl bèf)
mal chat	manman chat / femèl chat
belye	manman mouton, femèl mouton

Ekzanp ak fraz konplè:

1. Jiman chwal la plen.
2. Manman bourik la fè yon ti mal.
3. Manman poul la ap kadase.
4. Poulèt poul la sot ponn yon ze.
5. Femèl chen an bezwen parèy.
6. Manman kochon an ap bay ti kochon yo tete.
7. Manman kochon an fè twa tiri.

Gramè Kreyòl Vèdrine

8. Femèl kabrit la ap manje fèy bwadòm nan.
9. Gazèl bèf la pran nan kòd.
10. Femèl chat la plen.
11. Manman chat la pote yon rat bay ti chat la.
12. Poulich chwal la kase kòd.
13. Femèl mouton an kouri pou chen an.
14. Manman mouton an ap bay ti mouton an tete.
15. Femèl milèt sa a perèz anpil.

* nòt: perèz (var: pèrèz: an palan de bèt ki renmen twote.)

Ekzanp ak moun :

maskilen	feminen
aktè	aktriz
bofi (bofis)	bèlfi (belfi)
bofrè (bòfrè)	bèlsè (belsè)
bopè (bòpè)	bèlmè (belmè)
gason	fanm, fi
granpapa	grann
granpè	granmè
grimo	grimèl
konpè	kòmè
kouzen	kouzin
kouzen jèmen	jouzin jèmen
matlo	matlòt
matyo (nèg ki fanbre)	bouzen
mesye	matmwazèl, madam (madanm)
milat	milatrès
monkonpè	makomè (makòmè)
monnonk	matant

Gramè Kreyòl Védrine

mouche, mesye, msye	madanm, madam, medam, manpzèl
nèg	fanm, nègès
neve	nyès
nonm	fanm
papa	manman
parenn	marenn
prens	prensès
rize	rizèz
ti gason	ti fi
tonton	tant, tantin
vwazen	vwazin

ekanp ak kèk «non moun»:

gason	fi
Andre	Andreya, Andremèn
Danyèl	Danyèl, Dani
Emanyèl	Emma, Emanyela
Franswa	Franswaz, Frans, Fransin
Ivon	Ivòn
Jak, Jako, Jaklen	Jaklin
Jan	Jàn
Joslen	Joslin
Leyon	Leyòn
Michèl	Michèl
Mikayèl	Mikayèl
Pòl	Polèt, Polin, Pola

Gramè Kreyòl Védrine

* nòt:

- bòs** itilize pou gason sèlman. Tèm kreyòl ki itilize kòm «tit» devan non yon moun kap pratike yon metye kèlkonk. Ekz: bòs tayè, bòs mason, bòs kòdonnye.
- bouzen** piten, awonna, kaprina, jenès, manjèd kòd, lafrechè, ti piyay, ti penbèch, penbèch, manman penbèch, selina, pwostitiye (refere a fanm sèlman).
- fiyèl** itilize pou toulede sèks yo. var: fiyòl.
- lesbyèn** itilize pou fanm sèlman. s: madivin, madivinèz, madoda.
- machann** itilize pou fanm ak gason.
- madivinèz** madivin, madoda) refere sèlman a fanm. Tèm sa yo itilize nan lang kreyòl la pou refere a yon fanm ki nan vi seksyèl ak yon lòt fanm.
- masisi** de sis kole, gason makomè, swasansis) refere sèlman a gason. Tèm sa yo itilize nan lang kreyòl la pou refere a yon gason devegonde, omoseksyèl.
- manzè** itilize pou fanm sèlman. Anpil fwa, fanm ki plase ak yon mouche marye.
- matlo** refere a nonm (gason) sèlman. Li vle di: de nèg ki gen menm fanm oubyen mennaj.
- matlòt** refere a fanm sèlman. Tèm sa a vle di: de fanm ki gen menm nonm oubyen mennaj.
- matyo** refere sèlman a gason. Tèm sa a vle di: yon nèg fi fanbre, ki gen anpil fanm

Kèk «pwofesyon» ak tit ki domine pa «sèks maskilen» oubyen gason (sitou Ayiti):

agwonòm	depite	kapitèn	pastè
avoka	doktè	kaporal	polis
avyatè	enjenyè	kolonèl	prezidan
chèf	evèk	kwafè	sèjan
chèfseksyon	fotograf	menizye	senatè
chofè	jeneral	monseyè	tayè

ATIK PATITIF - -

Mo «patitif» la vle di: ki konsidere «yon pati» pa rapò a «yon antye», oubyen yon pati nan yon antye. Men yon lis ak referans yo:

enpe	--	kapab refere a likid, solid an menm tan.
kèk	--	refere a bagay yo ka konte.
moso	--	refere a yon bagay solid.
ti	--	eleman ki kapab endike «pati» nan yon ansanm.
ti gout	--	lè yap pale de likid.
ti kal	--	refere a yon bagay solid.
ti tak	--	lè yap pale de likid.
ti kras	--	refere a yon bagay solid.
ti zing	--	refere a yon bagay solid.
ti zuit	--	refere a yon bagay solid (sa yo ka manyen).

fraz ilustrasyon :

1. Ban m **enpe** dlo souple.
2. Map bezwen konkou **kèk** moun demen.
3. Ban m **moso** nan manje a; m grangou.
4. Ou kriye pou nenpòt **ti** bagay.
5. Pa gen **ti gout** dlo nan kannari a.
6. Ban m **ti kal** ladan.
7. Vide yon **ti tak** dlo nan vè a.
8. **Ti kras** sa a ou ban mwen?
9. Li ban m yon **ti zing** nan bobori a.
10. Li ba l yon **zuit** nan vyann nan.

ADVÈB - -

«Advèb» se yon mo envaryab ki kapab ajoute dèyè yon vèb, yon atribi (an kreyòl) pou vin ba l yon ranfò. Advèb yo ka klase nan kategori sa yo: *advèb de tan*, *advèb de lye*, *advèb de manyè*. Pou «advèb de tan», nou ka poze kesyon sa yo: *kilè, a kilè? pou kilè, jis kilè* pou «advèb de lye», nou ka poze kesyon sa yo: *kikote, kibò, kote, nan ki zòn?* Pou «Advèb de manyè», nou ka poze kesyon sa yo: *kijan, kòman (kouman)?* Ann gade kijan yo itilize nan fraz ilustrasyon yo:

advèb ki esprime «tan» ak fraz ilustrasyon

1. a midi	Avyon an ap kite èpòt la a midi .
2. alafendefen	Alafendefen , li pa kapab ankò, li kite sa tonbe.
3. ansuit	Ansuit yo kontinye wout yo.
4. anvan	Se yo ki te la anvan .
5. apre demen	Yap vin apre demen .
6. apremidi	Ki pwogram ou apremidi a?
7. aswè	Ann al nan sinema aswè a non!
8. avan (anvan)	Lap rive anvan w.
9. avanjou	Li met deyò gwo avanjou .
10. avantyè*	Mwen te wè l avantyè nan mache a.
11. avanyè	Li te la a avanyè .
12. avanzyè	Li te vin la a avanzyè .
13. ayè*	Yo rive ayè vè twazè.
14. ayèwoswa	Mwen reve w ayèwoswa .
15. bonè	Yo kite bonè jodiya.
16. chak lè	Chak lè l pase nan restoran an.
17. chak fwa	Chak fwa l wè m li anvi pale ak mwen.
18. deja	Ou deja an reta.

Gramè Kreyòl Védrine

19. douvanjou	Li kite kay la gwo douvanjou .
20. finalman	Finalman yo vin marye.
21. granmmaten	Granmmaten sa a wap pati.
22. jamè	Pile devan pòt ou ankò, seswa jamè!
23. janm	Gade, pa janm fè m sa ankò tande!
24. jodi	Se jodi yap tann ou.
25. jodiya	Nou pral jodiya .
26. lannuit	Nou pa pè lannuit .
27. lò fini	Lò fini li di konsa l pral avè m.
28. lontan	Lontan Ayiti te bèl.
29. lòt jou	Mwen kontre ak li lòt jou .
30. lotrejou	Li te nan fèt la lotrejou .
31. pafwa	Pafwa yo konn pase nan zòn nan.
32. panko	Panko vide l.
33. panteko	Mwen panteko retounen.
34. poko	Poko! Poko! Fè yon ti ret tann.
35. potko	Mwen potko di w sa.
36. raman	Se yon moun mwen wè raman .
37. sole kouche	Anpil moun pa soti sole kouche .
38. souvan	Se pa yon moun mwen wè souvan .
39. ta	Ta kou l ta wap peye sa.
40. talè	Talè , map vini.
41. toujou	Moun ki renmen bay toujou genyen.
42. toutalè	Toutalè map vin sou ou.
43. toutan	Toutan ou di wap ban m yon kado.
44. yè	Te kwè m te wè l yè nan fèt la.
45. yèswa*	Mwen te avè l yèswa .

* nòt: **avantyè**: var: **avanzye**, **avanyè**

ayè: var: **yè**

yèswa gen varyasyon sa yo: **yoswa**, **yeswa**, **ayèswa**, **ayèwoswa**, **yèreswa**, **yereswa**.

Gramè Kreyòl Vèdrine

Yon lòt ti kategori advèb nou ka mansyone, se «advèb senp». Men yon lis:

atò	la	la a
kòm	byen	senpleman
tankou	mal	tou
kan	anlè	finalman
lè	atè	difisilman
alè	siman	lantman
sèlman	pandan	rapidman
isit		

Advèb ki esprime manyè:

byen, vit, vit-vit, dousman

Advèb ki esprime degre:

anpil, enpe, piti-piti, konplètman, antyèman, twò, tou

Advèb ki esprime tan ak nonb:

souvan, yon sèl fwa, de fwa..., toutan, ankò

Advèb relatif - - Yon *advèb relatif* entwodui yon *kloz relatif*. Men yon lis mo ki mache ak toulede:

kote, jouk, jis, jiskaske, lè, kan, kou, pandan, anvan, avan, apre, ke... ke, kit... kit...

fraz ilustrasyon:

1. **Kou** yo vle touye yon chen, yo di l anraje.
2. **Ke** l vini **ke** l pa vini m pral fè wout mwen.
3. **Pandan** m te sou wout la, m kontre ak prezidan an.
4. **Anvan** ou di yon pawòl, vire lang ou sèt fwa.

Kèk fraz advèbyal:

avèk vitès, avèk difikilte, yon jan lan, yon jan rapid

Advèb ki itilize ak atik defini - -

-	apremidi a	-	aswè a	-	talè a
-	maten an	-	toutalè a		

fraz ilustrasyon

1. Ki pwogram ou apremidi a?
2. Kisa wap fè aswè a?
3. Kote w te ye matin an?
4. Mwen fèk sot wè l pase talè a.
5. Toutalè a li tap pale ak mwen.

Advèb negasyon ak afimasyon - -

fraz ilustrasyon:

1. asireman ..... Asireman lap antre demen.
2. ditou ..... Li pap fè sa ditou, ditou!
3. menm ..... Menm yomenm pa dakò.
4. men wi ..... Men wi, ou mèt ale.
5. non ..... Non, mwen pa kwè se vre.
6. pa ..... Pa vre?
7. pa ditou ..... Pa ditou monchè!
8. pa vre ..... Pa vre, ou bon?
9. petèt ..... Petèt yo ka gen yon chans ankò.
10. piga (pinga) ..... Pinga! Pinga nou maltrete yo!
11. sètènman ..... Sètènman! Se sa m te di.
12. wi ..... Wi, ou mèt pran l.

Advèb ki modifiye atribi - -

fraz ilustrasyon:

- a. Ekzamen an sanble l te **trè** difisil.
[«trè» di ak ki degre egzamen an te sanble l **difisil**.]
- b. Match la te **reyèlman** amizan.
[«reyèlman» di ak ki degre match la te **amizan**.]

Advèb konjonktif - -

«Advèb konjonktif» se yon advèb ki fonksyone tankou yon konjonksyon koòdone. Yon *advèb konjonktif* toujou konekte de «kloz endepandan».

Fraz ilustrasyon:

- 1. Mwen gen pou m ede timoun yo aswè a **donk** mwen pap ka al ak ou.
- 2. Mwen pap ka al ak ou **paske** map trè okipe.

Men *advèb konjonktif* ki itilize trè souvan:

annefè, anplis de sa, finalman, konsa, nan ka sa a, olye, poutan, selon, tou, toujou

CHAPIT VII

- Vèb
- Vèb marasa
- Kèk vèb kreyòl ki itilize kòm non
- Vèb tranzitif
- Vèb entranzitif
- Vwa aktif
- Vwa pasif
- «Se» ak «Ye»
- Fraz vèbal

VÈB - -

«Vèb» kapab defini kòm mo ki esprime «aksyon», «eta», «devni». *Vèb* yo pa konjige an kreyòl men yo itilize «eleman vèbal» oubyen sa yo rele «makè» nan jagon lengwistik. Dabitid, lè yon vèb konjige, gen yon chanjman ki fèt nan nannan vèb la. Chanjman sa a pa rive fèt nan vèb kreyòl ayisyen; vèb la rete ti fi (vyèy). Vèb la akonpaye yon *eleman vèbal* oubyen *makè* ki endike tan an. Men prensipal *eleman vèbal* yo an kreyòl: «a, ava, va, pral, ap, te, tap, ta». Eleman sa yo: «a, ava, va» ak «pral» endike yon aksyon ki gen pou fèt. *Pral* se eleman Ayisyen natif-natal pi itilize pou non sèlman endike yon bagay ki gen pou fèt nan lavni, men tou yon bagay kap fèt talè konsa, rapido-presto. «**Ap**» endike yon aksyon ki ap dewoule kounyeya. «**Tap**» endike yon aksyon ki tap dewoule pandan yon kowensidans rive; li se yon konbinezon ant «**te + ap**» ki rive fèt ak vwayèl «e» ki disparèt. *Eleman vèbal* yo vin apre pwonon pèsonel yo epi vèb la suiv eleman ki itilize nan fraz la. Gen *eleman vèbal* ki pa itilize toutan pa moun ki pale lang nan pou endike yon «**tan**» patikilye; «**te**» se eleman ki tonbe nan kategori sa a. Anpil fwa, yo pa itilize l pou fè referans a yon aksyon, yon evennman ki te pase; sepandan, gen advèb ki asosye ak **tan** ki ranplase l. Advèb prensipal sa yo se: *sot, fèk, apèn, poko, deja*. Yon aksyon ki fèt deja oubyen yon evennman ki pase kapab esprime pa yon ane san ke **te** pa itilize. Pa ekzanp: *Sovè fèt an 1912, li mouri an 1987*. Remake «**te**» pa itilize nan de fraz sa yo, men «ane a» enpòtan paske otomatikman, li montre ke toulede evennman yo fèt deja. «**Ta**» endike yon kondisyon. Anpil fwa, li akonpaye espresyon sa a: «**si m te, m ta**» (si mwen te, mwen ta). «**Ta ka**» oubyen «**te ka**» esprime yon posiblite ki pase. «**Te konn**» fè referans a yon aksyon abityèl nan tan pase. Ekzanp kijan eleman yo itilize (fòm konplè ak fòm kout, aksyon kap dewoule ak aksyon ki tap dewoule):

Gramè Kreyòl Vèdrine

---

aksyon kap dewoule	aksyon ki tap dewoule
---------------------------	------------------------------

<u>fòm konplè</u>	<u>fòm kout</u>	<u>fòm konplè</u>	<u>fòm kout</u>
mwen ap	map	mwen te ap	mwen tap
ou ap	wap	ou te ap	ou tap
li ap	lap	li te ap	li tap
nou ap	nap	nou te ap	nou tap
yo ap	yap	yo te ap	yo tap

fraz ilistrasyon

1. Mwen ap manje (map manje). 2. Kisa ou ap fè? (kisa wap fè). 3. Li ap li (lap li). 4. Yo ap pale (yap pale). 5. Nou ap vini (nap vini).	1. Mwen te ap manje. (mwen tap manje). 2. Kisa ou te ap fè? (kisa ou tap fè). 3. Li te ap li. (li tap li). 4. Yo te ap pale. (yo tap pale) 5. Nou te ap vini. (nou tap vini).

«ta» - fòm konplè	fòm kout
mwen ta	m ta
ou ta	(pa gen fòm kout)
li ta	l ta (pa itilize nan kòmansman yon fraz)
nou ta	n ta (pa itilize nan kòmansman yon fraz)
yo ta	(pa gen fòm kout)

fraz ilistrasyon:

enplikasyon:

1. Mwen ta ale.	Mwen pat ale.
2. Li ta achte yon machin.	Men li pat achte yon machin. (pou yon rezon)
3. Yo ta pale ak nou.	Yo pat pale ak nou.
4. Mwen ta fè travay la.	Mwen pat fè travay la.
5. Mwen ta fè travay la si mwen te gen tan.	Mwen pat gen tan pou m fè travay la.
6. Si l te gen lajan, li ta achte yon kay.	Li pat gen lajan pou l achte yon kay.

Lèt ekzanp ak «kondisyon»:

Mwen ta achte tè a si m te gen kòb.

Nan kondisyon prezan an, gen enplikasyon yon kondisyon tèlke:

Mwen ta fè tèl bagay, si m te... (ki enplike «tan pase».

Donk, yon kondisyon + (plis) yon «te» :

[Mwen ta fè tèl bagay kounyeya] [si tèl preparasyon te la deja]

prezan

pase

Ann gade «kondisyon pase»: *Mwen te ka achte tè a si m te gen kòb*. Enplikasyon : pa ekzanp, Jilyen tap vann yon tè semèn pase men mwen pat ka achte l. Malgre map di sa kounyeya, men map rakonte yon «posiblite» semèn pase. Donk, fraz la vin konsa:

Mwen ta ka achte tè a nan men Jilyen semèn pase si m te gen lajan.

Lèt fòm kondisyon ki enplike «prezan», «lavni» nan fraz anba a:

Si ou envite m nan fèt la, map vini.

Gramè Kreyòl Vèdrine

[Si ou envite m nan fèt la]   [map vini]

1

2

Nan premye pati fraz la, ide jeneral la sèke l pa yon «tan pase», se yon «tan prezan» ki kapab an menm tan «fiti» (esprime lavni) :

«si ou envite m»

Sètadi map pale kounyeya, jodiya. Petèt ou ka envite m kounyeya oubyen jodiya, petèt demen tou. Dezyèm pati fraz la: «map vini», se yon fòm pwogresif (ak eleman «ap»). Ide a klè: «Mwen poko vini» (paske w poko envite m).

«pral» - fòm konplè

fòm kout

mwen pral

m pral

ou pral

wa pral*

li pral

la pral*

nou pral

na pral

yo pral

ya pral*

* nòt: wa pral, la pral, ya pral fòm kout ki parèt souvan o nivo oral.

Eleman «va» parèt kòm fòm «fiti». Va se yon fòm kout pou «ava».

Ekzanp:

1. Ma va ba li glwa.
2. Ou va di l konsa pou l pote batistè l lè lap vini.

Gramè Kreyòl Védrine

«Ava» plis parèt yon fòm akayik an kreyòl (ou pa tandè yo itilize l souvan lè yap pale). Lòt «fòm kout» ankò ki an relasyon ak fòm sa yo parèt nan pwonon pèsònèl yo sou fòm:

ma, wa, la, na, ya

Ekzanp:

Nou te ka di tou:

Ma chante

Wa chante

La chante

Na chante

Ya chante

Ma va chante

Wa va chante

La va chante

Na va chante

Ya va chante

«ENPERATIF» - *Enperatif* itilize pou bay lòd ou pase lòd. Ekzanp:

1. Ale!	2. Rete!	3. Rete trankil!	4. Sot kò w la!
5. Kite m an repo!	6. Al fè wout ou!	7. Sot kò w sou mwen!	
8. Al chache yon kote ou met kò w!	9. Fè respè w!		

Lòd negatif - -

Ekzanp :

a. Pa ale!	b. Pa rete la a!	c. Pa pran nan manje a!
d. Pa bwè nan lèt la!	e. Pa fè sa!	f. Pa di sa!

Gramè Kreyòl Védrine

Vèb kontrakte - - (fòm kout). An kreyòl, vèb ki gen fòm kontrakte yo pa anpil.

Nou pa ka menm pale de pousantaj. Men yon lis:

fòm konplè		fòm kout
ale	————>	al
kapab	————>	kab
konnen	————>	konn
gade	————>	gad
genyen	————>	gen
mete	————>	met
pote	————>	pot
rete	————>	ret
soti	————>	sot
vini	————>	vin

fraz ilistrasyon :

1. Al fè wout ou!	6. Met rad sou ou, nou prale.
2. Mwen pa ka fè l.	7. Li toujou ap pot tripotay bay moun.
3. Si w konn kouri, fò w konn kache.	8. Ret trankil tande!
4. Gad misye avè m!	9. Sot kò w la!
5. Nou pa gen tan pou sa.	10. Vin isit!

remak: «ka» kapab plase nan kòmansman yon fraz. An konparezon ak lòt yo, tout ka plase nan kòmansman yon «fraz enperatif».

«Vèb marasa» - -

Vèb marasa an kreyòl ayisyen se de vèb diferan ki marye youn ak lòt epi ki vin tounen youn. Pa gen anpil nan lang kreyòl la. Pafwa, siyifikasyon yon vèb marasa an rapò ak de vèb ki fòme l la. Kèk *vèb marasa* itilize senpman kòm espresyon an kreyòl ayisyen.

ekzanp:

fraz ilustrasyon:

ale-chèche	Ale-chèche l mennen ban mwen.
antre-soti	Misye fè antre-soti nan kay sa a.
chita-pale	Yo te gen yon chita-pale ak prezidan an.
chita-tande	Yap fè yon chita-tande.
fofile-antre	Li fofile-antre san pesonn pa wè l.
kare-bare	Map fè l kare-bare.
leve-goumen	Nan pale anpil, Yo leve-goumen.
mache-pale	Idosya gentan mache-pale sa. Li pa gen sekre.
monte-desann	Misye ap monte-desann la a lontan.
peze-souse	Sa wap peze-souse konsa a?
pouse-desann	Li ret sou tèt bit la epi l pouse m desann.
rale-desann	Ede m rale l desann.
rale-monte	Ann eseye rale l monte.
sote-ponpe	Sote-ponpe, fò m al Pòtoprens demen.
tonbe-leve	Tonton Pyè ap tonbe-leve apre maladi a.
voye-chache	Filibè ap voye-chache manman l pou l vin Nouyòk.
voye-monte	Depimmaten mesyedam sa yo ap voye-monte.
grate-santi	Aselòm pap fè anyen. Chak jou lap grate-santi.

Kèk vèb kreyòl ki itilize kòm non - -

ale	ame	anplwaye	antre	anvi
asosye	boule	batay	bave	bezwen
blayi	cheri	chatre	demele	dikte
charite	dire	douko	envite	eritye
dine	fyanse	gwòs	jele	kabicha
foul	koupe	kraze	mouche	moulen
kaka	make	monte-desann	dire	pise
lapriyè	pale	ranje	resi	tranche
pale	poupou	tande	tete	watè
plake	souri	veye	viv	chita-tande
site	vag	travay	vòlè	

Pafwa konn pa gen okenn relasyon semantik ant tip de vèb sa yo lè yo itilize kòm non. Ann gade ekzanp anba a:

- Li lè pou **ale**.
  - Pa bloke **ale** a.
- Nou pa **asosye** ak moun sa yo.
  - Poulik se **asosye** Jilyen. Li travay tè a dimwatye; chak rekòt fò l separe ak Jilyen.
- Gad jan Nènè **blayi** kò l sou kabann nan
  - Nap chache yon **blayi** pou tann rad yo.
- Li sot **charite** l yon de pyas.
  - Pòv la ap mande **charite**.
- Se nan restoran sa a nou pral **dine** aswè a.
  - A kilè **dine** a?

6.   a. Ou mèt **foul** machin nan gaz.
      b. Li kouri pase nan **foul** la.
7.   a. Pitit la pral **kaka**.
      b. **Kaka** kenbe l.
8.   a. Lap **lapriyè**.
      b. **Lapriyè** chanje tout bagay.
9.   a. Ann **pale** serye.
      b. Vin nou fè yon ti **pale**.
10.   a. Pitit la ap **poupou**.
      b. Li pile yon pil **poupou**.
11.   a. Lap **souri** ban mwen tanzantan.
      b. Fè yon ti **souri** pou fotograf la.
12.   a. Li **vag** sou mwen.
      b. **Vag** lanmè a ka bwote w wi.
13.   a. Yo **anplwaye** l nan bank lan.
      b. Li se yon **anplwaye** nan faktori a.
14.   b. Fò n **batay** pou chanje vizaj peyi nou.
      b. Yo **pete** yon **batay**.
15.   a. Li **bouche** dèyè pyebwa a.
      b. **Bouche** a touye de kabrit.
16.   a. Yap **chatre** koure kochon an.
      b. **Chatre** chen sa a michan anpil.

Gramè Kreyòl Védrine

17. a. **doukomann** nan ap **douko** machin nan.
b. Yap voye **douko** sou machin nan.
18. a. Sedye **gwòs** Semafig.
b. Kot Jizèl pran **gwòs** sa a?
19. a. Machin **kraze** chen an.
b. Lap touche yon ti **kraze**.
20. a. Depi maten an chen sa a ap **moute-desann** nan katye a.
b. Poukisa tout **monte-desann** sa yo?
21. a. Yap **pati** a dezè.
b. Yon pati pa jwenn, yon **pati** gonfle.
22. a. Ede m **ranje** tab la.
b. Chita nan **ranje** ban sa a.
23. a. **Tande** lè granmoun pale ak ou.
b. **Tande** zòrèy li pete.
24. a. **Veye** sa a pou mwen; map tounen talè.
b. Nou pral nan **veye** a aswè a.
25. a. **Antre** nan pòt sa a pito.
b. **Antre** a se dis pyas.
26. a. Ti bebe a ap **bave** lontan.
b. Gad **bave** li lage sou bavèt la.
27. a. Yap **boula** nan kòve a.
b. Pa bat **boula** a!
28. a. Pran yon peny pou **demele** cheve l.

Gramè Kreyòl Védrine

- b. Li jwenn yon ti **demele** nan Kwabosal.
29. a. Yo **envite** nou nan yon fèt.
b. Gen de **envite** kap nan reyinyon an.
30. a. Pa mete krèm lan nan frijidè a pou l pa **jele**.
b. Mwen renmen **jele** ak pen.
31. a. Pa **krache** atè a.
b. Ou gen lè pile **krache** manman w!
32. a. Men yon sèvyèt pou **mouche** nen w.
b. **Mouche** se yon nèg ki trè serye.
33. a. Gade ti nèg la kap **pipi** sou solay kay la!
b. Lave figi w ak **pipi** lè w gripe.
34. a. Yo **resi** peye Jozafa.
b. Mwen fin peye ou, ban m **resi** m!
35. a. Ti bèf la ap **tete** manman l.
b. Timoun ki pa kriye pa bezwen **tete**.
36. a. Moun sa yo te **viv** lontan.
b. Nou gen vyann men nou pa gen **viv**.
37. a. Jan m te **anvi** wè w!
b. Li gen yon **anvi** bò vant li.
38. a. Pa jete l, mwen **bezwen** l.
b. Se lè w nan **bezwen** pou konn kilès ki vrè zanmi w.

Gramè Kreyòl Vèdrine

39. a. Ou **chante** byen.
b. Mwen konn **chante** sa a.
40. a. Fò n pa kite lòt peyi **dikte** n sa pou n fè.
b. Mèt la ap bay yon **dikte** jodiya.
41. a. Nou **eritye** nan byen l yo.
b. Yo se vrè **eritye** tè a.
42. a. Lap **kabicha** nan dodin nan.
b. Lap fè yon ti **kabicha**.
43. a. Depi lontan ti bebe a ap **kriye**.
b. Mwen tande yon **kriye**.
44. a. Yap **moulen** mayi a.
b. **Moulen** manje sou dan l.
45. a. Gad kote ti nèg la ap **pise**!
b. **Pise** gaye pa fè kim.
46. a. **Tranche** melon an ak kouto sa a pito.
b. Jozèt gen **tranche**.
47. a. Chen an **watè** nan wout la.
b. Bayakou yo ap netwaye **watè** a.

VÈB TRANZITIF, VÈB ENTRANZITIF - -

«Vèb tranzitif» (v.tr) yo pran yon **konplemandobjè** tandiske «vèb entranzitif» (v.ent) yo pa pran.

Ekzanp:

1. Dyekiswa ap **manje** yon mango.

Nou kapab poze kesyon sa a: Kisa Dyekiswa ap manje? Repons lan se **yon mango** (ki yon bagay, yon choz). **Yon mango** vin sibi aksyon Dyekiswa ap fè a. Nan ka sa a, nou ka di vèb «**manje**» se youn nan vèb ki ka pran yon konpleman (yon ti bagay ki fin acheve l).

2. Nou pral demen.

Nan fraz sa a, se «**nou**» kap fè aksyon an epi pa gen anyen ki sibi aksyon nap fè a. Donk, nou kapab di vèb «**ale**» se yon vèb **entranzitif**.

An kreyòl, gen yon seri vèb ki kapab **tranzitif e entranzitif** alafwa.

Men kèk vèb tranzitif e entranzitif :

akonpli	anvlimen	bat	blanchi	debagaje
anfonse	apiye	baye	boule	debake
anpire	ateri	bege	boutonnen	defile
antre	avanse	bese	bwote	degoute
antrene	bande	chankre	dakò	degrese
degwosi	demake		devire	donnen
dejouke	derape		devlope	eksplike
dekonpoze	deraye		dewoule	ekzekite
dekoupe	desann		dispoze	endispoze
dekouvri	detire		dongoye	enskri

Gramè Kreyòl Vèdrine

Men kèk vèb tranzitif :

abandone	abreje	afekte	agreye	amelyore	anbrase
abite	acheve	afiche	ajoute	amòse	anbreye
abitwe	achte	afime	aktive	amòti	anchaje
abiye	adapte	agase	alfabetize	analize	anchene
abòde	administre	agrandi	alimante	anbale	ancheri
aboli	admire	agrade	aliyen	anbete	andòmi
abòne	adore	agrese	alonje	anbonmen	andose

Men kèk vèb entranzitif :

abouti	anfale	balade	bite	boulinen
akonpli	anfle	batay	blage	brigande
akoupi	annafle	bate	bondi	briye
alawonyay	asoupi	bave	boude	bwete
ale	badnen	bese-leve	bouje	bwote-vini
chita	debat	demenaje	desede	diplome
chite	deboche	demisyone	devni	dire
chye	degengole	depale	dezanfle	disparèt
chyente	degobye	depann	dezespere	divèti
damou	deklinen	deperi	deziste	diwote

VWA AKTIF, VWA PASIF - -

Lè nap pale de «vwa», gen de sòt de *vwa* : aktif, pasif. Lè n di «aktif», nou wè yon «sijè» ki koze yon aksyon. Ekzanp:

1. **Chat la manje rat la. (aktif)**

[chat = sijè, aktè aksyon an]

[manje = aksyon an, oubyen aksyon chat la fè]

[rat = viktim, pasyan, reseptè aksyon an]

2. **Zenglendo touye de moun. (aktif)**

[zenglendo = sijè, aktè aksyon an]

[touye = aksyon an, oubyen aksyon zenglendo yo komèt]

[de moun = viktim, pasyan, sak sibi aksyon zenglendo yo]

Men si nou di: *De moun te mouri anba bal zenglendo oubyen pa bal zenglendo*, nou toujou wè se *de moun* ki toujou «viktim»; sètadi yo toujou resevwa aksyon an. Nan lang kreyòl la, «pasif» parèt yon fason espesyal. Nou pa ka analize «vwa pasif» la jan l manifeste nan lòt lang tankou anglè, fransè, espayòl... Petèt, kèk kritik ayisyen kapab di l pa egziste; se ta yon erè nan panse yo. Dabò, lang kreyòl la se yon lang ki gen yon sentaks chèmèt-chèmetrès. Li pa enfliyanse pa estrikti lòt lang. Ann gade manifestasyon de «vwa» sa yo nan lang kreyòl la nan fraz anba yo:

aktif*	pasif
1. Jozèt lave asyèt yo.	1. Asyèt yo lave.
2. Map boukannen mayi yo.	2. Mayi yo boukannen.
3. Toto tire bèf la.	3. Bèf la tire.
4. Ana mete lanmidon nan rad yo.	4. Rad yo lanmidonnen.
5. Jan ouvè radyo a.	5. Radyo a ouvè.
6. Mwen ranje kouvè.	6. Kouvè ranje.
7. Sentaniz te ranje kabann nan.	7. Kabann nan ranje deja.
8. Mèmèn te lave rad yo.	8. Rad yo lave.
9. Chen an gaye fatra a.	9. Fatra a gaye.

* **nòt:** Manifestasyon «**aktif / pasif**» an kreyòl nan yon seri vèb ki esprime «**refleksivite**» :
 pann (+ tè), lave (+ pati nan kò : men, tè), penyen (+ tè), benyen...
 Sètadi, sijè = viktim, pasyan an menm tan.

Nan fraz *pasif* yo, remake nou pa wè kilès oubyen «ajan» ki koze aksyon yo. Nou konnen deja aksyon sa yo pa ka fèt pa aksidan; donk, gen yon «ajan envizib» oubyen «souzantandi» ki lakòz yo fèt. An kreyòl, lè nap pale de «vwa pasif», pafwa otè aksyon an konn vin parèt apre «vwa pasif» la kote nou kapab analize «anfaz» oubyen «ranfò». Nan ka sa a, yon fraz pasif ka vin konsa:

pasif	(anfaz, ranfò sou «ajan» an ki vin vizib)
1. Asyèt yo lave.	Se Jozèt ki te lave yo.
2. Mayi yo boukannen.	Se mwen ki boukannen yo.
3. Bèf la tire.	Se Toto ki te tire l.
4. Rad yo lanmidonnen.	Se Ana ki te lanmidonnen yo.
5. Radyo a ouvè.	Se mwen ki te bliye fèmen l.
6. Kouvè a ranje.	Se mwen ki te ranje l.
7. Kabann nan ranje.	Se Sentaniz ki te ranje l.
8. Rad yo lave.	Se Mèmèn ki te lave yo.
9. Fatra a gaye.	Se chen an m te wè kap gaye l.
10. Asyèt yo lave.	Se manman m ki te lave yo.

Nou kapab remake nan dezyèm pati fraz sa yo yon «anfaz» sou «ajan» ki fè aksyon an (non ou pwonon).

- * nòt: «aktif / pasif» kapab manifeste an menm tan kote yon «*sijè marasa*» (2 sijè ki fè menm aksyon an) montre yon «kominyon». Ak *sijè marasa* a ki esprime «refleksivite», konjonksyon «ak» sèvi kòm pon pou yon *sijè marasa*. Ekzanp: *Len joure lòt*. (fraz sa a kapab esprime nan fòmil sa a:

[*sijè + aksyon + viktim*]

oubyen nan ekwasyon sa a:

[*sijè = viktim + aksyon + viktim*]

«SE» ak «YE» - -

«Se» ak «ye» ekivalan a vèb «être» an fransè oubyen vèb «to be» an anglè. Sepandan, nan anpil ka, fòm vèbal sa yo absan an kreyòl (kote yo prezan nan lòt de lang sa yo pa ekzanp) oubyen sa lengwis yo rele «**kopil zewo (ø)**». Se ranplase pa yon «atribi». Se itilize pa ekzanp ak **relijyon, nasyonalite, pwofesyon, kesyon enfòmasyon** (nan reponn kesyon ki asosye ak kategori mo sa yo), **deklarasyon**. Ye limenm, itilize ak kesyon tèlke pa ekzanp ki an rapò ak jan de mo ki sot mansyone yo; li itilize tou nan kesyon patikilye tèlke kesyon ki gen pou wè ak eta sante, deskripsyon, lokalite ak posesyon. Ekzanp fraz ki gen e ki pa gen «se» ladan ak fraz ki gen «ye». Ekzanp:

1. Li se Ameriken. (nasyonalite)	11. Se limenm? (enfòmasyon)
2. Li se medsen. (pwofesyon)	12. Kijan tan an ye? (enfòmasyon)
3. Yo se potestan. (relijyon)	13. Li se yon bon doktè. (deklarasyon)
4. Li avèg . (ø)	14. Li se yon fanm ki koni anpil. (deklarasyon)
5. Li malad. (ø)	15. Se pou vann? (enfòmasyon)
6. Li tris. (ø)	16. Chat sa a se pou vann? (enfòmasyon)
7. Li bèl anpil. (ø)	17. Se pou ou li ye? (enfòmasyon)
8. Kote liv yo ye?(enfòmasyon)	18. Wi, se pou mwen li ye. (deklarasyon)
9. Li nesèsè...(ø)	19. Se kijan ou rele? (enfòmasyon)
10. Li fon. (ø)	20. Se kay la, ou mèt antre.

* nòt : ø (kopil zewo) ou absans vèb «être» an kreyòl.

Anpil fwa, «se» vini nan kòmansman yon fraz an kreyòl tandiske «ye» toujou vin nan finisman an. Ann gade itilizasyon «se» nan yon powèm Pauris Jean-Baptiste:

Jou samdi

Jou samdi sezon lekòl
Se bon jou se move jou
Se jou timoun renmen
Se jou pa gen lekòl
Se jou tèt chaje manman
Se jou lave vesèl
Se jou timoun plen tèt granmoun
Nan rele dèyè timoun dezòd
Se jou gwo lesiv, jou gwo netwayaj
Se jou timoun antre sal
Kote yo fin netwaye
Se jou gwo mache
Se jou moun manje ta
Se jou solèy leve
Sou lonbrit gwo mouche
Se jou dejne dine soupe sèvi ta
Se jou movesan gwo madanm
Rele sou bòn bay lòd
Kite sa vin fè sa
Vin isit kouri lòtbò
Se jou larivyè plen kim savon
Se jou plis dlo tiyo koule
Se jou anpil chabon boule
Se jou plis soulye netwaye
Se jou timoun nan kabann ta
Nan fè lagon ti sangle
Se jou repo jou kò kraz aswè
Pou leve denmen maten
Al legliz lapriyè Bondye
A a jou samdi sezon lekòl
Se bon jou move jou
Se jou lespri lib
Se jou moun bliye neglije
Se jou timoun pye atè
Se jou kase zòtèy nan jwèt boul
Se jou jwèt manje tè
Se jou fistibal rale plis
A a jou samdi sezon lekòl...
Se pakèt jou

(- - Pauris Jean-Baptiste, ref: *Let's learn Creole*, p.157)

FRAZ VÈBAL AK ESPRESYON IDYOMATIK - -

A

abandone yon fanmi
abandone yon zanmi
abite nan yon katye
abite nan yon kay
abitwe ak chalè
abiye yon mamken
abize yon inosan
abize yon timoun
abòde yon pwoblèm
aboli yon lwa
abònè journal
abouti yon kote pa aksidan
absòbe dlo
absòbe grès
acheve yon pwojè
acheve yon travay
achte chat nan makout
achte chat nan sak
achte figi yon moun
achte yon aparèy televizyon
achte yon kay
adapte ak yon bagay
adapte nan kouran
adapte yon plòg
adisyone de bagay
admèt pou gen yon chanjman
administre yon biznis
admire yon moun
adonnen a yon bagay
adopte yon lwa
adopte yon timoun
adore Bondye
adore idòl (zidòl)
adore imaj taye
adousi kafe
adrese a yon moun
adrese yon lèt
afekte pa yon nouvell
afekte yon moun
afekte yon rezilta
affiche nòt yon elèv
affiche yon anons
affiche yon reklam
afime yon bagay

aflije pa yon mòtalite
agase yon chen
agase yon moun
agrandi yon chanm kay
agrandi yon foto
agrandi yon imaj
agrandi yon pyès kay
agrade yon maladi
agrade yon sitiyaasyon
agrese yon moun
agreye yon bwa
ajenouye devan yon sen
ajenouye nan pye yon sen
ajenouye pou priye
aji ak sajès
aji kòm yon enbesil
aji san reflechi
aji tankou bèt
aji tankou yon filozòf
ajiste yon bagay ki mal ajiste
ajiste yon pyès
ajoute sèl nan manje
ajoute yon mo
ajoute yon nimewo
akize yon inosan
akize yon moun
akize yon moun pou yon bagay
akize yon premye minis
akize yon prezidan
akòde yon gita
akòde yon moun azil politik
akòde yon moun yon favè
akòde yon vyolon
akokiye bò dife
akomode dis moun nan yon otèl
akomode yon vizitè
akonpaye yon moun
akonpaye yon moun nan yon chan
akonpli yon bi
akonpli yon misyon
akonpli yon pwomès

akonpli yon tach
akoste yon batiman
akouche lopital
akouche yon fanm
akouche yon ti bebe
akoupi bò dife
aksantye sou yon mo
akselere yon machin
akselere yon vitès
aktive yon bagay
alawonyay nan yon katye
ale apye
ale bwachat
ale dousman
ale fè vakans
ale fè yon pwomnad
ale kay yon zanmi
ale legliz
ale lekòl
ale nan inivèsite
ale nan kan
ale nan lesiv
ale nan rekreyasyon
ale nan repetisyon
ale nan sinema
ale tou dwa
alfabetize yon moun
alfabetize yon pèp
alimante yon ti bebe
aliyen yon bagay sou yon lòt
aliyen yon pil bwa
alonje yon kòd
ame jouk nan dan
ame yon sòlda
amelyore yon kondisyon
amòse yon travay
amòti chòk
analize yon dokiman
analize yon ka
analize yon pwoblèm
analize yon sitiyaasyon
anbake machandiz
anbale pit
anbale twal

Gramè Kreyòl Védrine

anbarase ak yon bagay
 anbarase devan moun
 anbarase pou fè yon bagay
 anbarase yon moun
 anbeli yon bagay
 anbete yon moun
 anboche yon kongo
 anboche yon moun nan yon
 travay
 anbonmen yon kadav
 anbonmen yon kay
 anbrase yon moun
 anbreye yon machin
 anbreye yon machin sou yon
 vitès
 anchaje yon moun pou fè yon
 bagay
 anchene yon chen
 anchene yon prizonnye
 ancheri yon moun
 andòmi yon malad
 andòmi yon moun
 andose yon chèk
 andoye yon ti sik nan yon
 kafe
 andyoze yon fi
 anfante yon ti fi
 anfeje yon moun
 anfèmen yon kay
 anfèmen yon kay nan men
 yon moun
 anfèmen yon tè
 anfèmen yon tè nan men yon
 moun
 anfle kou yon bal
 anfonse yon bokit
 anfonse yon pòt
 anfoudraye yon bagay
 anfoudraye yon moun
 anfounen bisuit (pen)
 angaje nan fè yon bagay
 anglobe nan yon plan
 angrese yon bèt
 angrese yon kochon
 angwosi yon fi
 anile yon kontra
 anile yon match
 anile yon randevou
 anime yon pwogram

ankadre yon foto
 ankadre yon penti
 ankese yon boul
 ankonbre yon kote
 ankouraje yon moun
 ankouraje yon moun fè yon
 bagay
 anlve yon kouvèti
 anlve yon tach
 anmède yon moun
 anmidonnen yon rad
 anmize yon odyans (piblik)
 annwiye ak yon bagay
 annwiye yon moun
 anonse move tan
 anonse yon bagay nan radyo
 anonse yon bagay nan
 televizyon
 anpàn chèf
 anpàn gaz
 anpàn lajan
 anpare de yon bagay
 anpaye machandiz
 anpaye yon chèz
 anpeche yon bagay rive
 anpeche yon moun fè yon
 bagay
 anpile fatra
 anpile liv
 anpile yon kote
 anpire yon sitiasyon
 anplwaye yon moun
 anprizone yon kriminel
 anprizone yon moun
 anpwazonnen manje
 anpwazonnen yon moun
 ansanse yon lotèl
 ansasinen yon lidè
 ansasinen yon moun
 ansèkle yon kay
 ansèkle yon mo
 ansèkle yon teren
 ansent yon fi
 anseye nan yon lekòl
 anseye timoun
 anseye yon kou
 anseye yon matyè
 antann ak yon moun
 antere nan labou

antere nan yon simityè
 antere san sèkèy
 antere yon kadav
 antere yon mò
 antoure yon prezidan
 antoure yon teren
 antrave yon moun
 antre lib
 antre nan politik
 antre nan yon bagay
 alagrandefouwo
 antre nan yon biwo
 antre nan yon ekip
 antre nan yon kay
 antre nan yon pòt
 antre nan yon sendika
 antre sou pwopriyete yon
 moun
 antre sou yon moun
 antrene jwè
 antrene pou yon match
 antrene yon ekip
 antrene yon sòlda
 antreprann yon travay
 antreprann yon vwayay
 antreteni yon bagay
 anvayi ak dlo
 anvayi yon peyi
 anvayi yon vil
 anvayi fè yon bagay
 anvayi manje yon bagay
 anvayi yon peyi
 anvizaje gen yon bagay
 anvlimen yon bagay
 anwole nan lame
 apante lari
 apante tè
 apante yon tè
 apateni a yon òganizasyon
 apèsi yon bagay
 apèsi yon moun
 apeze swaf
 apiye sou yon bagay
 apiye sou yon mi
 apiye sou yon poto
 apiye yon kandida
 aplani pwoblèm
 aplike pou yon travay
 aplike yon lwa

Gramè Kreyòl Védrine

aplodi nan yon match
aplodi yon diskou
aplodi yon moun
aprann lavi
aprann li, ekri
aprann yon bagay
aprann yon bagay pa kè
aprann yon lang
aprann yon metye
apresye sa yon moun fè
apresye yon jès
apresye yon kado
apresye yon moun
apwouve yon demann
apwouve yon kontra
apwouve yon nominasyon
arete yon moun
arete yon vòlè
arete yon zenglendo
arimen chay
asayi yon moun
asepte fè yon bagay
asepte Kris kòm sovè pèsònèl
asepte Levanjil
asepte yon bagay
asepte yon desizyon
asepte yon kado
asepte yon pwopozisyon
asfalte wout
asfalte yon ri
asire kont aksidan
asire kont dife
asire yon kay
asire yon machin
asire yon moun
asiste yon moun nan yon
travay
asiste yon reyinyon
asiyen yon moun
asizonnen salad
asizonnen vyann
asosye (yon moun) yon tè
asosye ak delenkan,
zenglendo
asosye ak yon moun
asosye ak yon moun nan yon
biznis
atake yon ennmi
atake yon moun

atake yon pwoblèm
atann sa kap rive
atenn yon bi
ateri sou dlo
ateri nan yon ayewopè
ateri yon avyon
atrap yon bagay
atrap yon boul
atrape yon grip
atrape yon maladi
avanse yon bagay
avèti yon moun yon bagay
avili yon moun
avize yon moun yon bagay
avòte pitit
awoze flè
awoze jaden
awoze vyann
azade ranse ak yon moun

B

babye san rezon
bade ak labou
bade ak salte
badijonnen ak labou
badnen ak yon bagay
badnen ak yon chat
badnen ak yon jwèt
bafle yon manje
bakle yon travay
balade tout kote
balanse nan yon balansin
balanse toulede bò
balanse yon pwa (chay)
bale ak yon bale
bale pye yon moun
bale yon kay
baleye nan yon klas
baleye nan yon matyè
balize yon jaden
balize yon kay
balote yon moun nan yon
travay
banbile nan kanaval
banbile nan yon fèt
bande je yon moun
bande yon blesi
bande yon ponyèt

bare dlo
bare lòt bò dlo
bare yon bagay pou moun pa
wè li
bare yon moun ap fè yon
bagay
bare yon pòt
bare yon vòlè
bare yon wout
basinen ak lwil
basinen ak poud
baskile yon zam
bat chalbari dèyè yon moun
bat fè
bat lakampay
bat nan van
bat pitimi
bat yon ekipe
bat yon moun
batay ak yon ennmi
batay ak yon moun
batay nan yon lagè (gè)
batay pou yon bagay
bati yon kay
bati yon palè
batize nan yon rivyè
batize yon maryaj (nòs)
batize yon moun
batize yon timoun
bavade nan yon klas
bave nan manje
bave sou yon bavèt
bay (yon kouvrefe)
bay (yon moun) bouden
bay (yon moun) pèlebren
bay (yon moun) poto
bay (yon moun) yon kout men
bay (yon moun) yon rakle
baton
bay (yon) jòf
bay blag, fraz
bay cheve koulè
bay konsèy
bay limyè
bay limyè sou yon bagay
bay nouvèl (nan radyo,
televizyon)
bay pèmisyon
bay pwason fil

Gramè Kreyòl Védrine

bay pwoblèm
 bay rad (fè kado rad kòm don)
 bay ranseymen
 bay rezon
 bay san
 bay sipò
 bay tèt pwoblèm
 bay traka
 bay volim
 bay yon bagay valè
 bay yon bèt manje
 bay yon ekla ri
 bay yon elèv nòt
 bay yon ennmi defi
 bay yon envite ladesant
 bay yon ilustrasyon
 bay yon iltimatoun (iltimatòm)
 bay yon kote blanch
 bay yon moun ki mal estasyon kontravansyon
 bay yon moun konsèy pou fè yon bagay
 bay yon moun kouray (kouraj)
 bay yon moun lajan anba
 bay yon moun pèmasyon fè yon bagay
 bay yon moun tep
 bay yon moun yon bwalong kenbe
 bay yon moun yon kote pou l refijye
 bay yon moun yon kout bèk
 bay yon moun yon kout fil
 bay yon moun yon kout pwen
 bay yon moun yon misyon pou l akonpli
 bay yon moun yon plas pou l chita
 bay yon move rapò
 bay yon opinyon
 bay yon prezidan sekirite
 bay yon rekonpans
 bay yon sekre
 bay yon sijasyon
 bay yon siyal
 bay yon voum kòb
 bay zoklo

baze sou
 beke yon moun
 benefisye de yon bagay
 benefisye de yon esperyans
 beni yon asanble
 beni yon moun
 benn yon bagay
 benn yon moun anba baton
 benyen chen
 benyen nan rivyè
 benyen yon timoun
 bere ak bè
 bere ak manba
 bere pen
 bese devan yon moun
 bese pri yon machandiz
 bese tèt
 bese yon bagay
 bese-leve tout lajounen
 betize ak bagay serye
 betize ak yon moun
 betonnen yon totwa
 bezwen fè yon bagay
 bezwen plis tan
 bezwen wè yon moun
 bezwen yon moun
 bife yon bagay ki te ekri
 bigoudi cheve
 bimen yon moun ak kou
 biske nan yon glas
 bite sou yon bit
 bite sou yon moun
 blage ak yon moun
 blage ak yon zanmi
 blame yon moun
 blanchi (yon moun) ak baton
 blanchi dan
 blanchi yon dra
 blasfème yon non sakre
 blayi atè
 blayi de pye long
 blayi sou yon kabann
 blayi yon moun ak yon kout pwen
 blende anba bal
 blende yon moun ak bal
 blese ak yon zouti file
 blese nan ponyèt
 blese yon moun

bliye non yon moun
 bliye yon bagay
 bliye yon dat
 bliye yon evennman
 bliye yon leson
 bliye yon manti
 bliye yon moun
 bliye yon rèv
 blofe yon moun
 bloke yon pasaj
 bloke yon pò
 bloke yon sikilasyon
 bloke yon wout
 bo yon moun
 bobinen yon fil nan yon bobin
 bobinen yon kasèt
 bòde yon rad
 bokse ak yon moun
 bokse yon advèsè
 bonbade (yon moun) ak jouman
 bonbade yon vil
 bonbe yon bagay
 bône yon moun
 bône yon tè
 bosale yon chwal
 bouche yon boutèy
 bouche yon kote
 bouche yon wout
 boude sou yon moun
 boufe yon manje
 bougonnen pou yon bagay
 boukannen dlo
 boukannen vyann
 boukante plas ak yon moun
 boukante yon bagay
 boukante yon bagay ak yon moun
 bouke ak
 bouke fè yon bagay
 bouke pale
 boukle yon sentiwon
 boula nan yon kòve
 boule kalori
 boule lwil
 boule yon kay
 boulinen nan yon ravin
 boulonnen yon boulon
 boulvèse lòldy yon moun

Gramè Kreyòl Védrine

boulvèse yon moun
 bourade yon moun
 boure ak rad
 boure bouch
 boure kousen
 bourike nan yon travay
 bouske yon bagay
 bouske yon bagay ki pèdi
 bouskile yon moun
 boutonnen yon bouton
 boutonnen yon chemiz

CH

chaje yon kòf machin
 chaje yon revòlvè
 chame yon gason
 chanje bèt
 chanje dola an goud
 chanje lajan
 chanje lide
 chanje pawòl
 chanje pèsonalite
 chanje rad
 chanje rad ak yon moun
 chanje vitès
 chanje yon chèk
 chanje yon machin (pou yon lòt)
 chanje yon modèl
 chanje yon plan
 chankre tèt yon moun
 chankre yon kote
 chankre yon rad
 chante Iwanj Bondye
 chante tankou yon wosiyòl
 chante yon chan
 chape nan men yon ennmi
 chape poul
 chape pye
 chaplete yon moun
 chaplete yon vòlè
 chare yon moun
 charite yon moun yon bagay
 charye materyo
 charye yon bagay nan yon kamyon
 chase yon bèt
 chase yon move espri

chata kò
 chatre yon koure kochon
 chatre yon mal chen
 chavire (yon bagay) bouch
 anba
 chavire yon gouvèlman
 chavire yon machin
 chaye dlo
 chaye dlo nan paswa
 chaye materyo
 chèche fè yon moun plezi
 chèche laverite
 chèche yon bagay ki pèdi
 chèche yon kay pou lwe
 chèche yon moun kont
 chèche yon pi bon travay
 chèche yon rekonpans
 chèche yon renome
 cheri yon fi
 chevonnen yon kay
 chifonnen yon rad
 chike tabak
 chikin yon bagay
 chikin yon machin
 chipote kò
 chipote yon moun
 chire pit ak yon moun
 chire yon papye
 chire yon rad
 chita ap pèdi tan
 chita bò tab
 chita sou yon chèz
 chode mango
 chode nan dlo
 chode yon vyann
 chofe dife
 choute yon boul
 choute yon moun deyò
 chwazi yon moun
 chwazi yon moun pou fè yon bagay
 chye atè

D

dage yon moun
 dakò pou fè yon bagay
 dakò sou yon chwa
 damou pou yon moun

danmen nan yon konpetisyon
 danmen yon tè
 danse ak yon moun
 danse nan yon fèt
 date yon lèt
 debaba nan kanaval
 debagaje yon kay
 debake machandiz
 debake yon kote
 debalize yon jaden
 debalize yon kay
 debande je yon moun
 debande yon blesi
 debarase ak yon bagay
 debarase de yon moun
 debare yon wout
 debat yon kesyon
 debite a dizè
 debite ak yon diskou
 debloke yon wout
 debobinen yon bobin
 debouche yon boutèy
 debouche yon wout
 deboukante yon bagay
 deboukle yon sentiwon
 deboulonnen yon boulon
 deboure yon kabinèt
 deboure yon kousen
 deboure yon pip
 dechouke yon makout
 dedui nan yon bagay
 dedui nan yon chèk
 dedwane machandiz
 dedye yon chan pou yon moun
 dedye yon moniman a yon ewo
 defalke yon moun ak baton
 defann pou fè grèv
 defann yon akize
 defann yon moun fè yon bagay
 defann yon moun nan tribinal
 defèt yon ne
 defèt yon valiz
 defile nan parad
 defile yon zegwi
 defini yon mo
 defòm fòm yon bagay

Gramè Kreyòl Védrine

defonse yon bokit
 defouke yon pantalon
 defripe yon moun
 degagannen yon kochon
 degagannen yon moun
 degaje pa peche
 degaye cheve yon moun
 degize an chaloska
 degize an lamayòt
 degize nan kanaval
 degobye nan figi yon moun
 degochi yon bwa
 degòje yon kabrit
 degonfle yon balon
 degonfle yon chanm
 degouse pwa
 degoute yon moun
 degrade yon militè
 degrade yon moun
 degrape kenèp
 degrape kokoye
 degrape yon grap
 degrennen dan yon moun
 degrennen mayi
 degrese yon vyann
 degriji yon rad
 degwosi yon bwa
 degyole yon moun
 dejele vyann
 dejene ak yon moun
 dejene bonè
 dejene nan yon restoran
 dejouke yon bèt
 dejwe yon moun
 dejwente bra yon moun
 dekachte yon anvlop
 dekachte yon lèt
 dekale yon blesi
 dekanpe nan yon wout
 dekanpe yon kote
 dekapè yon bèt
 dekatya vyann
 dekatye vyann
 deklanche yon atak kont yon
 ennmi
 deklare lagè
 deklare yon bagay
 deklòke ponyèt yon moun
 dekloure klou

dekloure yon planch
 dekochte yon pòt
 dekòde yon kòd
 dekole yon afich
 dekolore yon desen
 dekonekte yon plòg
 dekonèt yon moun
 dekonseye yon moun fè yon
 bagay
 dekonstonbre yon moun
 dekontwole yon kontè
 dekore yon kay
 dekore yon militè
 dekoud yon rad
 dekoupe yon moun
 dekouraje yon moun fè yon
 bagay
 dekouvri sen Pyè pou kouvri
 Sen Pòl
 dekouvri yon andwa
 dekouvri yon kabann
 dekouvri yon kay
 dekrase yon bagay ki sal
 dekreta yon kòk kalite
 dekrete yon moun
 dekri yon moun
 dekwochi yon bwa
 dekwoke yon bagay
 dekwoke yon selina
 dekwoke yon sèso
 dekwote do yon moun
 delache yon kravat
 delage yon kòd
 delage yon ne
 delase yon soulye
 deleze yon bwa
 delibere yon prizonnye
 delivre ak yon pwoblèm
 delivre yon moun
 delye yon losyon
 delye yon penti
 demachwele yon moun
 demake yon moun
 demakiye figi
 demakönen de bèt
 demakönen yon makòn
 demanbre yon moun
 demanche yon kouto
 demanti yon moun

demantibile yon kay
 demare yon bèt
 demare yon kòd
 demare yon kravat
 demaske apre kanaval
 demaye yon chenn
 demele cheve yon moun
 demisyone nan yon pòs
 demoli yon kay
 demoli yon moun ak baton
 demonte yon pyès
 demonte yon revòlvè
 demontre yon moun yon
 bagay
 denigre yon moun
 denonse yon moun bay lapolis
 depale nan yon diskou
 depann de yon moun
 depannen yon machin
 depanse lajan
 depase bon
 depase limit vitès
 depase yon limit
 depate yon rejim bannann
 depati ak yon zanmi
 depaye pitimi
 depaye yon chèz
 depenn yon moun
 depenyen cheve yon moun
 deplancheye yon etaj
 deplase yon bagay
 deplase yon chèz
 deplè yon moun
 deplimen yon zwazo
 deplise yon rad
 deplise yon nap
 deploge yon plòg
 deplòtonnen yon bobin
 deplwaye yon dra
 depòte yon imigran
 depòte yon refijye
 depoze labank
 depoze plent pou yon moun
 depoze yon bagay atè
 depoze yon moun lakay li
 depoze zann
 depwente yon kreyon
 deranje lespri yon moun
 deranje lestomak

Gramè Kreyòl Védrine

deranje yon bagay
 deranje yon machin
 derasinen yon jaden
 derasinen yon plant
 deraye yon tren
 derefize fè yon bagay
 deregle yon motè
 derespekte yon moun
 desale yon vyann
 desangle yon chwal
 desann kay yon zanmi
 desann nan yon avyon
 desann nan yon otèl
 desann retorik
 desann sou yon mi
 desann yon avyon
 desann yon drapo
 desann yon eskalye
 desann yon kote
 desann yon nè
 desantralize yon peyi
 desele yon chwal
 desere yon brezo
 desere yon sentiwon
 desere yon vis
 desèvi yon tab
 desèvi yon vizitè
 deside ale
 deside fè yon bagay
 deside rete
 desine yon kay
 desitire vòlè
 desoude yon soudi
 desounen yon moun
 destabilize yon gouvèlman
 detache yon senti
 detake yon pòt
 detake yon takèt
 detaye machandiz
 detaye yon aksidan
 detaye yon moun
 dechoure yon bagay
 detekte yon pàn
 detenn sou yon moun
 detere yon kadav
 detere yon zo
 deteste yon moun
 detike yon chwal
 detòtye yon bèt

detounen yon avyon
 detounen yon moun
 detripe yon moun
 detwi yon jaden
 detwi yon ras
 detwone yon wa
 detyedi yon dlo
 devantre yon moun
 devaste yon jaden
 devilge yon moun
 devine yon bagay
 devire adwat
 devire agoch
 devire yon volan
 devise yon bagay ak yon
 tonnavis
 devise yon vis
 devlope (yon) ilsè
 devlope fim
 devlope yon bandaj
 devlope yon ide
 devlope yon kado
 devlope yon plan
 devore manje
 devore yon bèt
 devore yon moun ak kout dan
 devwale yon sekre
 dewoule fim
 dezabitwe ak yon bagay
 dezabiye yon moun
 dezame yon sòlda
 dezanpare de yon moun
 dezanpetre yon chwal
 dezapiye sou yon bagay
 dezapiye sou yon bwa
 dezapwouve yon bagay
 dezasosye ak yon moun
 dezenfekte yon kay
 dezenvite fè yon bagay
 dezète yon moun
 dezipe yon pantalon
 dezipe yon zip
 dezire yon bagay
 dezobeyi yon moun
 dezonore yon moun
 di laverite
 di yon bagay
 digonnen yon bèt
 dijere manje

dikte yon moun sa pou l ekri
 dikte yon moun sa pou l fè
 diminye nan yon bagay
 diminye puisans yon bagay
 dine nan yon restoran
 diplome nan inivèsite
 diplome nan yon lekòl
 dire lontan
 dire pou lontan
 dirije yon avèg
 dirije yon koral
 disipline yon timoun
 diskalifye yon jwè
 diskite ak yon moun
 diskite pou yon bagay
 diskite sou politik
 dispanse yon moun
 disparèt nèt
 dispèse yon foul
 dispoze fè yon bagay
 distenge de bagay
 distribiye papye
 divize yon ang
 divize yon bagay an de
 divòse ak yon moun
 dodinen nan yon dodin
 dole vyann
 dolote yon timoun
 dòmi sou yon kabann
 dòmi sou yon moun
 domine yon aktyalite
 dongoye pou fè yon bagay
 donmaje nan pye
 donmaje nan yon aksidan
 donte yon chwal
 dore yon gato
 double yon klas
 double yon machin
 douko yon machin
 doute yon bagay
 dramatize yon evennman
 drese manje
 drese yon bagay ki kwochi
 drivaye tout kote
 dwe lajan
 dwe yon moun lajan
 dyage yon moun
 dyagnostike yon malad
 dyake yon machin

Gramè Kreyòl Védrine

dyaloge ak yon moun
dyaye nan yon kòve
dyoke yon moun

E

echanje kado
echwe nan yon ekzamen
ede yon yon moun fè yon bagay
edike yon elèv
edike yon timoun
efase ak gòm
efase yon mo
efreye yon bèt
egalise cheve
egzante yon danje
egzèsè pou yon konsè
egzèsè yon pwofesyon
egzeyate yon malad
egziye yon moun fè yon bagay
egzòte yon moun
eklate yon bonm
eklere yon moun
eklèsi yon bagay
ekonomize lajan
ekri ak kreyon
ekri ak plim
ekri annabreje
ekri yon lèt
eksite yon moun
eksplike yon aksidan
eksplike yon defisi
eksplike yon elèv yon devwa
eksplike yon moun yon bagay
eksplike yon pwoblèm
eksplike yon teyori
eksplwate yon moun
eksplwate yon travayè
ekspòte machandiz
ekzalte non Bondye
ekzamine yon bagay
ekzamine yon moun
ekzekite yon lòd
ekzekite yon misyon
ekzekite yon moun
ekzile yon sitwayen
elaji yon chanm kay

elaji yon wout
eli yon prezidan
eli yon majistra
elimine yon elèv nan yon ekzamen
elimine yon moun
elve yon timoun
endike yon moun yon bagay
enfekte pa yon maladi
enfiltre yon kote
enfliyanse pa
enfliyanse yon moun
enfòmè yon moun
enfòmè yon piblik
enkli nan yon bagay
enkriminen yon moun
ennève yon moun
enplike yon moun nan yon bagay
enplote sekou Bondye
enpòte machandiz
enpoze yon bagay rive
enpoze yon moun fè yon bagay
enpresyone yon moun
enprime yon maniskri
ensandye yon kay
ensilte yon moun
enskri nan yon lekòl
enskri nan yon rejis
enspekte machandiz
enspekte kay
enspire pa
enstale limyè
enstale yon tiyo
enstwi yon timoun
entegre yon konpayi
entène lopital
entène yon malad
entèpele yon espri
entèprete Labib (Bib la)
entèprete pou yon moun
enterese fè yon bagay
entèsede pou yon moun
entèsekte yon ri
entèveni nan yon koze
entèvyoure yon jwè
entèvyoure yon kandida
entèvyoure yon moun

entèwoje yon akize
entewonp yon emisyon
entewonp yon moun
entimide pa menas
entimide yon moun
entwodui yon moun
envante yon bagay
envante yon blag
envante yon istwa
envante yon non
envesti nan yon biznis
envestige yon zak
envite yon moun legliz
envite yon moun nan yon fèt
envite yon moun vin pale
envite zanmi
envoke non Bondye
envoke non yon moun
envoke yon espri
epaye yon moun nan danje
eple non yon moun
eple yon mo
epole yon kandida
epwouve difikilte
eritye byen
eritye yon tè
eseye fè yon bagay
eseye yon rad
eskanmòte lajan yon moun
eskanpe yon pantalon
eskive yon kout pwèn
eskive yon moun
eskominyen yon wa
espante sou yon moun
espedye yon lèt
espere yon bagay kap rive
esperyansè yon bagay
espesyalize nan yon branch
esplote yon andwa
espoze penti
espoze yon kadav
estasyone nan lari
estasyone nan yon garaj
estat yon machin
estime yon pèt
estwopye nan pye
etabli yon kote
etale machandiz
etenn yon dife

Gramè Kreyòl Védrine

etenn yon limyè
etidye yon leson
evakye yon kay
evakye yon kote
evalye yon domaj
evapore nan solèy
evite responsablite
evite tèt chaje

F

fabrike pyès machin
familyarize ak yon bagay
fann an de
fann de bò
fasilite yon chanjman
favorize yon chanjman
fawouche yon bèt
fè aksidan
fè ale-vini
fè alizyon a yon moun
fè antre-soti
fè avan
fè bagay
fè bak
fè bezwen
fè byen
fè cheve
fè cho
fè dappiyanp sou
fè de bagay alafwa
fè devwa
fè diferans ant de bagay
fè eleksyon dèyè yon fi
fè enteresant
fè eskandal
fè espri
fè espyon
fè etensèl
fè fas ak
fè fas ak yon moun
fè fas ak yon pwoblèm
fè fayit
fè fontyè ak
fè frekan
fè frèt
fè gaz
fè gran chire

fè gran dizè
fè gran fanm
fè gran nèg
fè jakopyevèt dèyè yon fi
fè jakorepèt
fè je chèch
fè ka yon moun
fè kadejak sou
fè kado
fè kè yon moun kase
fè kè yon moun kontan
fè kim
fè koleksyon tenm
fè kolizyon ak
fè kòmisi
fè konnen
fè konpetisyon
fè konplo
fè konplo pou ranvèse yon
prezidan
fè kontak
fè koupe cheve
fè kwè
fè lachas
fè lachas pou plezi
fè lakoubèt devan yon moun
fè lapli
fè lasisin ak manje
fè lasoudorèy
fè lavant (benefis)
fè lesiv
fè makak
fè mal
fè mikalaw
fè moun ri
fè yon efè sou
fè move san
fè mye
fè nèj
fè nwa
fè pa
fè pat kana
fè patwouy
fè peye
fè peye pou yon sèvis
fè plan
fè plas
fè premye pa a
fè pwen nan yon ekzamen

fè pwen nan yon konpetisyon
fè pwojè
fè reklam
fè reklam nan televizyon
fè respekte lalwa
fè reta
fè rezèv
fè sak pa bon
fè sans
fè silans
fè tenten
fè tèt
fè tèt yon moun
fè tripotay sou do yon moun
fè vakans
fè van
fè vayeveyen
fè vit
fè wè
fè yon bagay an sekre
fè yon bagay byen
fè yon bagay de fwa
fè yon bagay mal
fè yon bagay pou yon moun
fè yon bon vwayaj
fè yon chalè debòde
fè yon chape pye
fè yon chemen koupe
fè yon dedikas
fè yon dètou
fè yon dine
fè yon emisyon
fè yon entèvyou
fè yon erè
fè yon estimasyon
fè yon flann nan machin
fè yon gaz
fè yon jwè entèvyou
fè yon konsiltasyon medikal
fè yon mizopwen ak yon
kodak
fè yon moun abi
fè yon moun ennève
fè yon moun entèvyou pou
yon travay
fè yon moun konfyans
fè yon moun konnen yon
bagay
fè yon moun mal

Gramè Kreyòl Vèdrine

fè yon moun plezi
 fè yon moun repwòch
 fè yon moun sipriz
 fè yon moun siy
 fè yon moun sonje yon bagay
 fè yon moun yon òf
 fè yon operasyon
 fè yon pete
 fè yon radyografi
 fè yon repetisyon
 fè yon repoze
 fè yon reyinyon
 fè yon rezèvasyon
 fè yon testaman
 fè yon vire
 fè zanmi ak yon moun
 fè zong ak yon lim
 fele yon boutèy
 felisite yon moun
 femante yon bwason
 femen yon liv
 femen yon pòt
 femen yon rad
 fennen yon fèy sou dife
 fente yon moun
 feraye nan yon travay
 fere pye yon chwal
 fete anivèsè yon moun
 feyte yon liv
 fikse yon radyo
 filange pwason
 filange yon moun ak yon fwèt
 file koton
 file move koton
 file yon fi
 file yon vòlè
 file zegwi
 file yon zouti
 filme yon maryaj
 filtre yon kote
 fimen yon sigarèt
 finanse yon gè
 fini ak yon bagay
 fini bonè
 fizye yon moun
 flanbe pay
 flanbe vyann
 flanbe sou dife
 flanke yon moun deyò

flanke yon moun yon sabò
 flannen nan lari
 flate yon moun
 flechi pou ti krik ti krak
 flite cheve
 flite yon kay
 flote anlè
 flote sou dlo
 fofile yon pantalon
 fòje pou fè yon bagay
 fòme yon anplwaye
 fòme yon gwoup
 fòme yon òganizasyon
 fonde yon lekòl
 fonn nan dlo
 fonn plon
 fonsè sou
 fonsè sou yon moun
 fòse yon moun fè yon bagay
 fòtifye yon moun ak bèl
 pawòl
 fotografye yon moun
 fotokopye yon dokiman
 foubi yon chodyè
 fouke yon zenglendo
 foul yon tank
 foule nan pye
 foule yon tè
 founi ransèyman
 foure bouch nan zafè moun
 fouye patat
 fouye vè nan kalalou
 fouye yon twou
 franchi yon kote
 frape nan yon pòt
 frape sou yon bagay
 frape yon kostim
 frape yon moun
 fredone yon chan
 frekante yon kote
 frekante yon moun
 frennen yon machin
 frennen yon moun
 fri nan yon ekzamen
 fri vyann
 frikase legim
 frikase vyann
 friksyonnen ak lwil
 friksyonnen yon moun

frite toupatou
 fware yon vis
 fwennen ak yon fwenn
 fwennnen yon machin
 fwennnen yon moun
 fwete yon kamyon
 fwete yon otobis
 fwete yon timoun
 fwote do yon moun
 fwote rad
 fwote sou yon bagay
 fyanse ak yon moun
 fye yon moun

G

gache lavi yon moun
 gade bèt
 gade yon bagay pou yon
 moun
 gade yon moun
 gagari yon likid
 galonnen yon militè
 galope yon chwal
 gare nan lari
 gare nan yon remiz
 gare yon machin
 gaspiye dlo
 gaspiye lajan
 gaspiye yon bagay
 gate yon timoun
 gaye nan lari
 gaye yon pil fatra
 genyen nan lotri
 genyen nan yon jwèt
 geri yon malad
 gide yon avèg
 gide yon moun
 gyonnen yon moun
 glase yon kola
 glise kou kalalou
 glorifye Bondye
 gondole sou yon pye
 gonfle yon blad
 gonfle yon chanm
 gonmen ak lakòl
 gonmen yon bagay

Gramè Kreyòl Védrine

goudwonnen yon bokit
 goudwonnen yon kalbas
 goumen ak yon moun
 goumen nan lagè
 goumen pou yon bagay
 goute nan yon manje
 goute yon manje
 gouvène yon peyi
 gouye (nan) dèyè yon moun
 gouye nan kanaval
 grade yon militè
 grafouyen yon moun
 graje manyòk
 graje miska
 graje sou yon chèz
 graje yon graj
 grandi sou
 grandi vit
 grasye yon moun
 grate do yon moun
 grate tèt
 grennen dan yon moun
 grennen mayi
 grenpe yon pye kokoye
 grenpe yon pyebwa
 grese pat yon moun
 grese yon pyès
 grife yon moun
 grifonnen yon moun
 griji yon rad
 griye vyann
 griyen dan
 griyen dan sou yon moun
 griyen yon pòt
 gwòs yon fanm
 gwoupe yon kote

I

idantifye yon moun
 imajine yon bagay
 imilye yon moun
 imite yon moun
 inisyè yon moun nan yon
 bagay
 inogire yon legliz
 inogire yon moniman
 irite yon blesi

itilize yon bagay
 iwonize yon moun
 iyore yon moun
 izole yon kouran
 izole yon peyi

J

janbe lari
 janbe nan yon lòt relijyon
 janbe yon larivyè (rivyè)
 jaze ak yon moun
 jele yon krèm
 jeneralize tout moun
 jennen devan yon bèt
 jennen yon moun
 jere yon biznis
 jete fatra
 jete pitit (fè avòtman)
 jete yon bagay
 jete yon gouvèlman
 jifle yon moun
 jigote ak yon doulè
 jigote atè
 jije yon moun
 jije yon prizonye
 jouke yon bèt
 joure yon moun
 jwe ak yon boul
 jwe ak yon jwèt
 jwe ak yon moun
 jwe boul
 jwe lotri
 jwenn yon bagay
 jwi lavi

K

kaba yon manje
 kabicha sou yon chèz
 kabre yon jwè
 kache laverite
 kache yon bagay
 kache yon kote
 kachte yon anvlòp
 kachte yon lèt
 kage sou yon chèz
 kaka atè

kaka nan latrin
 kale yon ekip
 kale yon timoun
 kale zoranj
 kalkile pri machandiz
 kalkile yon bagay
 kalonnen yon chen
 kalote yon moun
 kanalize dlo
 kanpe dyanm
 kanpe sou yon chèz
 kanpe yon chèz
 kapote yon bagay
 kapte yon pòs
 kare yon bwa
 kare yon chèz
 karese yon chat
 karese yon chen
 karese yon fi
 karyonnen yon klòch
 kase mayi
 kase pye
 kase tèt touden
 kase tèt yon moun
 kase yon moun nan yon
 travay
 kase yon volan
 kata sou yon mamit
 kawote yon tè
 kaya nan yon rivyè
 kenbe pwomès
 kenbe yon bagay
 kenbe yon bèt
 kenbe yon moun ap fè yon
 bagay
 kente nan yon ekzamen
 kesyone yon moun
 kesyone yon temwen
 keyi mango
 keyi pitimi
 kidnape yon moun
 kiltive yon danre
 kimen anpil
 kite ale
 kite fimèn
 kite yon andwa
 klake dwèt
 klaksonnen yon machin
 klase annòd alfabetik

Gramè Kreyòl Védrine

klase yon dokiman
klase yon moun
klere ak yon flach
klere yon pè soulye
klete yon pòt
klimatize yon chanm
klipse yon papyè
klise dan
klise yon kay
klise panno
klotire yon kay
kloure yon klou
kloure yon planch
kòche yon kabrit
kochte yon pòt
kòde yon kòd
kofre anba yon chay
kofre lestomak yon moun
kofre yon kay
kolabore ak yon moun
kolboso yon bokit
kole ak lakòl
kole nan labou
kole yon afich
kole yon moun ak yon kesyon
kolekte tenm
kolonize yon teritwa
kolore yon desen
kòltare yon plan mayi
kòlte yon chemiz
kòmande manje
kòmande yon twoup
kòmanse fè yon bagay
kòmanse travay
kòmanse sou yon bagay
kòmèt adiltè
komèt yon krim
komèt yon peche
kominike ak yon moun
kominyen devan pè
kominyen yon timoun
konbat yon maladi
konble fatra
konble yon pil wòch
kondane yon prizonnyè
kondi yon avèg
kondi yon machin
kondi yon moun
konekte nan kouran

konekte yon plòg
kònen yon batiman
konèt yon moun
konfese peche
konfime yon rezèvasyon
konfòme a lalwa
konfwonte pwoblèm
konfye nan Bondye
konfye nan yon moun
konjige yon vèb
konkretize yon ide
konn al yon kote
konn kijan pou fè yon bagay
konn yon moun
konnen kijan
konnen kijan pou fè yon bagay
konnen yon moun
konpare ak
konpare de bagay
konpare de moun
konparèt devan yon jij
konparèt nan tribinal
konplete yon pwojè
konplike yon sitiyasyon
konplimante yon moun
konplote pou fè yon krim
konpòte byen
konpoze nan yon lekòl
konpoze yon chan
konpoze yon medikaman
konpoze yon moso (mizik)
konpoze yon remèd
konprann yon leson
konprann yon moun
konsève yon manje
konseye yon moun
konsidere yon moun
konsilte yon avoka
konsilte yon doktè
konsole yon moun
konstate yon asasina
konstate yon dega
konstwi yon kay
kontakte yon maladi
kontakte yon moun
kontamine dlo
kontanple grandè Bondye
kontanple lanati

kontante ak yon bagay
konte de dis a san
konte lajan
konte sou dwèt
konte sou yon moun
kontinye fè yon bagay
kontinye tou dwa
kontrarye yon moun
kontre (ak) yon moun
kontredi yon moun
kontrekare yon moun
kontwole lajan
kontwole machandiz
kontwole yon moun
konvèti nan yon relijyon
konvèti yon moun
konvoke yon premye minis
konvoke yon prezidan
konvwate afè moun
koopere ak yon moun
kopye sou yon moun
kopye nòt
kore yon machin
kore yon moun
koresponn ak yon bagay
koresponn ak yon moun
koriye yon devwa
koriye yon erè
koriye yon moun
koube devan
koube devan yon moun
koube pou priye
koubi yon fwèt
kouche ak yon moun
kouche atè
kouche sou kabann
kouche yon fi
koud yon rad
koule beton
koule nan paswa
koule nan yon basen
koule nan yon ekzamen :
koule tèt yon moun
koule yon bato
koule yon elèv
koule yon ji
koupe ak yon kouto
poupe bwa
koupe pawòl nan bouch (yon)

Gramè Kreyòl Védriine

moun

koupe vyann
koupe yon losyon
koupè bò dife
kouri al ede yon moun
kouri nan yon kous
kouri vit
koutè chèn
koutè yon moun
kouvri yon kabann
kouvri yon liv
kouvri yon twou
kouwapre yon moun
kownonpi yon timoun
koze ak yon fi
krabinnen yon moun
krache atè
krache nan figi yon moun
krake yon chèz
kraponnen yon moun
kraze ak baton
kraze yon boutèy
kraze yon zo
krenn yon moun
krepè yon mi
kreve yon boul
kreve yon kawotchou
kreye pwoblèm
kriblè ak bal
kritikè yon moun
kriye pou yon rezon
kwapre yon moun
kwaze ak yon moun
kwaze de bra
kwaze ak yon moun
kwè nan Bondye
kwè nan Tontonnwèl
kwè yon moun
kwense nan yon kwen
kwense yon moun
kwit manje
kwòch yon kabrit
kwoke yon makòn mayi
kwoke yon rad

L

lage bonm

lage chen dèyè yon moun
lage de gidon
lage de gidon dèyè yon moun
lage lekòl
lage yon kòd
lage yon ne
laji yon chanm kay
laji yon rad
laji yon wout
lakòz yon bagay rive
lanbe yon asyèt
lanse yon bèt
lanse yon moun
lapide yon moun
lapriye nan yon legliz
lapriye pou yon moun
lase yon soulye
lave vesèl
lave yon moun ak jouman
lave-pase pou lajan
laye ak yon bichèt
laye pitimi
layite yon machandiz
legalize yon dokiman
lemante fè
lese yon moun trankil
leve bonè
leve yon chay
li ak linèt
li men yon moun
li yon liv
libere yon prizonnyè
likide yon machandiz
limen dife
limen limyè dèyè yon moun
limen yon flach
limen yon limyè
liminen nan pye yon sen
limite yon moun
lise cheve
lise yon rad
listre yon pè soulye
lite ak yon moun
lite kont yon bagay
lite pou yon bagay
livre yon moun
liyen yon moun
liyen yon vòlè
lobe nan yon rivyè

lokalize yon andwa
lolo yon moun
lonje yon kòd
lonmen non yon moun
lonnen yon twal
lote chabon
lote mango
louvri yon chemen
louvri yon pòt
lwe yon bagay nan men yon
moun
lwe yon kay
lwe yon machin

M

machande yon bagay
machande yon machandiz
mache anpil
mache chiklèt
mache-rakonte yon sekre
machinen chiklèt
madichonnen yon moun
makakre yon moun
make yon kaye
make yon nimewo
make yon sak
makònen mayi
malediksyonnen yon moun
malentèprete yon bagay
maljije yon moun
malkonprann yon bagay
malkontwole yon lajan
malmennen yon timoun
malpeye yon anplwaye
malpwononse yon mo
malpwononse yon non
maltrete yon moun
malvize yon bèt
mamonnen nan yon diskou
manche yon kouto
mandate yon prezidan
mande Bondye limyè
mande dekiprevyen
mande eskiz
mande esplikasyon

Gramè Kreyòl Vèdrine

mande padon
 mande plis
 mande poukisa
 mande wout
 mande yon moun konsèy
 mande yon moun maryaj
 mande yon ogmantasyon
 mangonmen yon pwoblèm
 maniganse yon koudeta
 manipile yon moun
 manje a midi
 manje aswè
 manje mang
 manje mo
 manje nan yon restoran
 manje vant deboutonnen
 manje vant plen
 manje zong
 manke konpetans
 manke lajan
 manke yon fèy
 manke yon moun dega
 mansyone non yon moun
 mansyone non yon moun nan
 yon testaman
 mansyone yon bagay nan yon
 jounal
 manyen yon bagay
 manyen yon moun
 mare yon bagay ak yon kòd
 mare yon bagay sere
 mare yon bèt
 mare yon moun
 marinen ak yon moun
 marye ak yon moun
 marye ak yon vyewo
 marye de may
 marye devan pè
 masakre anpil moun alafwa
 masakre yon moun ak baton
 mase ak lwil
 mase yon kote
 maske ak yon mas
 masonnen ak labou
 masonnen yon kay
 maspinen yon moun
 matirize yon moun
 matrake yon moun
 matye de bagay

matye koulè
 mawon nan bwa
 mawonnen ak yon kòd
 mawonnen ak yon moun
 medaye yon chanpyon
 medite sou pawòl Bondye
 medite sou yon bagay
 mefye yon moun
 megri anpil
 melanje de bagay
 melanje yon likid ak yon lòt
 mele ak yon moun
 mele nan yon koze
 mele yon fil
 mele yon kòd
 menase yon moun
 mennen ankèt sou yon krim
 mennen yon avèg
 mennen yon machin
 mennen yon mouvman
 mennen yon vi an woz
 mentni yon moun nan prizon
 meprize yon moun
 merite respè
 merite yon kado
 mete ajenou
 mete ajenou nan pye yon sen
 mete apse sou klou
 mete bouch nan yon koze
~~mete~~ chapo
 mete de moun an kontak
 mete deyò
 mete dife nan yon bagay
 mete ji glase
 mete kanson pou bèl twal
 mete kouvè
 mete lanmidon nan rad
 mete losyon nan nen chen
 mete ola nan yon bagay
 mete ola nan yon lagè
 mete pen devan kochon
 mete presyon sou yon moun
 mete pye nan dlo
 mete rad
 mete verite sou tanbou
 mete vi yon moun an danje
 mete yon bagay an pratik
 mete yon bagay de kote
 mete yon bagay nan plas li

mete yon bèt sovay nan kaj
 mete yon boksè k.o
 mete yon machin an mouvman
 mete yon malad kouche
 mete yon moun alabri de yon
 danje
 mete yon moun an retrèt
 mete yon moun anba kòd
 mete yon moun nan yon
 konplo
 mete yon sekre deyò
 mete yon timoun deyè chèz
 mete yon timoun kouche
 mete yon vòlè nan prizon
 mete yon vyann nan frizè
 mezire nan yon mamit
 mezire yon rad
 milite ak yon pèp
 milite kont yon diktatè
 multipliye de nimewo
 minen yon tè
 minimize yon moun
 minote yon kriminel
 minote yon moun
 mitije yon travay
 mitraye yon moun
 mitraye yon kay
 miyonnen yon timoun
 mize nan yon jwèt
 mobilize yon pèp
 mobilize yon twoup
 mòde yon moun
 modènize yon zòn
 modi yon moun
 modifye yon plan
 moke yon moun
 moleste yon moun
 monopolize yon komès
 monte chwal
 monte chwal malentespri
 montre grad yon moun
 monte kap
 monte kolè yon moun
 monte nan grad
 monte nan planèt
 monte nan yon asansè
 monte nan yon nechèl
 monte pri machandiz
 monte sou do yon moun

Gramè Kreyòl Vèdrine

monte sou pouvwa
monte sou yon bisiklèt
monte sou yon chwal
monte sou yon move pant
monte yon bèt
monte yon bouton
monte yon drapo
monte yon eskalye
monte yon grandou
monte yon koudeta
monte yon machin
monte yon otobis
monte-desann nan yon katye
montre yon moun li ak ekri
montre yon moun yon bagay
montre yon talan
montwaze yon bwa
motive yon moun
mouche nan yon mouchwa
mouche nen
moulen anba dan
moulen chiklèt
moulen mayi
mouri ak grangou
mouri ak swaf
mouri bon mò
mouri kòm ewo
mouri nan yon aksidan
mouri nwaye
mouri pwatrinè
mouvman yon dlo
mouye yon rad
move kou kong

N

naje nan lanmè
naje nan yon pisin
nasyonalize yon endistri
natiralize Ayisyen
neglije fè yon bagay
negosye ak yon komèsan
negosye ak yon moun
netralize yon peyi
netwaye pwason
netwaye yon kay
neye nan yon basen
niche dwèt

niche lang
niche pye yon moun
nimewote paj yon liv
nonmen non yon moun
nonmen yon jij
notarye yon dokiman
note yon nòt
nouri yon timoun
nwasi cheve
nwaye nan yon rivyè
nwi yon moun
nye yon bagay ki vre
nye yon moun

O

obeyi yon moun
oblige fè yon bagay
obsève lalwa
obsève Saba
obsève yon bagay
obsève yon kòmmanman
obsève yon moun kap fè yon bagay
ofri an sakrifis
ofri yon pri
ofri yon rekonpans
òganize yon fèt
ogmante pri yon bagay
ogmante salè yon anplwaye
okabine atè
okabine nan latrin
òkestre yon bagay
okipe yon moun
okipe yon timoun
òne yon abdenwèl
onore Bondye
opere yon malad
oryante yon moun
ospitalize yon malad
otorize yon moun fè yon bagay
ouvè yon pòt
ouvè yon rad
ouvè yon wout
oze fè yon bagay

P

padone yon moun
pafime yon rad
pake nan lari
pake yon machin
pakin nan yon garaj
pakin yon machin
pakouri dis kilomèt
pale ak yon moun
pale anpil
pale de yon bagay
pale nan zòrèy
pale pouryen
pale sou do yon moun
pale yon lang
palpe yon tete
panche tèt
pandye anlè
pandye yon rad
pann yon bagay
pann yon moun
panse a yon bagay
panse a yon moun
panse anpil
pantan nan dòmi
pantan nan yon rèv
paralize nan yon aksidan
pare lapli
pare yon kou
pare yon so
parye sou
parye sou bon boksè
parye sou yon kòk
pase farin
pase mati
pase nan paswa
pase nan yon ekzamen
pase nan yon pòt
pase tèt
pase yon kote
pasyone de yon bagay
pati al yon kote
patinen nan labou
patinen sou glas
patisipe nan yon konkou
patisipe nan yon konplo
patisipe nan yon woumble
patwone yon nouvel
pave yon ri

Gramè Kreyòl Védrine

pè di yon bagay
 pèdi yon bagay
 pè fè yon bagay
 penche yon moun
 penpenyen pou viv
 pentire yon kay
 penyen tèt
 peple anpil
 peri nan dlo
 pèse nen
 pèse yon sak
 pèse zòrèy
 pèsekite yon kretyen
 pèsekite yon moun
 pèsiste ak yon moun
 pete koken
 pete sou yon moun
 peye pou yon sèvis
 peye yon moun
 peze kafe
 peze yon bagay nan balans
 peze yon fi
 pibliye yon anons
 pibliye yon liv
 pichkannen yon moun
 pike nan yon basen
 pike nan yon pisin
 pike yon bèt
 pike yon moun
 pile pitimi
 pile yon moun
 pilonnen yon moun
 pilote yon avyon
 pilote yon kamyon
 pini yon elèv
 pini yon timoun
 pire yon zoranj
 pirifye san
 piye lajan
 piye yon kay
 plafonnen yon kay
 plake nan panno
 plane sou dlo
 plane yon mont
 planifye yon vwayaj
 plante yon kwa
 plante yon plan
 plase ak yon fi
 plati yon boul

plè yon moun
 plede ak yon moun
 plede yon kòz
 plen yon kalbas
 plen yon tank
 pliche yon timoun
 plimen yon poul
 plise yon rad
 pliye yon dra
 ploge yon plòg
 plonbe dan
 plonbe fè tiyo
 plonje nan yon pisin
 plonje sou yon moun
 plonje yon moun
 plòtonnen fil
 poli zong
 ponktye yon paragraf
 ponn ze
 ponyade yon moun
 ponyen yon bagay
 posede yon bagay
 poste yon lèt
 pote yon fado
 pote yon moun
 poteke yon tè
 poudre ak poud
 pou pou nan latrin
 pouri yon timoun
 pouse yon kri
 pouse yon machin
 pouse yon moun
 pousuiv yon moun
 poze jalon
 poze kesyon
 poze yon bagay yon kote
 pran (yon moun) ak de bra
 pran avantay de yon moun
 pran nan yon bagay
 pran nouvèl
 pran responsablite
 pratike pou yon match
 pratike yon metye
 preche Levanjil
 preche pawòl Bondye
 preche nan dezè
 preche yon moun
 prefere fè yon bagay
 prepare manje

prese yon rad
 presize yon deklarasyon
 preskri yon medikaman
 preskri yon remèd
 prete lajan
 prete lajan nan men yon moun
 prevwa move tan
 prezante nan yon reyinyon
 prezante yon tèz
 prezante yon zanmi
 prezève yon bagay enpòtan
 prezide yon konferans
 prije yon chadèk
 priye Bondye
 priye legliz
 priye nan pye yon sen
 pwente yon zam sou yon moun
 pwodui yon bagay
 pwofetize sa kap rive
 pwofite yon okazyon
 pwograme yon konpètè
 pwogrese nan yon klas
 pwojte yon randevou
 pwojte yon vwayaj
 pwokire yon bagay
 pwolonje yon dat
 pwomèt pou fè yon bagay
 pwomèt yon moun yon kado
 pwomèt yon rekonpans
 pwonmennen toupatou
 pwononse yon mo
 pwononse yon non
 pwopaje yon nouvèl
 pwopoze yon kandida
 pwopoze yon sijesyon
 pwopte yon kay
 pwostène devan Bondye
 pwoteje yon moun
 pwoteste kont yon bagay
 pwoteste kont yon zak malonnèt
 pwouve ke yon moun an tò
 pwouve pwodui yon multipli-
 kasyon
 pwouve yon bagay ki vre
 pwovoque yon moun
 pyafe nan kanaval
 pyafe nan yon fèt

Gramè Kreyòl Védrine

pyese yon chanm
pyese yon pantalon

R

rabache yon leson
rabache yon travay
rabat yon yon pye pantalon
rabi manje
rabi rad
raboure yon tè
rache ak yon rach (hach)
rache dan
rache manyòk
rache patat
rache vyann
rache yon paj liv
rache yon plant
rachte yon moun nan yon
danje
radada nan yon diskou
radote nan yon konferans
rafine lwil
rafine sik
rafle yon radyo
rafrechti memwa
rakle sou yon kabann
rakonte yon istwa
rakwoche yon telefòn
ralanti yon machin
rale ak lwil
rale pat (bisuit)
rale ponyèt yon moun
rale yon kòd
rale yon pòt
rame ak yon ram
rame yon kannòt
ranbouse yon moun yon lajan
randui yon panno
ranfòsé yon deklarasyon
ranje yon bagay
ranje yon machin
ranje yon manje
rankontre (ak) yon moun
ranmase ak pèl
ranmase yon bagay atè
rann gaz
rann kont

rann vè
rann yon moun vizit
ranplase yon bagay pa yon lòt
ranplase yon moun
ranpli yon espas
ranpli yon tank
ranpòte laviktwà
ranpòte viktwa nan yon gè
ranpòte viktwa sou yon elmi
ranse ak bagay serye
ranse ak yon moun
rantre sot nan yon vwayaj
rantre yon bagay ki deyò
ranvèsè yon diktatè
ranvèsè yon prezidan
ranvwaye lekòl
ranvwaye yon reyinyon
rape yon bagay nan men yon
moun
raple yon bagay
raple yon moun yon bagay
rapòte yon aksidan lapolis
rapousuiv yon moun
rasanble yon bagay ki gaye
rasanble yon kote
rasazyè ak yon bagay
rate lajan
rate yon okazyon
rate yon otobis
rate yon randevou
ratifye yon kontra
ratifye yon pwojè de lwa
ratresi kou yon brik savon
ravaje yon jaden
rayi yon moun
raze ak yon razwa
reachte yon kay
reachte yon tè
readapte a yon bagay
rebat kat
rebat yon moun
rebay yon nouvell
rebele kont yon moun
rebite yon manje
rebwaze yon forè
rebwè yon bwason
rechofe dlo
rechouke yon anplwaye
rechouke yon makout

rechte vè
rechte yon demann
rechte yon manje
rechte yon pwojè de lwa
redi nan yon travay
redi yon kòd
redistribiye papye
redouble yon klas
redui nan yon bagay
redui nan yon likid
redui yon vitès
reentegre yon militè nan lame
refè apre yon maladi
refè yon bagay
refè yon travay
refere yon moun a yon lòt
refèt yon bagay
refijye yon kote
refize fè yon bagay
reflechti sou yon bagay
reflechti sou yon kesyon
refòme yon anplwaye
refwadi yon motè
regade afè moun
regle ak yon moun
regle lajan
regle yon koze
reklame dwa
reklame yon bagay
rekloure yon klou
rekloure yon planch
rekòlte mayi
rekòlte yon rekòt
rekòmande yon lèt
rekòmande yon moun bay yon
lèt
rekòmanse yon travay
rekonèt yon moun
rekonèt yon tò
rekonfòte yon moun
rekonpanse yon moun
rekonpoze yon elèv
rekonsilye ak yon moun
rekonstwi yon kay
rekonte (yon) lajan
rekopye yon leson
rekoud yon rad
rekoupe cheve yon moun
rekoupe yon vyann

Gramè Kreyòl Védrine

rekouvri yon kay
 rekouvri yon liv
 rekrite ansyen sòlda
 rekwit manje
 rele anmwè
 rele sou yon moun
 rele yon moun
 rele yon moun nan telefòn
 reli yon leson
 reli yon liv
 relve maryaj
 relye de wout
 relye yon maniskri
 remake yon bagay
 remake yon moun yon kote
 remedye yon sitiyasyon
 remèsye Bondye
 remèsye yon moun
 remèt lajan
 remèt yon bagay ki te prete
 remete yon bagay andedan
 remize yon machin
 remonte yon eskalye
 remonte yon pyès
 remye (yon) tè
 renmen ak yon moun
 renmen yon bagay
 renmen yon moun
 renonse a yon bagay
 renouvle yon paspò
 renouvle yon lisans
 rense yon rad
 redganize yon klib
 reouvè yon fwontyè
 reouvè yon pòt
 repanti nan yon legliz
 repare yon machin
 repase (yon) leson
 repase pou yon ekzamen
 repase yon kote
 repèse yon twou
 repèse zòrèy
 repete apre yon moun
 repete pou yon konsè
 repete yon mo
 replane yon mont
 replante yon plan
 replen yon kalbas
 replen yon tank

replike ak yon moun
 repliye yon dra
 replonje nan yon basen
 replonje yon moun
 reponn yon kesyon
 reponn yon moun
 reponn yon telefòn
 repouse yon moun
 repran nan yon bagay
 reprann travay
 reprezante yon konpayi
 reprezante yon òganizasyon
 reprezante yon moun
 reprezante yon peyi
 reprimande yon moun
 repwoche yon moun
 repwodui yon foto
 repyese yon pantalon
 resevwa kourye
 resevwa nouvell yon moun
 resi fè yon bagay
 resite yon leson
 resite yon powèm
 respektè lafwa
 respektè moun
 restore yon moniman
 retande yon mesaj
 retande yon nouvell
 rete bouch fèmen
 rete yon kote
 rete yon machin
 retire nan yon bagay
 retire soulye nan pye
 retounen sot nan yon vwayaj
 retounen yon kote
 retransmèt yon mesaj
 retrase yon liy
 revann yon machin
 reve yon moun
 reveye yon moun
 revize yon dokiman
 revize yon leson
 revni apre yon maladi
 revoke yon anplwaye
 reyalize yon bagay
 reye nan yon peyi
 reyini moun
 reyini yon kote
 rezève yon plas

rezève yon tikè pou yon moun
 rezone byen
 ri kò pèdi
 ri kòlèt debraye
 ri vant deboutonnen
 ri yon moun
 rinen nan yon kivèt
 riske fè yon bagay
 ritme yon mizik
 rive bonè
 rive yon kote

S

sable yon mèb
 sabote yon moun
 saka ak yon bichèt
 saka pitimi
 sakaje yon kay
 sakaje yon moun
 sakre yon moun
 sakrifye yon bèt
 sal yon rad
 sale manje
 salopete yon rad
 sanble fatra
 sanble kou de gout dlo ak yon
 moun
 sanble tèt koupe ak yon moun
 sangle yon chwal
 santi bon
 santi fò
 santi move
 santi yon bagay
 santralize yon peyi
 santre yon boul
 satistè dezi yon moun
 satouyèt yon moun
 savonnen yon moun
 savonnen yon rad
 seche rad
 seche vyann
 sede yon moun yon bagay
 sedui yon fi
 segonde yon pastè
 sekle ak yon sèpèt (sòkò)
 sekle tè
 sekouri yon moun

Gramè Kreyòl Védrine

sekwe yon chèz
sekwe yon likid
sele yon chwal
sele yon dokiman
selebre anivèsè yon moun
selebre yon maryaj
sèmante pou pa fè yon bagay
sèmante sou vi
sènen pwason
sènen yon bèt
sènen yon moun
senpatize ak yon moun
senplifye yon fraksyon
sentre ponyèt yon moun
~~sentre ren~~
sentre yon moun
senyen kou bèf
senyen kou kochon
separe apre yon maryaj
separe de moun kap goumen
separe manje
separe plizyè bagay
sere lajan
sere manje
sere yon bagay pou moun pa wè l
sere yon kravat
sèvi ak
sèvi Bondye
sèvi lwa
sèvi yon moun
sèvi yon moun entèprèt
sèvi yon vizitè
sevre yon ti bebe
seye fè yon bagay
seye yon rad
sezi yon bagay nan men yon moun
sibi mati
sibvansyone pa leta
sibvansyone yon pwojè
sijere yon bagay
sikile nan lari
sikre kafe
simante yon kay
simaye Levanjil
simaye yon nouvell
simen semans
simen yon plan

sipèvize yon anplwaye
sipèvize yon faktori
sipliye Bondye
sipliye yon moun
sipòte yon kandida
sipòte yon moun
sipoze fè yon bagay
siprann yon moun
siprime kwasans yon fi
siprime yon atik
siprime yon lwa
sire cheve
sire soulye
sire yon rad
sispandi anlè
sispandi yon bagay
sispann fè yon bagay
sispèk yon moun
site non yon moun
sitire yon moun
sitiye yon andwa
sitiye yon kote
siveye yon bagay
siveye yon moun
sivilize yon pèp
sivoke ak yon manje
siyale yon moun
siye ak yon moun
siye ak yon si
siye bèk sou yon moun
siye yon bwa
siyen yon dokiman
sizonnen vyann
solidarize ak yon moun
solisyone yon pwoblèm
sonde yon malad
sonde yon rivyè
sonje non yon moun
sonje yon moun
sonje yon rèv
sonnen yon klòch
sonnen yon machin
sonnen yon moun
sonnen yon sonèt
soryante yon konpa
sote kòd
sote tèt
sote yon esplozif
soti ak yon moun

soti leswa
soti nan yon kay
soti yon kote
soude yon fè
soude yon pyès
soufle ak men
soufle sou yon moun
soufle yon lanbi (kòn)
soufle yon souflèt
souflete yon moun
soufri maladi prezidan
soufri malnitrisyon
soufri pou yon moun
souke tèt
souke yon branch bwa
souke yon chèz
souke yon likid
soulaje yon moun
souliye yon mo
soulve yon bagay
soulve yon chay
soulve yon popilasyon
soumèt yon pwojè de lwa
soupe ak yon moun
soupe nan yon restoran
sourri bay yon moun
soupe dwèt
soupe yon pèp
soupe yon tete
soupe yon tetin
soupe yon zo
soutni yon kandida
soutni yon moun
souzestime yon moun
sove nan men yon moun
sove yon moun
suiv sa yon moun ap di
suiv yon moun
suiv yon wout
swaye yon malad
swaye yon moun
swe kou kokobe
swente nan kilòt
swete yon moun bòn ane
swete yon moun bòn chans
swife yon ma

T

Gramè Kreyòl Vèdrine

tabli yon kote
 tabli yon wawòn
 tache dèyè yon moun
 tache yon rad
 tache yon zepeng
 take yon kadna
 take yon pòt
 takinen yon moun
 talonnen yon moun
 tande nan zòrèy
 tande yon diskou
 tande yon moun
 tande yon nouvèl
 tanmen bonè
 tann pèlen
 tann sa kap rive
 tann yon dra
 tann yon moun
 tann yon otobis
 tannen po
 tanmen yon travay
 tanpe yon chwal
 tanponnen ak yon sèvyèt
 tanponnen yon blesi
 tante chans
 tante fè yon bagay
 tante yon moun
 tape alamachin
 tape yon lèt
 tape yon ti moun
 tata atè
 tate yon bagay
 tate yon moun
 tawode yon bwa
 taye ak fwèt
 taye ak sizo
 taye cheve
 taye yon twal
 teke mab
 teke yon machin
 teke zòrèy yon moun
 telefone aletranje
 telefone nan telefòn piblik
 telefone nan yon kabin
 telefone yon moun
 telegide yon avyon
 telegide yon jwèt
 televize yon pwogram

temwaye byenfè Bondye
 temwaye nan yon legliz
 temwaye pou yon moun
 tenbre yon lèt
 tentize ak yon moun
 tenyen yon dife
 teste yon aparèy
 tete dwèt
 tete yon tete
 tete yon tetin
 tigaye yon moun pou l fè yon
 bagay
 tire foto
 tire kò
 tire kont
 tire lotri
 tire pye
 tire sou yon moun
 tire yon bèt
 tire yon moun
 titile pou viv
 tiye yon bèt
 tiye yon doulè
 tiye yon moun
 tiye yon plant
 tòchonnen rad
 tòde ak yon doulè
 tòde bra yon moun
 tòde manyòk
 tòde yon rad
 tonbe damou
 tonbe pou yon fi
 tonn yon mouten
 topsi yon kadav
 tòtire yon ennmi
 tòtire yon prizonye
 touche santiman yon moun
 touche yon bagay
 touche yon moun
 toudi yon moun
 toufe mango
 toufe manje
 toufe yon moun
 toufounen yon moun anba
 kou
 toumante yon moun
 tounen agoch
 toupizi yon moun
 touse manch yon chemiz

touse pye yon pantalon
 touye yon bèt
 touye yon dife
 touye yon limyè
 touye yon moun
 tradui pou yon moun
 tradui yon dokiman
 tranble kou fèy bwa
 tranche tèt
 tranche yon melon
 triangle yon moun
 tranpe rad
 tranpe vyann
 transfere yon militè
 transfere yon prizonye
 transfòme yon andwa
 transkri yon dokiman
 transmèt yon mesaj
 transplante yon ògan
 transpòte machandiz
 transpòte materyo
 trase yon ekzanp
 trase yon liy
 trase yon wout
 travay kou bèt
 travay nan yon faktori
 travay yon bwa
 travèse yon ri
 travèse yon rivyè
 trayi yon zanmi
 trennen yon bagay
 trennen yon moun
 trepase sou yon kabann
 trese cheve
 trese panye
 trese yon trè
 trete yon malad
 trete yon moun byen
 tribiche yon kote
 tribble yon jwèt
 triche nan yon ekzamen
 triple yon klas
 tripote yon moun
 triye pwa
 triye sak bon
 triyonfe apre yon viktwa
 tuipe yon moun
 twaze yon moun
 twoke yon bagay ak yon

Gramè Kreyòl Védrine

moun

twoke yon bagay pou yon lòt
twonpe yon moun
twonse yon bwa
twonse yon melon
twouble yon moun
twouve yon bagay
tyakannen manje
tyakannen tèt yon moun
tyake tèt yon moun
tyake vyann
tyaktyak tèt yon moun
tyaktyak vyann
tyedi dlo
tyeke ak yon moun
tyeke yon fi
tyoka yon travay

V

vag (sou) yon moun
vagabonde toupatou
vaksinen yon bèt
vaksinen yon moun
vale yon konprime
vale yon zen
valkande nan yon katye
valorize sa yon moun fè
vann yon bagay
vann yon bèt
vann yon kay
vann yon match
vann yon moun
vann yon tè
vannen ak yon bichèt (laye)
vannen pitimi
vannen yon ekip
vante yon moun
varye yon (mòso) mizik
vegle je yon moun
vekse yon moun
venk yon advèsè
verifye machandiz
verifye yon idantite
veye yon bagay
veye yon bagay pou yon
moun
veye yon moun

vide fatra
vide yon galon
vini sot nan yon vwayaj
vire agoch
vire tèt yon moun
vire yon volan
vise yon vis
viv yon bagay
viv yon evennman
viwonnen yon kòd nan yon
pye bwa
vize yon bèt
vizite yon mize
vizite yon moun
vle yon bagay
vle yon moun
vlope yon kado
vòlè kòb
vole yon mi
voltije yon mi
vonmi san
vote yon kandida
vote yon pwojè de lwa
voye flè
voye je sou yon bagay
voye pwen
voye pye
voye yon bagay jete
voye yon boul
voye je sou yon moun ti-
moun
vwale yon fi
vyole yon fi
vyole yon konstitisyon
vyole yon lwa

W

watè nan watè
wè ak de grenn je
wè yon bagay
wè yon moun
we yon moun ak baton
wete nan yon bagay
wete soulye
wode nan yon katye
wonfle kou bèt
wonyen nan yon manje

wonyen yon pen
wose sou pwen pye
wote nan figi yon moun
wouji apre yon nouvell
wouke sou yon moun
woule mayi
woule yon machin
woule yon moun
woule yon siga
wouze flè
wouze yon jaden

Z

zongle yon moun

CHAPIT VIII

- Kont ak Istwa
- Atribi
- Kesyon ak «ki»
- Prepozisyon

KONT AK ISTWA - -

Chak granmoun ki mouri Ayiti, se yon bibliyotèk ki pèdi. Deklarasyon sa a enpòtan lè nap pale de kilti ak literati ayisyèn. Pou jiskounye, literati ayisyèn nan an majorite se yon «oraliti»; sa vle di, yon «literati oral». Byenke lang kreyòl la kouche sou papyè kounyeya, men si nap fè yon analiz apwofondi, nap wè menm plis pase 95% (katrevenkenz pou san) engredyan ki fòme «literati ayisyèn nan pa ekri. Si nap fè yon analiz apwofondi, nap wè lang franse a domine nan tout sans, patikilyèman nan ekri sou istwa ak kilti ayisyèn. Kounyeya, nou kapab pale de literati ayisyèn nan lang kreyòl byenke pwodiksyon an minim paske majorite ekriyen ayisyen ekri an franse. Men, si nou al nan rasin nenpòt peyi, nap jwenn bagay yo te a leta oral anvan yo te vin kouche sou papyè. Sistèm ekriti a, se jis yon envansyon ki fèt apre. Donk, nou kapab sipòte egzistans yon *oraliti* ki youn nan sous yon «literati». Anplis, tout kote nan lemonn, moun pale anvan yo aprann ekri. Pa gen pesonn ki fèt tou konn ekri. Nou pa ka nye nonplis «ekriti» paske se youn nan zouti pou dokimante sak te pase. Nan ka sa a, nou vin fòme «literati» nan «ekriti». Si nou pa ekri sa yo rakonte nou, lòt jenerasyon yo pap gen aksè a tout richès ki nan peyi a. Li bon tou pou n ekri yo nan lang kreyòl la, nan lang yo rakonte nou yo. Men travay sa a, fòk gen ekriyen ayisyen ki konsyan de reyalyte kilti ayisyèn nan pou pote chanjman ak plim yo.

Poukisa mwen fòme yon pati «kont» nan yon gramè kreyòl? Tout sak egziste nan yon lang te ka anglobe nan gramè lang sa a. Pètèt se yon kesyon kèk lektè oubyen kritik kapab poze. Bon, repons lan senp: tout gen yon rapò ak gramè (tout sa nan lang matènèl la e li an rapò ak kilti natif-natal la). Kont nou yo parèt sou de aspè:

Gramè Kreyòl Vèdrine

1. **Devinèt**

2. **istwa** (ti istwa, fiksyon)

Dezyèm aspè a (istwa), malgre se yon aspè fiktif*, toujou gen reyalite dèyè l. Reyalite sa a an rapò ak kilti peyi a, fason moun yo panse ansanm ak lòt engredyan kiltirèl. Anpil fwa, nou kapab remake toulede aspè sa yo toujou kòmanse ak fòmil sa a:

Krik!
Krak!

Men ekzanp kèk devinèt lè moun ap tire kont:

kont	repons
1. Jou mwen mouri, se jou a mwen akouche.	zaboka
2. Gen yon lame ki gen dis moun ladan, li antre nan vil la mwen pa konnen.	fwomi
3. Yo mòde m nan pye, m bay san nan tèt.	sigarèt
4. Sentiwon papa m boukle mezi vant li.	tach palmis
5. M al chache doktè, doktè rive anvan m.	kokoye
6. Papa m gen yon pitit, se kou l mouri pou pye l detouse.	poul
7. Fè m ma pase w ou.	pon
8. 32 sòlda gade yon sèl òm.	dan ak lang
9. Chen anraje jape nan trip.	klòch
10. Chwal gri moute mèl li.	kay
11. Apolin bèl fanm, domaj li plen peche	sèkèy
12. Blan mouri nan kanson li.	bannann mi
13. Granpapa m rete anlè, li lage yon asyèt ban mwen, li tonbe atè li pa kase.	fèy papye
14. Granpapa m gen yon pitit, li mèl ale an Frans,	sous, dlo rivyè

Gramè Kreyòl Védrine

tounen li tounen, li jwenn li.

15. Jeneral ti delya sèvi ak chenn nan ren l.	zegwi
16. Manman m gen yon zanno, ou pa kapab mete li nan zòrèy ou.	gèp
17. Mwen soti Mabyal, map desann Jakmèl. Yo di m tout fi kap antre lavil, se pou wòb yo mouye.	batiman kap antre nan pò
18. Mwen wè de demwazèl ap pale nan yon kalfou, pale, pale, pale, yo pa fouti bay lanmen.	de tete
19. Mwen gen yon jaden patat; lajounen lè ou al ladan li, ou pa jwenn anyen, men leswa, li plen patat.	zetwal nan syèl
20. Ti fanm nwa fè lanmou pwòp.	fè pou pase rad
21. Yo koupe mwen sou tab, men yo pa manje mwen.	kat pou jwe

remak: Remake analiz gramatikal ki ka fèt ak fraz sa yo.

* nòt : «fiktif» : ki pa reyèl, sa yo envante.

Istwa kapab vin sou fòm «pèsonifikasyon» kote nou kapab wè bèt ki jwe wòl moun. Sa rele «fab» tou. Nan plizyè istwa oral nou tande Ayiti, se istwa Bouki ak Malis ki de frè; youn sòt, lòt la entelijan. Bouki toujou parèt yon moun ki gwo, aloufa (saf), egare e ki toujou ap fè sotiz. Malis oubyen Ti Malis menm, se revè a. Byenke de frè sa yo pa reyèlman ekziste men, gen yon reyalite nan dyalite* ki pentire sosyete ayisyèn nan.

* Dyalite se yon tèm ki gen pou wè ak de bagay opoze. Nou kapab analize dyalite nan kilti ayisyèn lan nan tablo anba kote gen tout yon seri de «estereyotip» oubyen «reyalite» ki ekziste.

Gramè Kreyòl Védrine

boujwa | malere

---

diktati | demokrasi

---

moun enstwi | moun sòt

---

fransè | kreyòl

---

grandon | peyizan san tè

---

lavi | andeyò

---

lelit | lamas

---

letre | iletre

Madanm | Sentaniz

---

magouyè | moun de byen

---

nan kapital | nan mòn

---

nèg lavi | nèg mòn

---

moun rich | moun pòv

---

vandèd peyi | nasyonalis

---

vant plen | vant vid (grangou)

---

santralizasyon | desantralizasyon

ATRIBI - -

«Atribi» kapab defini kòm mo ki an rapò ak sijè, «konpleman» nan yon fraz. Li esprime kalite yon non kapab genyen. Li asosye ak sa yo rele «adyetif» (an fransè ou an anglè) paske li jwe menm wòl avè l. Gen yon diferans ant «atribi» ak «vèb». Menm jan ak «adyetif» (an anglè ou an fransè), «atribi» yo itilize an kreyòl kòm eleman tou. Yo itilize an kreyòl pou distenge fòm vèb ki itilize nan menm fason ak «adyetif» ki jwe wòl «patisip pase» nan de lang sa yo. «Atribi» ka montre tou yon «fòm pasif» nan konstriksyon kèk fraz. Ekzanp:

1. Li ouvè liv la.
2. Liv la ouvè.
3. Yon liv ouvè

Nan fraz #1, fonksyon liv se: «konpleman» (objè dirèk) oubyen «pasyan» (sètadi li resevwa aksyon an).

Nan fraz #2, fonksyon «liv» se «sijè». «La» se atik (pi presizeman, atik defini) ki fè n konnen gen yon «sèl liv», (liv la). «Ouvè» gen fonksyon «atribi», an menm tan li di nou kouman «liv la» ye.

Nan fraz #3, «yon» gen pou fonksyon «atik endefini»; sa enplike gen plis pase yon liv men, se sèlman youn ki ouvè. «Ouvè» (atribi a) fè n konnen kouman liv la ye.

* nòt: konpleman: sa yo ajoute a yon bagay pou l vin konplè.

ATIK YO AN KREYÒL - -

«Atik» kapab defini kòm mo ki akonpaye yon non pou endike si non sa a sengilye oswa pliryèl. An kreyòl, gen de tip «atik» ki trè kouran: «atik defini» (la, lan, yo) ak «atik endefini» (yon, on*). *Atik defini* yo vini apre non an. «Atik endefini» an menm vini anvan non an (si l sengilye). Kijan «la, a, an, nan» itilize? «La» (sengilye) itilize apre yon non ki tèmine pa yon konsòn ki pa nazal; «a» itilize apre yon non ki tèmine pa vwayèl tèlke: «a, e, i, o». «An» itilize apre yon non ki fini pa yon vwayèl *bouch-nen* (nazal) tèlke «an, on» oubyen apre yon *konsòn nazal* tèlke «m», «n» anvan «l». «Nan» itilize apre yon non ki tèmine pa yon *konsòn nazal* (ki pwononse nan nen). «Nan» ka ranplase «lan»* pafwa. Ekzanp: chèz la, tablo a, ban an; chanm nan, mi an. Pliryèl: chèz yo; tablo yo; ban yo; chanm yo; mi yo.

* nòt: «lan» se plis yon varyasyon de «la», «nan». Varyasyon sa a trè kouran nan langaj Pòtoprensyen yo kote yo ta sipoze itilize «la». «Nan» anpil fwa yo ranplase l pa «lan» akòz de «nazalizasyon» silab «nan» pwodui a; li kòrèk pou «lan» ranplase l. Men, itilize «lan» nan plas «la» vin vyole yon «lwa fonetik kreyòl».

On : se yon lòt *atik endefini* an kreyòl ki kapab konsidere kòm yon varyasyon de «yon».

KESYON AK «KI» - -

kimoun?*	kibò	pou kilès?	pouki?
kilès	pou kimoun?	kikote	poukisa?
kisa?	kilè?	pou kiyès?	pouki?

* *Pou kimoun, poukilès, poukiyès* itilize nan kesyon ki an rapò ak «posesyon».

fraz ilustrasyon:

1. Pou kimoun liv sa a?	5. Kilè wap vini?
2. Kilès kap frape nan pòt la?	6. Kilè reyinyon an?
3. Pou kilès machin sa a?	7. Poukisa ou fè sa?
4. Kisa ou genyen? (sak pase ou?)	8. Poukisa tout enteresant sa yo?

PREPOZISYON - -

«Prepozisyon» kapab defini kòm mo envaryab ki endike yon relasyon gramatikal.

Men yon lis:

a	anlè	atè	dèyè	lòt bò	paske
an	anndan	atravè	deyò	lwen	pou
ak	ant	bò	esepte	lwen ak	poutèt
akote	antravè		gras a	malgre	pre
avè	anwo	kote	jis	nan	pre ak
avèk	apa	dapre	jouk	nan mitan	selon
	avan	de	kont	omilye	sou
anba	anvan	dè	kote	ozalantou	sou kote
andedan	apre	depi	ladan	pa	toutotou
anfas	arebò	devan	lan	pami	vizavi

Gramè Kreyòl Védrine

Ann gade itilizasyon kèk *prepozisyon* nan fraz anba yo:

1. a	A dizè nou prale.
2. ak, avè, avèk	Ak pasyans, na wè trip fwomi.
3. anba	Anba pa monte, anwo pa desann.
4. andedan (anndan)	Yo andedan kay la.
5. anlè	Gade yon avyon anlè a.
6. antravè	Pyebwa a kouche antravè chemen an.
7. anwo	Lè m anba ou anwo.
8. avan, anvan	Nap tounen avan krache sèk.
9. apre (aprè)	Apre dans, tanbou lou.
10. atè	Sak atè se pou chen.
11. atravè	Se atravè wout la nou dekouvri yon seri de bagay.
12. bò kote	Asefi toujou pote pitit li bò kote l.
13. de	De kisa yo tap pale nan miting nan?
14. devan	Pran devan pa vle di konn wout.
15. dèyè	Bèf dèyè bwè pi bon dlo.
16. kote	Kote ki gen vyann toujou gen chen.
17. lòt bò	Bò lòt bò pa mele.
18. lwen	Ou rive lwen wi.
19. lwen ak	Lopital la lwen ak isi a.
20. nan	Se nan chemen jennen yo kenbe chwal malen.
21. nan mitan	Panzouyis yo kanpe nan mitan wout demokrasi a.
22. pa	Li desann mòn nan pa do.
23. paske	Paske yap reklame dwa yo, yo di se kominis yo ye.
24. pou	Kisa ou gen pou mwenn nan dyakout ou?
25. pre	Nou pa tèlman pre wout demokrasi a.
26. pre ak	Asefi rete pre ak Beniswa.
27. sou	Anpil nan kandida yo sou blòf.
28. sou kote	Pase sou kote wout la.

Prepozisyon ki esprime «andwa»:

anlè	anndan	arebò	devan	lan	ozalantou
anba	ant	atè	dèyè	lwen	pre
andedan	antravè	bò	deyò	nan	sou kote
anfas	anwo	bò kote	kote	nan mitan	toupatou

Prepozisyon ki esprime «distan»:

anfas	de pa ak	lwen	pre	tou pre
de pa	jouk	lwen ak	pre ak	tou pre ak

Prepozisyon ki esprime «manyè», «kòz», «orijin»:

ak	eapte	kon	men*	poutèt	sof
avèk	gras a	malgre	pa*	san	

* nòt: «men» (tèlke : men li); «pa» (tèlke: 2 miltipliye *pa* 2)

Prepozisyon ki esprime «tan»:

anvan (avan)	dè	vè	jouk,	
apre (aprè)	denpi (depi)	jis	ozanviwon	pandan

CHAPIT IX

- Diksyonè
- Pale an «daki»
- Idyòm ak Lokisyon

DIKSYONÈ - -

«Diksyonè» kapab defini kòm yon rekèy mo, espresyon ki ranje annòd alfabetik ak tout definisyon yo pou pote yon enfòmasyon oubyen yon eklèsisman sou mo sa yo. Yon «mo tokay» pou diksyonè, se «leksik». Nan jounen jodiya, gen plizyè diksyonè ki pibliye sou lang kreyòl la. Pami yo, nou ka site: *diksyonè monoleng* (an kreyòl sèlman), *diksyonè bileng* (an de lang), *diksyonè trileng* (an twa lang) ak kèk leksik. Men yon lis ki pibliye deja:

- *Dictionnaire français - créole* (Jules Faine) 1974
- *Diksyonè creole-Fransè* (Luis C. Paleman*), 1976
- *Ti diksyonè kreyòl-franse* (Alain Bentolila), 1976
- *Haitian Creole - English - French Dictionary* (Albert Valdman), 1981
- *Diksyonè kreyòl - anglè / Creole English Dictionary*, 2nd.ed (Edner Jeanty*), 1989
- *Pictorial Dictionary of Haitian Creole* (Féquièr Vilsaint), 1990
- *Creole - English Dictionary* (Féquièr Vilsaint), 1991
- *English - Creole Dictionary* (Féquièr Vilsaint), 1991
- *Diksyonè anglè kreyòl* (Féquièr Vilsaint), 1992
- *Dictionary of Haitian Creole Verbs With Phrases and Idioms* (Emmanuel W. Védrine), 1992
- *Idiomatic English - Creole Dictionary* (Féquièr Vilsaint), 1992
- *Diksyonè kreyòl, anglè, fransè Manman Penmba* (Deslande Rincher), 1993
- *Haitian Creole - English Dictionary* (Jean Targète & Raphael G. Urciolo), 1993
- *Diksyonè Kreyòl Vilsen* (Féquièr Vilsaint & Maude Heurtelou*), 1994
- *Haitian Creole - English / English - Haitian Creole Dictionary* (Charmat Theodore), 1995
- *Petit lexique du créole haïtien* (Emmanuel W. Védrine), 1996
- *Atlas zo kò moun, Michelange Hyppolite* (Kaptenn Koukou Wouj*)

Pou premye fwa nan istwa literati lang kreyòl, yon diksyonè nan lang natif-natal pèp ayisyen an parèt: *Diksyonè Kreyòl Vilsen*. Diksyonè sa a leve defi ke anpil Ayisyen te bay e menm kèk etranje ki tap minimize lang ayisyen an. Byenke gen kèk diksyonè ki ekri deja sou kreyòl ayisyen, men majorite nan yo bileng. Diksyonè triling yo pa anpil; pami yo, nou ka site diksyonè Albert Valdman* nan: *Haitian Creole - English - French Dictionary* ki te parèt an de volim nan ane 1981 ak diksyonè Deslande Rincher* la: *Disyonè Manman Penmba*. (1993)

Gen moun ki panse si pa gen diksyonè nan yon lang, li pa lang pou sa. Dayè, chak moun ki pale yon lang kòm lang natif-natal gen yon diksyonè nan tèt li. Lè nap gade lang kreyòl la nan jounen jodiya, gen anpil ti efò kap fèt o nivo lengwistik pou anrichi lang sa a. Anpil lengwis kap fè rechèch lengwistik sou kreyòl mete bousòl yo sou Ayiti kòm peyi kreyolofòn ki chaje ak richès lengwistik e kiltirèl. Gen anpil gwo rechèch lengwistik ki fèt deja sou kreyòl ayisyen. Rechèch sa yo vin ajoute sou prestij lang nou an. Men pèp ayisyen kòm pèp kolonize kap viv ak yon mantalite kolonize, gen anpil travay sikolojik ki dwe fèt lakay li tou. Travay sa yo se tout Ayisyen kap travay pou yon chanjman, yon amelyorasyon, yon demen miyò ki responsab pou eseye chanje mantalite kolonize sa a, lavay de sèvo kolon yo te ban nou.

Kisa *Diksyonè Kreyòl Vilsen* an ye? Nou kapab di se yon kado Fekyè Vilsen* (Féquièrè Vilsaint) ak Mod Etelou* (Maude Heurtelou), de kreyolis e otè ayisyen te rive mete sou pye. Se yon rèv akonpli, yon bagay anpil moun tap tann depi lontan. Pou te chwazi tit liv sa a, se pat otè yo ki te deside sa. Premyèman, sa montre sajès yo; dezyèmman, sa montre volonte yo pou tout moun te patisipe nan travay sa a. «Nan mwa novanm 1993, nou mande timoun lekòl kouman yo ta rele

Gramè Kreyòl Védrine

yon diksyonè konsa. Nou jwenn repons ki soti toupatou, men se moun Florida ki te voye plis repons ban nou. Nan tout non yo te sijere nou se '*Diksyonè kreyòl Vilsen*' ki te gen plis moun vote pou li. Se sa ki fè se non sa a liv la pote». (*Diksyonè kreyòl Vilsen*, p.4)

Pale de diksyonè sa a san n pa mansyone «EDUCA VISION», se kòm si se ta yon manje ki gen tout epis ladan, bon jan sant kap fè bouch kouri dlo men, yon manje ki manke yon ti sèl. Kisa EDUCA VISION nan ye? Ak tit la, nou ka devine repons lan: vizyon pou edike. Se yon mezondedisyon kap devlope materyèl edikatif bileng (Anglè-Kreyòl / Kreyòl-Anglè) ak materyèl nan lang natif-natal la (kreyòl). Nan yon espas de twazan, EDUCA VISION pibliye plis tit an kreyòl e tit bileng (Anglè-Kreyòl) ke nenpòt mezondedisyon Ozetazini. Akoz demann pou materyèl edikatif an kreyòl, mwen panse yo fè yon efò estraòdinè, non sèlman pou ede solisyone pwoblèm sa a, men tou pou avansman lang ak literati ayisyèn nan an kreyòl. Vizyon yo pa limite Ozetazini sèlman, men tou nou kapab wè enpòtans sa genyen pou ede Ayiti, pwofesè, elèv ak moun kap chache konnen. Lòt chemen yo vin ouvè ankò, se aksè yo bay moun kap devlope materyèl an kreyòl pou eseye ede yo nan piblikasyon zèv yo.

Pou ekri yon diksyonè, se yon rechèch ki pran anpil tan e fò otè oubyen gwoup kap fè rechèch sa a dedye tan l a sa . *Diksyonè Kreyòl Vilsen* an non sèlman se premye diksyonè kreyòl-kreyòl, men tou se yon premye edisyon ki soti. Diksyonè se yon pwojè ki kontinye e kòm otè yo mansyone, sa klè nan premye edisyon an: «Tankou tout lòt diksyonè, nou prevwa agrandi liv sa a, nou ap korije li, nou ap devlope li».

Diksyonè kreyòl Vilsen an non sèlman gen anpil mo nou itilize nan langaj kouran, men tou li gen non vil, lokalite, non moun enpòtan nou te kapab bliye oubyen konnen kiyès yo ye ak non chèfdeta ki tap gouvène Ayiti. Pou gen yon apèsi, men kèk ekzanp:

amatè. n. : 1. ki pa fò. ki pa aprann sa lap fè a dapre prensip. Mwen kapab ranje radyo a pou ou men mwen pa garanti ou si li ap dire paske se amatè mwen ye. 2. ki fanatik yon bagay. Mwen se *amatè* foutbòl anpil. 3. ki kondui bato.

anbago. n. : 1. blokis pou anpeche bato antre-soti nan yon pò. 2. Blokis pou anpeche enpòtasyon ak ekspòtasyon machandiz ant de peyi. Etazini dekrete yon anbago sou Ayiti pou pwoteste kont koudeta militè yo bay gouvèlman Lavalas la.

anbasad. n. Biwo yon anbasadè. Si ou bezwen enfòmasyon sou yon peyi, ou kapab telefone nan anbasad li.

anestezi. n. : pwodui chimik ki fè moun dòmi osinon pou moun pa santi doulè. Yo sèvi ak anestezi lè yap fè operasyon pou moun nan pa santi doulè. Nan tan lontan yo te konn sèvi ak etè. Depi doktè ba ou anestezi a, ou pap santi anyen ankò.

Bwa, Kal (Brouard, Carl). : Powèt Ayisyen ki gen estil ak santiman lang kreyòl la.

Datignav, Filip Sid (Dartiguenave, Philippe Sudre). np : 1915-1922. Premye prezidan Ayisyen sou dominasyon ameriken. Li te siyen antant ki legalize dominasyon ameriken an Ayiti. Msye te yon milat moun nan sid. Msye te gen anpil difikilte pou l te limite pouvwa ameriken te vle pran nan peyi a; pandanstan, lachanm te yon jan ap vise boulon l tou. Msye te ant de fòs sa yo epi sa te di pou li. Pèp la te refize ba li yon dezyèm manda lè msye te aplike pou reeleksyon.

Janbatis Nemou (Jean Baptiste, Nemours). np. : mizisyen ki te moute dyaz ki te rele Konpa Dirèk la. Dyaz sa a te an konpetisyon ak Kadans Ranpa ki te sou direksyon Webè

Gramè Kreyòl Védrine

Siko. Nemou te koni anpil pou mereng li yo epi ak bolewo yo. Nan peryòd li te anflèch, li-menm ansanm ak Siko te pratikman separe teritwa peyi Dayiti a an de, kote yo chak te genyen apeprè senkant pousan fanatik yo. Nan peryòd kanaval de gwoup sa yo te konn chofe anpil. Lè minidyaz yo vin parèt, gwoup Nemou an vin pa alamòd ankò, epi li te vin kraze.

Jefra, Fab Nikolo (Geffrard, Fabre Nicolas), np. : Prezidan Ayiti ki vin prezidan jou ki te 23 desanm 1858 epi li te pran ofis jou ki te 20 janvyè 1859. Dapre listwa, msye te negosye kondisyon pouvwa legliz katolik tap genyen nan peyi a. Li te louvri anpil lekòl. Msye sanble li te serye anpil epi li te gen pwoblèm ak moun ki pat dakò avè l. Se konsa, dapre listwa, li te degoute epi li te al viv nan peyi Jamayik kote li mouri jou ki te 31 desanm 1878.

Pòtoprens (Port-au-prince). : Kapital peyi Dayiti. Pòtoprens se yon vil ki bò lanmè. Yo estime li gen 1 milyon moun ki ap viv ladan l. Vil sa a egziste depi 1749. Li se kapital peyi a depi 1808. Se sant ekonomik, politik epi kiltirèl peyi Dayiti.

(ref. : Emmanuel W. Védrine, «Machin kreyòl la ap akselere». SEDRA. 1994)

* nòt:

Albert Valdman : leksikograf, lengwis, pwofesè lang etranje ak lengwistik nan «Indiana University». Valman se youn nan lengwis trè ra e trè koni ki pibliye anpil rechèch sou kreyòl ayisyen.

Louis C. Paleman (Rev. pèrè) : leksikograf, misyonè olandè ki tap viv Ayiti. Anpil nan rechèch li yo sou kreyòl baze sou varyasyon Nòdès peyi Dayiti.

Deslande Rincher : leksikograf ayisyen, Rincher pibliye plizyè liv sou kreyòl.

Féquièr Vilsain (Fekyè Vilsen) : otè ayisyen ki ekri plizyè liv lekòl nan lang kreyòl.

Jules Faine : leksikograf, tradiktè, entèprèt, poliglòt, grameryen ayisyen, youn nan ansyen otè ayisyen ki pibliye rechèch sou lang kreyòl. Faine te resevwa «Prix de l'Académie Française» pou liv li a, *Philologie Créole* (ki te pibliye pou premye fwa an 1936) Faine te fè tou yon karyè diplomatik sou plizyè prezidan ayisyen.

Maude Heurtelou (Mod Etelou) : otè ayisyen ki ekri anpil ti liv nan lang kreyòl.

Michelangé Hyppolite : manm «Sosyete Koukouy», edikatè, powèt ayisyen.

«Yon lòt akonplisman nan liberasyon kreyòl ayisyen»

Premye diksyonè sou vèb kreyòl ayisyen *DICTIONARY OF HAITIAN CREOLE VERBS WITH PHRASES AND IDIOMS* (1992), se rezilta rechèch lengwistik ak plan metòddanseyman Emmanuel W. Védryne te rive mete sou pye apre anpil ane kòm chèchè nan koze lengwistik nan «University of Massachusetts Boston». Liv sa a reprezante espesyalman yon nouvell oryantasyon nan ekriti kreyòl la. Diksyonè a, kòm yon zouti, eseye fè yon pon ant teori ak pratik pou amelyore ansèyman kreyòl la ak rechèch sou etid kreyòl nan jounen jodiya. Bi prensipal diksyonè sa a se pou ede moun ki pale lang anglè a tyeke referans; lap ede tou moun kap aprann anglè. Lè ou gade tit liv la, Védryne demontre kòman li enterese nan ekriti mo yo. Diksyonè li a sou «Vèb kreyòl ayisyen» merite non li. Nan kòmansman liv la, li eklèsi devlopman resan nan gramè kreyòl la. Li fè yon ti limyè sou lòt karaktè vèb kreyòl ayisyen yo tèlke pa ekzanp «fòm kout» kèk vèb tankou «ale» (al), «vini» (vin), «rete» (ret)... Li idantifye tou anpil vèb kreyòl ayisyen ki kapab itilize kòm «atribi» nan kèk ka. Li avèti moun kap itilize diksyonè sa a pou itilize li ak prekosyon; se pa kòm yon manyèl pou konvèsasyon men pito pou konprann fonksyon vèb kreyòl ayisyen yo nan nenpòt aspè lavi. Itilize oubyen li diksyonè Védryne nan ap yon bèl fason pou distchè ou epi moun kap itilize l la lè l fini ap konnen sa «deplancheye, jebede, tyakannen, wouspete» vle di. Li fè yon rale mennen-vini sou sa li rele «vèb marasa» tèlkòm «pote-kole, sote-ponpe, leve-kanpe».

Pou anpil moun ki pale kreyòl ki bezwen yon referans rapid e konplè an kreyòl oubyen anglè ap wè diksyonè sa a ede anpil epi li gen yon richès kiltirèl ladan. Gwo pati liv sa a se yon lis vèb ki klase an òd alfabetik soti nan vèb «abandone» rive nan vèb «zongle». Gen yon seksyon ki santre sou yon seri vèb ki itilize ak pwovèb...

Liv sa a gen yon seksyon tou sou yon seri lis mo ki tradui an anglè. Anpil nan mo sa yo soti nan ekzanp fraz kreyòl ayisyen, mo ki itilize ak vèb prensipal yo, non ki apateni a fanmi vèb yo, mo ki soti nan pwovèb yo paske yo pa tradui nan gwo endèks prensipal sou vèb yo ak mo ki sot tou nan endèks fraz ki kòmanse ak vèb kreyòl ayisyen, espresyon idyomatik. Bi endèks sa a se yon mwayen pou ede moun ak tradiksyon epi pou metrize de lang yo. Sepandan, anpil fraz ki kòmanse ak vèb kreyòl ayisyen ka itilize tou kòm espresyon idyomatik...

Trè souvan, otè a itilize yon fraz pou eklèsi siyifikasyon yon vèb. Nan finisman liv la, li bay yon lis mo annòd alfabetik ki itilize nan fraz atravè definisyon yo. Pou fini, diksyonè Védryne nan se yon bon zouti pou moun ki pale kreyòl oubyen anglè...

(ref. : SEDRA [Sant Enfòmasyon, Dokimantasyon ak Rechèch sou Ayiti])

PALE AN «DAKI» - -

Nan rechèch sa a, mwen te plis konsantre sou espresyon ayisyen mele ak pwovèb, pawoli. Sa pa vle di se sa sèlman ki ekziste nan lang kreyòl la men, se jis pou bay yon ilustrasyon de yo. Nan tout lang, «espresyon» ak «pwovèb» egziste. Se yon fason pou pale san ou pa bezwen di dirèkteman sa ou vle di a. An kreyòl nou di: *kreyòl pale kreyòl konprann*; donk, nou pa menm bezwen esplike sa nou vle di a ak moun nap kominike a lè nou itilize yo nan konvèsasyon paske lang nan se lang matènèl nou li ye. Yon seri de *Espresyon* nan lang kreyòl la parèt sou fòm «pwovèb» (anpil fwa), «pawoli», «pale an daki» ak «espresyon regilye».

A

1.	alè	Konn kouri pa di anyen, se pati alè ki tout.
2.	alèz	alèz tankou (mèt) blèz
3.	alfò*	Ou pi fò pase alfò .
4.	anbasad	pran anbasad (al refijye nan yon anbasad)
5.	anpil	Men anpil chay pa lou.
6.	avèti	Lagè avèti pa touye kokobe.

B

7.	bab	jwe nan bab granmoun (manke dega, respè)
8.	babye*	Babye malfini babye poul.
9.	Bajou	anvan bajou kase (byen bonè, granmmaten, douvanjou)
10.	barik	Fwomi pa janm mouri anba barik sik.
11.	basen	kouri pou lapli, tonbe nan basen
12.	bat	bat dlo pou fè bè

Gramè Kreyòl Vèdrine

13.		Tanbou bat nan raje men se lakay li danse.
14.	bèf	Mwen vin bwè lèt, m pa vin konte ti bèf.
15.	bèk	bay yon moun kout bèk (fè yon moun malonnèt)
16.	bezwen	Ti pwason ki bezwen grandi rete anba wòch.
17.	bliye	Jete bliye ranmase chonje.
18.	bobis*	Mache bobis pa di ou konn danse.
19.	bounda*	Se lè van souffle ou wè bounda poul.
20.	bourik	Chak bourik ranni nan patiraj li.
21.	-	Bourik mouri kaba kaka.
22.	-	Bourik Sendomeng, ou mèt abiye l kou l midi fò l ranni.
23.	boustabak*	nwè kou boustabak (nwè kou sinigal)
24.	bouzen	Si bouzen te tanpe, anpil fanm ta kache.
25.	bra	pran yon moun ak de bra (byen resevwa l)
26.	bri	Bri kouri, nouvèl gaye.
27.	bwachat	al bwachat (mouri, kase kòd, al nan peyi san chapo)
28.	bwete	Anvan ou ri moun bwete, gade si ou mache drèt.
29.	bwose	Bouch granmoun pa bwose, pawòl li bwose.

CH

30.	chaje	chaje kou legba (byen chaje)
31.	chaple*	Chak chaple gen kwa li.
32.	chapo	al nan peyi san chapo (mouri, al bwachat, kase kòd)
33.	chat	mete kaka chat deyò (mete verite sou tanbou)
34.	chich	Bay piti pa chich.
35.	-	Soufle men w lè moun chich ba ou.
36.	chik	Chik pa respektè mèt bitasyon.
37.	-	chik nan sann*
38.	chire pèkal*	(prezante yon fasad ki pa gen anyen dèyè l)
39.	chodyè	Chavire chodyè w pou chen m pa niche l.
40.	chonje	Jete bliye, ranmase chonje.

D

41.	dan	Dan ri malè.
42.	debanday	an debanday (pa «distenge» ankò, an palan de moun)
43.	-	pase nan debanday (an palan de yon bagay ou pa okipe li)
44.	deblozay	Deblozay mete pye (eskandal pete)
45.	dega	manke moun dega (fè enpètinans ak yon moun)
46.	depaman	rad depaman (ki gen de koulè twal)
47.	devan	Pati devan pa di konn chemen pou sa
48.	dimanch	Lang fanm pa gen dimanch .
49.	dlo	M voye dlo , m pa mouye pesonn.
50.	dòb*	Manje dòb ou men pa voye pousyè nan pwa m.
51.	doktè	Moun ki byen pa bezwen doktè .
52.	dra	Mò pa janm konnen pri dra .
53.	dyab	Pa fè dyab pi nwè pase li ye.
54.	ede	Baton ede pye, pye ede baton.
55.	enbesil	Sòt ki bay, enbesil ki pa pran.
56.	espwa	mete espwa sou yon moun (konte sou li).
57.	etwat	Zafè nèg pa janm piti, se janm kanson l ki etwat.

F

58.	fache	Si w fache wa al nan mache (wa pran l kou w vle).
59.	fagote*	mal fagote (fè yon bagay an presan san l pa byen fèt).
60.	famasyen	Kabrit konn fè pilil men li pa famasyen pou sa.
61.	fas	Pa pran m fè fas ou! (pa betize w ak mwen!)
62.	fè	Fè koupe fè.
63.	fèm	Kenbe fèm (pa pèdi kouraj).
64.	fèt	Toulejou pa fèt .
65.	feyaj	al nan feyaj (al wè yon doktè fèy).

Gramè Kreyòl Védrine

- 66. fezè   Fezè nat dòmi atè.
- 67. filalang*   fè **filalang** (pa kenbe pawòl, twonpri).
- 68. flèch   Flèch palmis pa fizi.
- 69. frajil   Fanm se machandiz **frajil**.
- 70. fwomaj   Nanpwen pen ki pa gen **fwomaj** li.
- 71. fyèl   mare fyèl (reziyen w pou fè yon bagay)

G

- 72. gadò   Mwen pa pitimi san **gadò** (mwen gen mèt; m pa nenpòtreki)
- 73. galata   **Galata** Bondye toujou plen vyann.
- 74. gany   pran **gagn** (pran pwen pou gen lajan)
- 75. garyonnen   Bourik travay, chwal **garyonnen**.
- 76. ge   ge kou pipirit (trè ge)
- 77. gode   Afè l nan ti **gode** (sa pa mache byen pou li).
- 78. -   san **gode** pa konnen (san wè, san kwè)
- 79. gra   Sa ki gen yon sèl kochon fè li **gra**.
- 80. grann   Lè ou pa gen manman, ou tete **grann**.
- 81. grate   Jan poul **grate**, se pa konsa l manje mayi.
- 82. gri   **gri** kou pipirit (an palan de moun ki sou)
- 83. gridap*   lanp tèt **gridap** (lanp ti mèch, ti bòbèch)
- 84. -   tèt **gridap** (tèt kwòt)
- 85. griyen   Lè chen fache, se **griyen** li griyen dan l.
- 86. gwo nèg   fè **gwo nèg** (pran pòz aksyonè, lwijanboje)

J

- 87. jakorepèt   fè **jakorepèt** (repete dèyè moun)
- 88. janbe   Ou kapab fòse bourik **janbe** dlo, ou pa ka fòse l bwè dlo.
- 89. janblan*   **Janblan** pa gen san. [koulè pwal cheval]
- 90. je   anvan ou bat **je** w
- 91. -   fè **je chèche** (riz)

Gramè Kreyòl Vèdrine

92. - Sa je pa wè, kè pa tounen.
 93. - koupe kout je (twaze; jès meprizan)
 94. jedou fè jedou (touye je bay)
 95. jennen Tout bèt jennen mòde.
 96. jete Sa ou jete nan fenèt wa soti nan pòt pou al jwenn li.
 97. jouke gason (bòkò fè sa pou l pa al dèyè lòt fanm)
 98. - Kodenn pa jouke nan zèbable.

K

99. kabann Jan ou ranje kabann ou konsa ou dòmi.
 100. kabrit Kabrit twa mèt mouri nan kòd.
 101. kal bay yon kal (yon vole baton)
 102. - Kal pwason pa lajan.
 103. kalson anvan pipirit mete kalson (granmmaten, byen bonè, avanjou)
 104. kaye Jou malè lèt kaye kase tèt ou.
 105. kè Kè li te mare. (li te tris)
 106. - Kè m fè m mal (sa touche m)
 107. kenbe Kenbe kè. (pran kouray)
 108. - kenbe yon moun nan kè
 109. - kenbe pa lage (pèsiste, pèsevere)
 110. kichòy Sa ou pran pou po, se li ki kichòy.
 111. kò Pa bat kò ou! (rete trankil, pa fatige w)
 112. - Yo bliye kò yo (yo depase bòn yo)
 113. kochon Kochon benyen nan labou, se gou li.
 114. kòd Li kase kòd (li mouri, li al bwa chat)
 115. kòk kòk pye kaka
 116. koko poze kout koko (poze vantouz, vè, kwi)
 117. kokoye Ou pa janm konnen kote dlo pase pou antre nan kokoye.
 118. koukou dènye kou ki touye koukou (sa ki pi grav la).
 119. koupe se tèt koupe ak (sanble kou de gout dlo ak)
 120. kouri Ti kouri fanm kenbe tete, gwo kouri fanm lage tete.

Gramè Kreyòl Védrine

121. koutba bay koutba (pa kenbe pawòl; twonpe moun)
122. kouvè mete kouvè (pare yon tab pou sèvi manje)
123. koze Kite koze pran pawòl. (ann pale bagay serye kounyeya)
124. kreve chodyè prete pa kreve pwa.
125. kriye Pike nen je kriye.
126. kwochèt* Tout jwèt se jwèt, kwochèt pa ladan.

L

127. lagon swen dyondyon pou lagon
128. lajan Lajan se lespri pou moun ki pa genyen.
129. lakou fè lakou (koutize, file)
130. lasal Sa ki pase nan chanm, lasal pa bezwen konnen.
131. lavalas Sa ki pou yon moun, lavalas pa pote l ale.
132. lavant De moun onèt vann chwal yo san lavant.
133. lèt Mwen vin bwè lèt, mwen pa vin konte ti bèf.
134. linèt Pote linèt pa di konn li.

M

135. machwè Pawòl twò fò, machwè gonfle.
136. malè Malè pa mal.
137. mande Nèg mande wè.
138. manje Sa ki travay, se pa li ki manje.
139. manyòk Dlo manyòk pa lèt.
140. mizè Wòch ki nan dlo pa konnen mizè wòch ki nan solèy.
141. moul se yon bagay ki sot nan moul (byen fèt)
142. move Move pitit sèvi nan move jou.

N

143. neye Lang pa lanmè men li kapab neye mèt li.

Gramè Kreyòl Védrine

144. niche Chak chen **niche** tèt zòtèy li jan l konnen.
145. nwè **nwè** kou bounda chodyè (nwè anpil)

O

146. onèt Vòlè yo pa kenbe pase pou moun **onèt**.

P

147. padon **Padon** pa geri maling.
148. pati **Pati** douvan pa vle di konnen wout pou sa.
149. pipi **Pipi** koupe fè.
150. pise Kochon **pise** sou galri ou, li pa zanmi ou pou sa.
151. piti Bay **piti** pa chich.
152. - Pi **piti** pi rèd.
153. pitimi Lè **pitimi** fin mi, lè rekòt la sou pye.
154. plimen **Plimen** poul la men pinga li rele.
155. pòk Men **pòk** pa trese sakpay.
156. pou Yon sèl dwèt pa touye **pou**.
157. poul **Poul** fè malfini repwòch kou li nan kalòj.
158. pouri Jou fèy pyebwa tonbe nan dlo, se pa jou li **pouri**.
159. prekosyon* **Prekosyon** pa kapon.
160. pwason **Pwason** gen konfyans nan basen, dlo basen an sèvi pou kwit li.
161. pye Pa gade **pye** bourik pou ba l chay.

R

162. ranje **Ranje** kabann ou anvan solèy kouche
163. ravèt **Ravèt** pa janm gen rezon devan poul.
164. rayi **Rayi** chen di dan l blan.
165. remèd Granmoun se **remèd**.

Gramè Kreyòl Védrine

166. ri Kou pou kou Bondye ri.
167. rive Pati pa di ou rive pou sa.

S

168. sale Sèl pa janm di l sale.
169. san Ti kochon ti san.
170. santi Santi bon koute chè.
171. - Chen ki prese santi sak, se li ki pran kou.
172. seche Anyen pa seche vit pase je.
173. sen Si Bondye vle, sen pa kapab.
174. sere Bondye konn bay, li pa konn sere.
175. siye lave men siye atè
176. sòt Sòt pa touye ou men li fè ou swe.
177. souke Chen ki konnen ou se li ki souke ke l ba ou.
178. soulye Se soulye ki konnen si ba gen twou.
179. sourit Kon chat mache se pa konsa li kenbe sourit.
180. sous Lè ou bwè nan sous, pa kaka ladan.
181. suiv Lyann suiv gòl.
182. - Ti pwason suiv kouran.

T

183. talon M pap soti nan zòtèy pou m al nan talon.
184. tirè Bèl tirè bèl mantè (an palan de moun kap tire kont)
185. tòti Tòti sot nan dlo, li di kayiman gen mal je: kwè li.
186. toufe Rele pa toufe.
187. tranble Tout moun kapab pou pou kou chen, se tranble janm lan ki rès.
188. trip Sere pawòl nan kè pa pouri trip.

Gramè Kreyòl Védrine

V

189. vanje   Gonfleman rich **vanje** grangou pòv.
190. vèni   lage **vèni** (pale dèyè do)
191. veye   Sila a ki mete pitimi nan solèy, se li ki dwe **veye** lapli.
192. vwati   Monte nan **vwati** pa di moun rich pou sa.
193. vyann   Tout chen renmen **vyann**.
194. vye   vye kou pen rasi (**vye** anpil)

W

195. wanga   Jou malè, **wanga** pa sèvi.
196. wonfle   Fò ou dòmi kote jan pou konnen **wonfle** Jan.

Z

197. zafè   **Zafè** kabrit pa zafè mouton.
198. zèb   **Zèb** pa pouse nan granchimen.
199. zegwi   **Zegwi** fè travay tout semèn pou zepeng al nan nòs samdi.
200. zen   Pwason kap suiv liy, yo pran yo nan **zen**.
201. zepòl   Chay soti nan tèt tonbe sou **zepòl**.
202. zo   Se pa pou **zo** ma di chen bonjou bòpè.
203. zwazo   Piti piti, **zwazo** fè nich li.

IDYÒM AK LOKISYON - -

Nan seksyon sa a, se yon ti apèsi sou «idyòm» ak «lokisyon» mwen bay; sètadi, se pa sa sèlman ki ekziste an kreyòl. Gen anpil ilustrasyon mwen bay ak yo pou endike fason yo itilize nan konvèsasyon jounalye.

A

Adye, pitit mwen! (plis itilize pa yon moun aje kap pale ak youn ki pi jenn. Espresyon ki esprime «pitye»)

ak kè kontan (ak kontantman, ak lajwa)

1. Yo te resevwa m ak *kè kontan*.
2. Se *ak kè kontan* yo te resevwa m.

Ala kontan, m ta kontan! (Mwen ta kontan anpil, se pa de kontan m ta kontan)

Ala kote w tande! - (lok. ki esprime yon refleksyon sou tripotay)

Ala moun dwòl! (lok. li refere a yon moun ki dwòl anpil)

Ala pasaj! (lok. ki esprime refleksyon sou pwoblèm, tèt chaje. s: ala traka!)

Ala (de) salmera! (lok. vil. ki esprime «mekontantman». s: ala de santenbank, ala salopri!)

Ala salopri! (lok. vil. ki itilize nan jouman. Li kapab itilize tou pou esprime mokri yon blòf.)

Tout kaprina bezwen manje pwason ak diri blan ak pwafrans. Ala salopri! (jouman, mepri)

Ala traka! (lok. ki itilize lè yon moun ap plenyen, lè l ap pouse katjil). s: ala pasaj! Adye, Bondye papa!

Ala traka pou lave kay tè! (lok. ki esprime yon refleksyon sou pawòl anpil, tripotay)

Ala yon lavi! (lok. ki itilize lè moun ap plenyen)

Ala zafè! (lok. ki kapab itilize apre yon moun fin tande yon tripotay)

Gramè Kreyòl Védrine

Alarive! (esp. ki itilize pa timoun lè yap fè lago kouri. Gwoup timoun ki itilize l la envite yon timoun kouri dèyè l pou eseye kenbe l. Si l kenbe youn nan gwoup sa a, kounyeya se viktim sa a ki pral kouri pou eseye kenbe youn nan gwoup la).

Alarive, Mari!

Alarive, Roro!

Alarive, Kalin!

Alarive, Ti Jòj!

anmè kou fyèl (anmè anpil)

anmè kou fyèl bèf (anmè anpil)

anvan chat pran tiwèl (lok. adv. s: anvan krache sèk)

anvan krache sèk (lok adv. ki vle di: rapido-presto, brid sou kou, trapde, rapid)

Aprè nou, se nou (espresyon makoutik ki vle di: makout desann, makout monte)

Atò a! (lok. pou di ou pa kwè nan yon bagay)

Ban m repo m, *atò a!* Li pat konnen Ti Dyo fanbre.

atò konsa (lok. adv. ki vle di: a lè sa a, lè konsa)

B

Ban m kanpo m! (Kite m an repo! Kite m trankil! Ban m van m!)

Ban m talon w! (Fè m pa wè w la a!)

Ban m souf! (Kite m trankil!)

Ban m van! (Ban m repo m!)

Ban m van pou m al Lagonav! (Pa fè m ri la a!)

bat bà, bat ba devan yon moun (bay legen). M *bat ba* devan nèg sa a.

bat bouch (pale pou anyen; ouvè bouch pou pale)

bat bounda (bat dèyè). s: al fè wout, foukan chimen (aka). Li kòmanse fè ta; m gen lè pral *bat*

bounda m.

bat lakanpay (prèt pou mouri, annagoni). M wè l ap *bat lakanpay* sou kabann nan.

bat nay (pase nuit nan pran, ap pran plezi)

Gramè Kreyòl Védrine

Bat semafot ou! (frape lestomak ou!) Jès ki esprime «repantans», «mande padon»)

Bay kout pitit (esp. ki endike yon fanm pa reyèlman ansent pou mari l oswa pou moun li avè l la. Letisya bay Dyelifèt kout pitit. Dyelifèt panse se pou li manpzèl te gwòs.)

blan kou dan zonbi (blan anpil)

blan kou lakrè (blan anpil)

ble kou digo (ble anpil)

Bondye bon! (esp. trè kouran ki esprime «espwa», «kouraj». Pafwa li akonpaye espresyon sa a: «Kenbe la!», oubyen «Kenbe, pa lage!». *Bondye bon*, kenbe la!
Bondye bon! Tout peyizan va jwenn dlo pou wouze tè yo yon lè.

Bouda nini! (lok. ki esprime «blòf». Li ekivalan a: kaka rat dèyè bwèt)

Bra w va pran nan moulen (esp. ki sèvi kòm avètisman lè yon moun pral tante fè yon bagay riske ki pap nan avantay li. Lè bra yon moun pran nan moulen, se yon sitiyasyon ki tris anpil paske moun sa a souffri anpil. Sa ka fèt pa neglijan lè moun nan ap bay moulen an manje (kann) kote pwent men l rive ansann ak pwent kann li kenbe a nan wòl moulen an. Se pou rete bèt kap vire bra moulen an tousuit epi desere wòl ki pran men an. Mete viktim nan kouche atè plat, lage dlo frèt sou li pou kalme l annatandan yo pote l nan branka.)

bwè pwa (esp. ki anplwaye lè wap devine epi ou pa ka jwenn repons lan).

1. Mwen *bwè pwa*; m pa ka devine ankò, ou mèt ban m repons lan.
2. Mwen *bwè pwa*!
3. Nou tout *bwè pwa* (youn nan nou pa ka jwenn repons lan)

bwòdè kou pan (bòzò, bwòdè anpil, mache chalmayperalteman)

bwòdè pase rat (bwòdè anpil). var: bwòdè kou rat.

C

chans pou mwen... (Mwen te gen chans...)

Gramè Kreyòl Védrine

Chans pou mwen, li pat pèdi.

Chire pit (nan diskisyon ak, fè diskisyon, fè bri ak yon moun).

Deliram toujou nan *chire pit* ak Mèsidyè.

cho kou dife (cho anpil)

cho kou leve danse (toujou cho pou pran devan, pou fè yon bagay). var: cho pase leve-danse

D

deki lakyèl...! (vilgè). Espresyon ki esprime kè pa kontan, bouch long)

depimmaten, m poko fè sinakwa (depimmaten, m poko goute anyen)

di kou bout bwa (di anpil)

di pase kwann (di anpil) (an palan de vyann)

dous kou siwo (dous anpil)

dous pase siwo myèl (dous anpil)

F

fè bouch fè bòkyè (pale anpil, pale pou anyen, pale pou granmesi)

fè jan... konnen pou (degaje). Fè jan w konnen pou prete m yon ti kòb.

fèk (apèn). Yo *fèk* rive.

fè kou... konnen pou... (debouye...pou). M *fè kou m konnen pou* m te rele w.

Fè kwa sou bouch ou! (Sèl ou ki wè l oubyen tande l; kase fèy kouvri sa)

Fè kwa sou dyòl gòch ou! (vilgè. Sèl ou ki wè l oubyen tande l; pa di sa. 2. Pa fout penmèt ou ranse avè m ankò! (vilgè)

fout! (vilgè). «Fout» kapab gen diferan entèpretasyon ak fraz li akonpaye a.

1. *Fout* ou deyò lakay mwen! (Mete w deyò!)

2. *Fout* ban m afè m! (Kale m afè m!)

3. *Fout* ban m kòb mwen! (Renmèt mwen kòb mwen!)

4. Pa *fout* ranse avè m! (Pa penmèt ou ranse ak mwen!)

Gramè Kreyòl Védrine

frekan kou pis (frekan anpil)
fre kou boujon yanm (fre anpil, parèt jèn)
fre kou madigra (fre anpil)
fre kou pen rasi (fre anpil. s: fre kou boujon yanm)

G

Gade lè w non! (Pafwa, espresyon sa a jis itilize kòm yon «efemis» kote moun kap itilize l la gen tandans pou l ta konplete l ak yon betiz kèlkonk oubyen yon mo degradan.)

gen kran (gen kouray, gen grenn)
Fò w gen kran pou fè travay sa a!

gra kou chat (gra anpil, gen yon bèl grès). Dyesimèn *gra kou chat*.

Grenadye a laso, sa ki mouri zafè a yo! (esp. aka). Chante ki gen pou wè ak moman revolisyonè. Li te premye parèt pandan moman gè pou endepandans Nasyonal nan fen 18tyèm syèk. Listwa pa rapòte non otè a men selon kèk kritik, pa gen dout li ta konpoze pa yon esklav.

«Grenadye a laso
Sa ki mouri
Zafè a yo
Nanpwen manman
Nanpwen papa
Sa ki mouri
Zafè a yo»

Nou jwenn tit kèk lòt ansyen chante tou a karaktè politik ki parèt apre yon evennman politik:

- a) «Ejèn Wa*, sa w fè Bòno?»
- b) «Lejitim *di konsa, se nan peyi l pou l mouri»
- c) «Se laraj o, yo di Maya* pap pase»
- d) «Twa ka Okay mande Nima*»
- e) «Twòp lespri, sa nui tèt*»
- f) «Bwa, ki bwa sa a? Bwa Mérisier
Bwa, ki bwa sa a? Bwa Manigat
Bwa, ki bwa sa a? Bwa Salomon»

(chante politik sa a te parèt sou rèy Salomon (Félicité Lysius Salomon)).

Gramè Kreyòl Védrine

* nòt: **Ejèn Wa** (Eugène Roy) te prezidan pwovizwa Ayiti. Li te gen responsablite pou l prepare eleksyon lejislatif yo an 1930. Eleksyon sa yo te gen pou fèt nan dat 18 novanm.

Lejitim (François-Denys Légitime) te eli prezidan nan dat 16 desanm 1888. Li te kite pouvwa a 22 dawou 1889 pou l pati an ekzil. Li te gen chans retounen nan peyi natal li kote l te mouri nan dat 30 jiyè 1935 a laj de 94 zan.

Maya (Constantin Mayard) te yon politisyen. Li te kandida alaprezidans an 1930 men l pat gen siksè. Jenès entelektyèl ayisyen an te konsidere l kòm patizan meriken sitou lè l te deklare nan chanm depite: *«Messieurs, l'occupation s'étend dans toute sa beauté»*.

Nima (Edgard Nérée Numa) te yon politisyen ki fèt Okay an 1881. Li te vote kont «Convention Américano-Haïtienne». An 1946, li te kandida alaprezidans. Anpil moun Okay te apiye kandidati l.

Twòp lespri, sa nui tèt: Tit chante sa a refere a Antenor Firmin, youn nan gran entelektyèl ayisyen ki diplome Université Sorbonne. Li te vin kandida alaprezidans men malerezman Tonton Nò (Nord Alexis) te pran mayèt la.

(ref: «Lang Manman nou». Mango Dyesifò. *Haïti Progrès*. vol. 4 #36. 1986)

grèv manch long (grèv ki dire). Sendika a mande yon *grèv manch long*.

J

jamèdodo (moun ki pase nuit nan pran plezi toutan)

«jan» : *mo zouti* ki esprime «anfaz» (lè l plase devan yon fraz)

1. *Jan* Dyesifra manje anpil!
2. *Jan* manman l sitirèz!
3. *Jan* Toutouya pa bon!
4. *Jan* ti fi sa a landyèz!

Jan w wè m ba ou l la! (Jan w tande l la!). Espresyon pou refere a yon nouvèl, yon bri kouri.

Jan w wè m di w la! (s : Jan w wè m ba ou l la! Jan w tande l la!)

jistan (jiskaske). lok. adv. s: jouskaske, joukkaske

1. Li bat kò l *jistan* l pipi sou li.
2. Kochon an antòtye kò l ak kòd la *jistan* l toufe.

jòn kou safran (jòn anpil)

jwenn ak zo grann (jwenn yon rival ki pi gwo towò)

K

kakarat dèyè bwèt! (lok. ki esprime «blòf». s: bouda nini!)

kakakleren (tafyatè; moun ki gaga; moun ki toujou sou)

kakatwè (timoun ki gen abitud kaka atè, nan kabann; timoun ki gen kakarèl souvan; moun tafya gaga)

kale tèt (refere a yon nèg yon fi ap fè depanse. Fi sa a bay misye enpresyon ke l renmen l. Bouda nini! Tèt li manpzèl ap kale!)

1. Asefi *kale tèt* Jeziram. Se tanzantan lap mande misye kòb prete epi l pa janm remèt li kòb.
2. Sema fi *kale tèt* Sedyè. Manpzèl pran tout kòb boutik la li bay Parate.
3. Sentamèn panse l ta pral kale tèt Jozafa; misye pi mèt dam.

Kamoken (Sou rèy papadokratik la, tout moun ki kont ideyoloji Papa Dòk te konsidere kòm *kamoken* ki vle di ènmi l. *Komoken* refere tou a geriya ki tap eseye chavire gouvèlman li an. Anpil fwa, moun sa yo kache nan bwa dekwa pou makout pat kouri ak yo twò fasil. Makout yo di kamoken yo se «kominis». 2. Grenn, konprime moun esnèm yo te vin bay an pwovens apre siklòn Flora [siklòn ki te fèt nan dat 3 oktòb 1963]).

Kap ou fin pran van! (Afè w fin regle!)

Kase fèy kouvri sa! (Se ant mwen avè w; pa kite lòt moun konn sa). Se yon sekre antre nou. **kè grenn** (tris; chagren, tristès, dezolasyon).

1. *Kè w grenn* jodiya, sak pase w?
2. Pitit la gen yon *kè grenn*, m pa konn sa lap panse.
3. Nòvèl la fè *kè l grenn*.
4. Poukisa *kè w grenn* konsa?

Gramè Kreyòl Védrine

5. Pa kite *kè grenn* pote w ale.

kèpòpòz (kè poze, rilaks, pa enkyete, pa gen kè kase). Li rete *kèpòpòz* kòm siryennetè.

kè di (gen kè di) : mal pou padone; fasil pou pini; mechan; san pitye)

kè sere (chagren, tristès)

kè sou biskèt (kè kase, gen kè kase)

1. *Kè m te sou biskèt* lè yo tap bay rezilta ekzamen an.

2. *Kè w te sou biskèt ?* (Kè w te kase?)

3. *Kè l te sou biskèt* lè l tande zenglendo ki tap frape nan pòt la.

kètouchan (ki pa gen kè di)

Ki koze sa a? (ki bagay sa a?)

kit... kit... (menmsi...menmsi)

Kit ou ta ban m lò, *kit* ou ta ban m dyaman, m pa tap fè l.

Kite koze pran priyè! (Ann pale bagay serye kounyeya!)

Kite pawòl pran priyè! (Ann pale bagay serye kounyeya!)

kòk pye kaka (vilgè). Espresyon ki vle di: koyo, bègwè, nèg ki pa konn koze ak fi. 2. nèg fi bay avantay epi ki pa pran l.

kòk san bèk (voryen)

klere kou chandèl (klere anpil)

kole kou goudwon (kole anpil)

kole kou lagon (kole anpil)

kole kou lakòl (kole anpil)

Kole w pran, pa kole w pran! (Kèlkeswa jan w vini wap pran. lok. ki soti nan refren yon chan kanaval.)

kole... pran (lok. ki an rapò ak «sèks». Anpil fwa, li refere a fi ki pran yon gwòs fasil depi yal nan eseye, yal annalfa). Depi l *kole l pran*.)

komisyon pa chay (nan sans sa a, *komisyon* ekivalan a «mesaj». Nou gen tou yon dal lòt mo,

espresyon ak «komisyon»:

1. Al chache yon *komisyon* (al chache yon bagay yon kote, nan men yon moun)
2. Al fè *komisyon* (al nan mache)
3. Bay fè *komisyon*, se pye poze, tèt pa poze (pwov.)
4. Bay yon *komisyon* bay (voye yon mesaj bay yon moun)
5. Pitit, sere ti *komisyon* w moun ap gade l (pati seksyèl yon moun)

kou sa m pa konnen (mwen pa ka esplike sa)

Li bwòdè kou sa m pa konnen.

L

lafrechè (tèm ki refere a yon bouzen byen abiye, fre kou pen rasi epi ki pran lari). 2. Tèm resan ki vle di: bouzen, kaprina, ti piyay, penbèch, manman penbèch, machann vyann, manjèd kòd, jenès, pwostitiye.

lang...pa gen zo (mwen ka pale.)

Lang mwen pa gen zo, mwen di sa m panse.

lè konsa (lok. adv. sa a vle di: kounyeya, a lè sa a. s: atò konsa, asètsèzè (akayik)

lè m di w sa a! (esp. pou esprime «plent»)

lekòl lage! (Tout pale anpil fini!)

Lè l te nan pwonmèy li. (Lè sa tap mache byen pou li). esp. aka.

lesuivan! (Sak te la anvan, pase!). Lokisyon sa a devlope nan yon chante Koupe Kloure (manm fondatè «Triyo Selèk», chantè ayisyen trè popilè. Se yon lokisyon ki gen yon « konotasyon seksyèl»)

Li kont (li ase, sa sifi)

loray kale (moveje).

1. Misye se yon loray kale!
2. Oumenm, ou son w *loray kale* wi!

Gramè Kreyòl Védrine

lou kou pwasenkant (lou anpil)

lou kou sak sèl (lou anpil). Espresyon sa a ka refere tou a yon moun ki loudo, ki pa aktif. s: lou kou pwasenkant)

mache ak sèkèy ... anba bra... (pran yon ris fatal, riske).

Wap *mache ak sèkèy* ou anba bra w.

mal pou... (gen difikilte pou...)

1. Mwen *mal pou manje* kote m rache dan an.

2. Tout kò l ap fè l mal; li *mal pou* deplase.

manje kè mayi ak lwil fwen (esp. ki itilize plis nan kapital peyi a, pou esprime yon sitiyasyon pòv yon moun ye.)

Yap *manje kè mayi ak lwil fwen*.

manje mang (pa jwenn anyen pou manje)

Map fè dlo kò w benyen kò w! (espresyon makoutik ki vle di: map benyen w an san)

Map di! (esp. moun jouda itilize pou fè kwè yo pral rapòte yon bagay)

Map fè w kite dènyè mès! (Map fè w kite tout vye mès!)

Map fè w peye bouch ou! (Map fè w kite frekansite! Map koresponn avè w!)

mare fyèl (pou fè yon bagay) : fè yon bagay ak anpil kouray; reziyen w pou fè yon bagay, fè yon bagay ak reziyasyon.

1. Mwen *mare fyèl* mwen pou m fè travay la.

2. Nou te oblije *mare fyèl* nou pou n te pran kanntè.

3. *Mare fyèl* ou pitit! (Pran kouray!)

mare nan menm kòd (lok. ki refere a moun lè yo se menm tip de moun. s: se menm yomenm, se senkant kòb ak degouden.

Zenglendo ak asasen *mare nan menm kòd*.

mèg kou tako (mèg anpil). s: magazen zo, lamègzo

men kwa manman w, men kwa papa w... vin pile l! (esp. ki esprime «defi» a yon rival.

Men kwa manman w, men kwa papa w, si w gen grenn, vin pile l!

Men li papa! (esp. ki esprime yon bagay ou tap tann, epi li rive)

Gramè Kreyòl Védrine

Men li papa! Bou l mwen an fè premye lo!

Men li papa! M pat di w panzouyis yo ta prale!

Menm chen pa bezwen w! (esp. trè meprizan pou degrade yon moun)

Men mwen ! (esp. ki esprime yon repons. s: plètil. 2. esp. ki esprime «asirans».

Sa m te di w! M pat di w panzouyis yo prale! *Men mwen!*

met kran! (esprime kouray; ekzòtasyon)

Monchè, se gason w ye *met kran* sou ou!

mete ... anfòm pou... (esp. ki montre ou pre pou kontrekare yon rival. s: pare pou, pare tann).
Mwen *mete m anfòm* pou li.

mete pou (bimen; joure; bay)

1. A! Nou *mete pou* yo!

2. Ateyiswa *mete pou* Fadèt. Se sa l bliye li pa di l.

3. Men! *Mete pou* mwen nan asyèt la

Mezanmi! (esprime etonnman, sipriz)

1. *Mezanmi!* Gade devni Mèsidye!

2. *Mezanmi!* Se ou pitit! Sa w fè?

3. *Mezanmi!* Nan kisa m ye la a?

mòde-soufle (aji ak ipokrizi). Silibrèk son w rat *mòde-soufle*.

Mwen pa ladan ! (Anpil fwa, espresyon sa a itilize pou fè referans a yon moun ki pa mele nan yon bagay oubyen ki ap chache yon eskiz menmsi l koupab. Pafwa l vin ak espresyon sa a:
A! Mwen pa ladan! Timoun an Ayiti konn ap rakonte istwa senk dwèt yo kote nou rankontre espresyon sa a. Ann gade ti anekdòt* anba a:

Yon jou, toulesenk dwèt yo te grangou epi chak tap ekzanminen kisa pou yo fè pou ka jwenn manje. Kòm endèks (dwèt jouda) toujou pi cho pase leve-danse, li pran lapawòl.

endèks:	Mwen grangou.
dwèt mitan:	Mwenmenm tou.
dwèt bag:	Sa pou n fè?
ti dwèt:	Ann al vòlè!

Gramè Kreyòl Vèdrine

Gwo pous: Mwen pa ladan l!

Depi lè sa a, gwo pous retire kò l pami mesye yo. Se poutèt sa misye toujou pou kò l.

* nòt: *anekdòt* : ti istwa ki sèvi kòm ilistrasyon.

mwen pini w...! (esp. ki esprime «*defi*» a yon rival.

1. *Mwen pini* w di l ankò!

2. *Mwen pini* w lonje dwèt nan figi m!

Mwen te kwè! (Esprime yon chanjman nan panse)

N

nan griyen dan (nan plezantri, nan jwèt)

1. Mwen pa *nan griyen dan* avè w!

2. Gade! M pa nan griyen dan!

3. Ou toujou *nan griyen dan*.

O

Ou konnen m konnen! (esp. ki esprime yon sekre ki gentan devwale)

Ou konnen m sansib, pa manyen tete m! (refren yon chan). Se yon espresyon akayik ki refere a fi ki pa vle nèg touche yo, fi endont.

Ou mèt al bwè ti kalbas vèt! (esp.pou refere a yon moun ki pran yon chòk kote l foule. Chòk sa a ka pwodui yon sòt ilsè andedan l. Nan medsin fèy, yo konn rekòmande viktim nan bwè dlo kalbas vèt pandan yon sèten tan.)

Ou tou wè... (Ou te ka wè...), esp. ki esprime «*dout*», «*ensètitud*», «*blòf*»

1. *Ou tou wè* Toto te sou blòf.

2. *Ou tou wè* l pa tap tounen.

3. *Ou tou wè* l pa tap peye w.

Gramè Kreyòl Védrine

Pa gen danje! (esp. resan ki vin itilize plis pa «nouvel jenerasyon» an. s: pa gen pàn! Pa gen pwoblèm! Anfòm!)

pa wè... pa tande (pèsiste nan fè yon bagay)

1. Annayiz *pa wè l, pa tande*, se Mannwèl li vle pou anmore l.
2. Yo di l non! Li *pa wè l, pa tande*, li kole dèyè l.
3. Li *pa wè l, pa tande*; sa l vle se sa l fè.

nan pale pale (pandan konvèsasyon an)

Nan *pale-pale*, mwen bliye touye dife anba chodyè a.

nan tann tann ... tounen pwatann (lok. sa a toujou mache ak: ma, wa, na, ya (ki itilize kòm fòm kout pou: «mwen va, ma va; wa va; nou va, na va» ki esprime yon aksyon k gen pou fèt)

1. *Nan tann, tann ma tounen pwatann.*
2. *Nan tann, tann wa tounen pwatann.*
3. *Nan tann, tann na tounen pwatann.*
4. *Nan tann, tann ya tounen pwatann.*

niche dèyè yon moun (vilgè). Tèm ki vle di: fè sousou, ti sousou dèyè yon moun pou yon bagay)

nwè kou lank (wè «nwè pase mouda chodyè»)

nwè pase mouda chodyè (nwè anpil. s: nwè kou sinigal, nwè kou lasini, nwè pase kaw, nwè kou mèl, nwè kou lank, nwè kou boustabak)

O

ou konnen (bagay yo la)

Ou pa nan katon an! (Ou pap sis! ou pa ladan!)

P

Pa ban m ! (Pa di m!). esp. ki montre yon etonnman lè yon moun ap rakonte w yon bagay)

Gramè Kreyòl Védrine

Pa ban m! Se tout bon?

Pa eksite m non! (lok. ki esprime «mokri» lè yon moun ap bay jòf.)

Pa fè bouch mwen long! (Pa fè m fache!). Gade, pa fè bouch mwen long tandè!

Pa kraponnen m non! (lok. ki esprime «mokri» lè yon moun ap eseye fè kwè nan yon bagay.)

pa nan jwèt (ak) : pap jwe, pa nan rans. Gade! M pa nan jwèt ak ou!

1. Mwen *pa nan jwèt* avè w! M di w non!
2. Mwen *pa nan jwèt tandè!*
3. Ou konnen m *pa nan jwèt!*
4. Mwen *pa nan jwèt* ak pesonn.

pa nan rans (pap betize, ranse, jwe). Lè l itilize pou bay lòd, li esprime yon prigad)

1. Ou *pa nan rans!* Konpliman!
2. Gade! Mwen *pa nan rans!* (prigad)
3. Mwen *pa nan rans!* Ranse ak krèbè w! (parèy ou)
4. Pran prekasyon w tandè! Mwen *pa nan rans!* (Prigad)
5. Mwen di w mwen *pa nan rans!* Kote w tandè?
6. Jojo *pa nan rans.* Misye gentan ap byen mennen nan Nouyòk.

Pa penmèt ou! (Pa oze fè sa, pa oze fè sa ankò. var: *pa janm penmèt ou ankò!*)

Pa pito! (lok. ki esprime yon reyaksyon ki ka fèt si yon moun fè tèl bagay.)

1. *Pa pito* wòch ou a te pran m!
2. *Pa pito* l te frape m!

Pap ranse! (vilgè) esp. ki vle di : *pale serye! annavan!*)

pare pou... (esp. ki montre ou pre pou kontrekare, koresponn ak yon rival. s: mete ...anfòm).
Di l mwen *pare pou* li tandè! 2. Pre pou (fè yon bagay)

pare tann ... (Mete... anfòm pou...). Map *pare tann* li tou!

Dyekiswa di lap vin koresponn avè m. Map *pare tann* li tou!

patekwè (pat espere, arivis, arivis gran dan). lok. ki refere a yon moun ki pat espere (li ta gen

Gramè Kreyòl Védrine

yon bagay, jwi yon sèten privilèj oubyen rive nan yon estad). Lè sa vin fèt, moun sa a aji tankou yon moun kap fè wè)

Pa vini w ki pou sove w! (Depi w vini, wap pran.). s: Se rete nan wòl ou!

pa (pap) fè yon **pa kita**, yon **pa nago** (pa pral okenn kote, chita sou wozèt; pap monte, pap desann. An 1988, magouyè yo te soti pou ekzile Titid. Pèp la leve anbranl pou l di Titid *pap fè yon pa kita, yon pa nago*.)

parese kou chen plenn (parese anpil). Misye *parese kou chen plenn*; li pap leve ni lou ni leje.

pase ... (yon moun nan betiz) (pase l an derizyon, an rizib, nan jwèt, pran plezi ak li, iwonize l, moke l.)

1. Apa wap *pase m nan betiz!*
2. Map pale serye avè w epi wap *pase m nan betiz!*
3. Se tèt ou wap *pase nan betiz* tandè! (resipwosite)

pase nan moul (anfòm, byen kanpe - trè souvan, espresyon sa a refere a yon moun ki byen kanpe, ki anfòm tout bon (referans sitou a fi).

Manpzèl *pase nan moul*; li twò anfòm!

pa wè, pa tandè (se sak nan lide l pou l fè). Li *pa wè l, pa tandè* se rad sa a pou l mete.

pete fyèl (tiye nan yon sans abstrè ou konkrè)

1. Travay sa a ap *pete fyèl* mwen.
2. Yo di si w bwè esans, li ka *pete fyèl* ou.

pito m te chen w (Pito m te èddekan w, pito m te restavèk ou)
pito m te ou! (Pito m te nan plas ou!). Gad jan w alèz, *pito m te ou!*

pop-pop (lok. adv. ki vle di: byen vit, rapido-presto). s: pap-pap

pouse chen pou kouche (pa gen pou ofri; ap dangoye pou viv)

Wap *pouse chen pou kouche* epi w bezwen lwe kay ba fanm!

pran kout pitit (esp. ki endike yon fanm pa reyèlman gwòs pou mari l oswa nèg li avè l la.

Dyelifèt *pran yon kout pitit*.. Yo di se pa pou li Sesil te gwòs.

Gramè Kreyòl Védrine

prip-prip (lok. adv. ki vle di: byen vit). s: pop-pop, rapido-presto. Zwazo a vole *prip-prip*.

R

rann yon moun san souf (tounen yon mòpyon nan dèyè yon moun [vilgè], tounen yon pongongon nan kò l, kole nan dèyè yon moun [vilgè], kole nan kò yon moun, rann yon moun fou, rann li san somèy, san souf.

rat mòde-soufle (ipokrit, ipokrit karesan, moun kap mouye w pou l vale w, jida, kouto-famasi, kouto de bò)

1. Jozafa se yon *rat mòde-soufle*. Pran prekosyon w avè l tandè!
2. Nèg sa a son w *rat mòde-soufle* tandè, pa vide vant ou ba li!

rèd kou bal (rèd anpil). Vant li rèd kou bal.

S

sanwont san santiman! (esp. pou degrade yon moun san pidè, san santiman)

sanwont san santiman, demen wa retounen! (esp. sa a plis itilize pa timoun lè yap moke yon lòt timoun ki te fè yo yon gagay mal (kote yo te koupe fache)

Sa pou m fè! (Pa gen lòt chwa)

Sa... te se kwè a se pa sa! (lok. ki esprime «twonpri»; pèdi wout, nan sans abstrè.

1. Panzouyis yo panse koudeta a tap pran. *Sa yo te kwè a se pa sa!*
2. Lè m te wè l mwen panse se te yon ti sen. *Sa m te kwè a se pa sa!*
3. Nou panse lame a te reyèlman marye ak pèp la. *Sa n te kwè a se pa sa!*
4. *Sa w te kwè a se pa sa!*

Sa m te kwè a se pa sa!

Sa l te kwè a se pa sa!

Sa n te kwè a se pa sa!

Sa yo te kwè a se pa sa!

Gramè Kreyòl Vèdrine

sale kou lanmè Gode (sale anpil)

sale kou lanmè Jakmèl (sale anpil)

Salòp ak salòp ap fè salòp, kite yo fè salòp! (lok. vil. ki ekivalan a : *Kochon renmen benyen nan labou, se chwa l*)

Se fòfyèl! (var: se fofyèl). lok. ki esprime yon bagay difisil pou fè. s: *se pete fyèl!*

Travay sa a *se fòfyèl!*

Se granmoun ki non m! s: Mwen pap jwe! Mwen pa nan jwèt. *Se granmoun ki non m!*

Se granmoun mwen ye! (Se granmoun ki non m!)

Se jan w tande l la! (var: jan w tande l la!) - Espresyon pou reflechi sou yon nouvèl, yon bri kouri.

Se jodi... (lok. adv. ki siyifi: sa fè lontan depi... s: *se dat..., se pa jodi..., sa pa kounyeya...*

1. *Se jodi* Ti Yaya al larivyè! Pou jiskounye, li poko retounen.

2. *Se jodi* Asefi al nan mache!

3. *Se jodi* yap esplwate peyizan ayisyen Sendomeng!

4. *Se jodi* pèp ayisyen ap pase rèvè!

Se laray! (ekivalan a: *sa rann moun san souf! Son w bagay moun pa janm wè*)

Se pa ni de, ni twa...(pa gen dout...)

Se jodi pitit la al chache dlo. *Se pa ni de, ni twa*, nan briganday li rete ak makrèl li yo.

Se poko anyen! (Sa w wè a pa anyen, gen plis toujou oubyen : se twòkèt la, chay la dèyè)

Se twòkèt la! (s: se poko anyen!)

si kou sitwon (si anpil). Zoranj sa a si *kou sitwon*.

Si l bon pou ou wa wè l ! (Kontinye move zak wap fè a men, wap peye sa yon lè). Espresyon ki esprime yon «avètisman».

sòt kou panyen pèsi (sòt anpil). Li *sòt kou panyen pèsi*.

sot tonbe (tonbe atè). Remake nan lokisyon sa a pa gen moun, bèt oswa yon lòt bagay ki koze aksyon an oubyen aksyon ki esprime a pa gen yon «ajan» vizyèl ki pouse l fèt. Petèt, gen yon ajan ansoudin men, nou pa konnen. Nou pa ka afime nonplis. Li fèt pou kont li. Remake «sot» se yon *mo zouti* ki endike aksyon an apèn fèt. Nan ka sa a, li ekivalan a «fèk». Ann gade fraz anba yo kòm ilustrasyon:

Gramè Kreyòl Védrine

1. Liv la *sot tonbe*.
2. Liv la *sot tonbe* sou chèz la.
3. Olnèk *sot tonbe*.
4. Gen yon mango k *sot tonbe*.
5. Yon krebete *sot tonbe*.

sipozisyon :

1. Petèt li te sou pwent tab la epi pa aksidan, yon moun frape l. Li vin ba l plis presyon pou pèdi ekilib li epi l *sot tonbe*.
2. Petèt yon moun te voye yon boul pandan yon lòt moun tap obsève «ajan» aksyon an epi boul sa a vin plane sou chèz la.
3. Petèt Olnèk te nan bann nan epi yon moun ba l yon gagann. Misye pèdi kontwòl epi l *sot tonbe*.
4. Petèt gen yon moun sou pye mango a ki souke yon branch epi yon mango mi *sot tonbe*.
b). Petèt gen yon moun kap djige mango yo ak yon gòl epi youn *sot tonbe*. c) Petèt akòz van an kap vante, yon mango mi *sot tonbe*.
5. Sipozisyon #2 a kapab aplike paralèlman ak fraz #5 lan byenke l enplike «pye veritab».

sou fent (sou blòf)

sou plan (sou blòf)

souple! (Silvouplè!). esp. ki esprime «politès», yon demann ak politès lè wap mande yon bagay.

Souple plis parèt yon varyasyon dyalektal. «Silvouplè» pi kouran.

1. Fè m kado enpe dlo *souple!*
2. Fè m kado yon ti dife *souple!*
3. Ede m leve chay la *souple!*

sousoubraque (tyoul ki fidèl a sèvitè l, mèl li).

Desalin ban nou lendepondans pou n pa viv tankou *sousoubraque*.

swe kou pitit Bouki (swe anpil). s: *swe kou kokobe*. Li *swe kou pitit Bouki*.

Tankou bagèt legede (fen anpil. espresyon sa a plis refere a janm moun).

Janm li tankou bagèt legede.

Tanpri! (lok. ki anplwaye nan plizyè ka) :

1. Mande èd (Ede m, *tanpri!*)
2. Avètisman (*Tanpri*, pa site non m!)
3. Kòm prefiks, sifis (nan kèk ka)

Tanpri souple! (fòm konplè pou : «tanpri». s: silvouplè, mwen priye w an men jwen). Lokisyon sa a esprime yon demann, yon avètisman. Li esprime tou yon «pinga» ki akonpaye «politès». Ann gade fraz anba yo:

1. *Tanpri souple,* pa mete m nan zen!
2. *Tanpri souple,* pa lonmen non m nan sibrek!
3. *Tanpri souple,* ret nan wòl ou!
4. *Tanpri souple,* pa mete m nan melimelo (akwochay)!
5. *Tanpri souple,* retire m nan bann nan!
6. *Tanpri souple,* pa mete m nan tèt chaje!
7. *Tanpri souple,* pa lonmen non m nan seren!

tèt kale (anplwaye ak espresyon sa a: fè yon bagay *tèt kale* ki vle di, *fè l kare-bare*... Li ka anplwaye tou pou refere a yon koyo yon fanm ap abize. Li ka refere a yon moun ki kale tèt li. 2. Pafwa, li gen yon konotasyon seksyèl kote l refere a «tèt kòk». Li parèt nan refren yon chante: *tèt kale* pa vle kite m dòmi...

1. Mwen dèyè w *tèt kale* (map sipòte w kare-bare)
2. Mwen avè w *tèt kale* (Map sipòte w san pou san)
3. Deliram son w *tèt kale* kap bay kwafè piyay (gen de sans).

tèt kale bobis, mèsì pè! (esp. ki itilize pou moke yon moun tèt kale. Li plis itilize pa timoun. Pafwa, timoun yo konn di tou: Tèt kale bobis, mèsì pè! Yon jilèt dis kòb, senk kòb savon! Yo di fraz sa a jis pou annwiye lòt oubyen yon pasan.

Gramè Kreyòl Védrine

tèt kale kap bay kwafè piyay (esp. sa a itilize anpil fwa pou refere a yon nèg koyo ki pa konn koze ak fi. Li panse se fè depans pou fi a oswa rann li yon seri sèvis kap fè fi sa a renmen l pou sa)

1. Sa w te konprann? Ou panse m te yon *tèt kale kap bay kwafè piyay* !
2. Toto son w *tèt kale kap bay kwafè piyay*. Chak jou se yon dal depans li fè pou Malèn.

tèt chaje! (Se gwo zafè! Se pa blag!). Malèn pral marye ak Mario, *tèt chaje!*
ti kat-kat (ti minè, timoun abazaj). Nan yon sans pejoratif, li vle di: *ti santi pise*.

1. Yo te ti *kat-kat* lè siklòn Flora*.
2. *Ti kat-kat* tankou w!
3. *Ti kat-kat* tankou w bezwen fanm!
4. Depi m te *ti kat-kat*, m pa janm kite moun ranse avè m.

* nòt: **Flora**: siklòn ki te pase Ayiti nan dat 3 oktòb 1963. Li te fè anpil dega nan peyi Dayiti.

ti sousou (tyoul ki toujou ap tann, opòtinis, restavèk).

tonbe... (tonbe + yon lòt vèb endike : kòmanse fè yon aksyon. s: mete, pran.)

1. Wè l wè chen an, li *tonbe* kouri.
2. Li *tonbe* jouse.
3. Li *tonbe* di betiz.
4. Pitit la *tonbe* rele.

Tonbe nan betiz pa mal, se soti kò w la! (esp. ki esprime «iwoni»)

tonbe pou... (damou pou... Pafwa, espresyon sa a konn itilize pou kont li: «tonbe» men, li toujou refere a yon moun ki *tonbe pou* yon lòt. Ay! Ou *tonbe* !

touye...chape (esp. ki esprime «preferans».)

1. *Touye* l *chape* l, pale l de politik.
2. *Touye* m *chape* m, ban m Ofra.
3. *Touye* l *chape* l, pale l de bagay konsa.
4. *Touye* l *chape* l, ba l manje akòdeyon.

vakabon se leta (vakabon konn aji tankou moun ki gen pouvwa)

«wa» kapab sèvi kòm prefiks, «mo zouti». Li toujou vin nan kòmansman fraz la pou endike «anfaz». Sòt de anfaz sa a toujou refere a kalite yon moun, aksyon l fè. Nan yon sans, li ekivalan a «jan» men, diferans ki gen ant de *mo zouti* sa yo sèke *jan* limenm, toujou vin anvan moun li kalifye a oubyen aksyon moun li kalifye a. Nonb li esprime a, se toujou «youn» oubyen l refere a yon «li» ki deja gen yon «antesedan». Ann gade itilizasyon *wa* nan fraz anba yo:

«wa»	«li»	«antesedan»
1. Wa chich pa w!	(Li chich anpil)	[Yo tap pale de Setout]
2. Wa loudo pa w!	(Li loudo anpil)	[Yo tap pale de Olgin]
3. Wa bwòdè pa w!	(Li bwòdè anpil)	[Yo tap pale de Chalmay]
4. Wa vòlè pa w!	(Li vòlè anpil)	[Yo tap pale de Nouseli]
5. Wa landyèz pa w!	(Li landyèz anpil)	[Yo tap pale de Semafi]
6. Wa entelijan pa w!	(Li entelijan anpil)	[Yo tap pale de Mak]
7. Wa parese pa w!	(Li parese anpil)	[Yo tap pale de Sedrak]

Wa mache di sa! Espresyon sa a kapab itilize lè wap pale yon bagay sekre devan yon dyòlè, yon moun tripòt). Se sèl oumenm ki wè l. *Wa mache di sa!*

Wa monte sou resif! (Avètisman lè yon moun ap pran yon ris. s: Bra w va pran nan moulen!)

Wa pa kouzen l, depite pa tonton l (li pa pran kontak menm). Espresyon pou esprime «fyète» yon moun montre; *fyète* sa a kapab konvèti an «ògèy».

Wap peye bouch ou wi! (Wap peye frekansite w!)

Ta kou l ta, *wap peye bouch ou wi!*

wè pa wè... (ekivalan a: vle l ou pa..., vle pa vle...). *Wè pa wè*, yap marye kanmenm.

Wè pa wè, antèman pou katrè (vle l ou pa, sak pou fèt la fò l fèt lè pou l fèt).

Pèp la te di *wè pa wè, antèman pou katrè*; yo gen randevou 7 fevriye 1991.

wouj kou woukou (wouj anpil).

Zafè! (esp. sa a toujou gen yon pwonon ki suiv li. [zafè + pwo. = afè k gade...!])

1. *Zafè k gade w!* Mwen te pale w.

2. *Zafè k gade yo!* Yo te konnen pou yo pat menase pèp la.

3. *Zafè pa yo!*

CHAPIT X

- Efemis
- Retorik
- Anglisis
- Salitasyon ak Lizay

EFEMIS - -

«Efemis» se yon fason pou evite britalite yon mo. Ilistrasyon m bay pou «figi retorik» sa a se nan ti dyalòg anba a pou montre kòman yon mezantant kapab kòmanse ant de moun. De pèsonaj yo se: Woza ak Sòna. Woza se jis yon moun ki vin achte pwason nan men Sòna (yon machann pwason). Sòna yon ti jan pa kontan paske l pa achte pwason an. Dyalòg la bay nesans a yon sòt de «fristrasyon» kote n ka analize kèk «mo deplase» ki kòmanse soti. Byenke langaj la pa yon langaj kote wap jwenn itilizasyon anpil «gwo mo» kote youn ap veksè lòt. Se yon langaj byen manye ki prezante yon sòt de «soulès» oubyen «efemis» pou evite britalite «gwo mo» men, *kreyòl pale, kreyòl konprann*.

Nan tout lang, «betiz» yo ekziste. Yo pa itilize nan lang kouran oubyen sou moun konsa-konsa, men yo la kanmèn. Anpil fwa, betiz yo itilize nan yon «kominote» patikilye. Lè m di «kominote» a, mwen pa vle di kote moun rete, men plis pa yon gwoup moun kèlkonk. Pou itilizasyon presi, yo soti apati yon sòt «fristrasyon», «mekontantman» kèlkonk oubyen «mezantant» ant de moun. Anpil bagay kapab tonbe anba «mezantant» lan. Ann gade ti dyalòg anba a:

tèks:

Sòna: O! Apa ou fin machande pwason an epi ou pa achte l!

Woza: A, pwason w yo twò chè!

Sòna: Se pa pwason w te bezwen!

Woza: O! Kisa w konnen m te bezwen?

Sòna: Ou konnen byen pwòp sa w te bezwen epi w konn kote wap jwenn li tou wi!

Woza: O o! Gade yon koze! Apa w fache poutèt mwen pa achte pwason w lan.

Gramè Kreyòl Védrine

Sòna: Mwen pa fache non. Mwen di w se pat dèyè pwason ou te ye. Nou wè moun ap manje pwason, fwoli pran n tou.

Woza: En en! Pa fout penmèt ou! Se wè ou wè m madanm, pa penmèt ou ranse avè m! Pye sal!

Sòna: O o! Kilès ou te ye konsa? Depi sou figi w moun gentan wè se yon vye bòn ou ye. Epi... epi anyen. Madan Gòltenbè voye w nan mache pou achte pwason epi wap eseye fè koutay pou al di pwason Kwabosal* chè.

Woza: Gade madanm, pa fout penmèt ou ranse avè m pou m pa leve rad mwen sou ou!

Sòna: Ala salopri! Gade yon sankilòt! Ou tande bèf ale wè kòn!

Woza: Ou byen frekan! Se chak jou m mete yon kilòt tou nèf tande.

Sòna: Anmwey! Mèsivyèj vin tande yon awonna darati kòn siye kap pran pòz moun de byen! Salopri o! Kote w?

Woza: Ou byen penmèt! Ou panse m se parèy ou?

Sòna: Pito w te parèy mwen paske yo pa pral kouche sou pay ak bouretye pou achte pantalèt nèf.

Woza: Mwen ta di w wi, men... m bwè l pou ou. Pye sal!

Sòna: Men wi! Ou konn se tout fanm kolokent ki ka manje pwason ak diri ak pwa frans lesamdi. Pat gen afè yès wa! Pito w al fè wout ou vre. Penbèch sou pay!

(fen)

* nòt: **Kwabosal:** zòn kòmèsyal trè popilè nan Pòtoprens. s: Bodmè

[ref. : Emmanuel W. Védrine, pyesèt]

RETORIK - -

«Retorik se yon fason moun pale oubyen pou byen pale. Pou reyalize sa, gen yon seri teknik ki itilize pou esprime ide wap devlope a pa yon seri «figi» ki rele «figi retorik». Men kèk *figi retorik*:

apwostòf, efemis, ipèbòl, litòt, metafò, metonimi, perifraz, pèsonifikasyon

Apwostòf: Figi retorik yon oratè* itilize briskeman pou l rele yon moun oubyen yon bagay li pèsonifye. Se yon entèpelasyon rapid, san politès.

Efemis (wè definisyon sa a nan «paj 261)

Ipèbòl: Figi retorik ki fè yon ide pase atravè yon espresyon ki depase l. Se yon sòt egzajerasyon. Ekzanp:

«yon fi ki estrèmeman bèl» pou
«yon bèl fi»

Litòt: Figi retorik ki adousi espresyon panse a (ekz. «Sa pa move» pou «Li bon anpil»).

Metafò: Figi retorik nan lang lan ki la pou l modifiye «sans» (tèm konkrè nan yon kontèks abstrè), yon sòt imaj, langaj imaje.

Metonimi: Figi retorik ki gen pou wè ak fason ou esprime yon konsèp pa mwayen yon tèm ki refere a yon lòt konsèp ki jwenn li pa yon relasyon nesèsè (koz / efè pa ekz.)

Perifraz: Figi retorik ki itilize yon sèl mo pou refere a plizyè (ekz. Dètou, konbit, lavalas)

Pèsonifikasyon: Figi retorik ki itilize pou bay bèt oswa yon bagay karaktè-kretyen vivan.

* oratè: yon moun kap pale. Moun kap tande a rele «oditè».

Ann gade itilizasyon *retorik* nan powèm anba yo:

1. **Sen Valanten**

*Mwen chache ou anba kabann
Mwen pa wè ou,
Mwen chache ou sou pye mango
M pa sa keyi ou,
M gade nan syèl la,
Yon seren lapli tonbe nan zye m.*

*Mwen fache,
M fè twazan ap mache dèyè ou.
Lè m resi jwenn ou,
M al chèche ou nan diksyonè
Pou m ka jwenn sinonim pou ou.
Kanta sa, mwen jwenn mo.*

Yo rele ou:

*Rapadou, dous makòs, kokoye ole,
Jenjanbrèt, pistach griye, mango miska
Mango kòn, ti mimi, ti cheri, ti kè,
Ladouskivyen, yo menm rele ou
Nannan zanmann.*

*Tout non yo ba ou,
Pa di m anyen,
Paske m renmen tout
Plis yon ti degi*

(-- Patrick Sylvain, *Maryaj ide ak Imajinasyon*)

2. **Fanm marabou**

*Fanm marabou jansiv vyèlèt
Cheve ou fè lonbray mwen.
Bèl ranmye
Koulè dore
Je chandèl
Vin poze sou bra ou yo
Pou chache lavi.
Bèl marabou,
Se oumenm ki te prete
Wa Kristòf parasòl ou
Pou l pare solèy,
Pou l te chita pran repo
Lè enkyetid te anvayi kè l.
Marabou bèl po
Po vlou
Po fen
Ou pa tonbe pou okenn nèg
Ki damou
Tèlman ou konnen w bèl
Tèlman ou gen ògèy
Men malgre tou,
Ou fè bote lakou
Kòm fanm marabou.
Lè van ap vante,
Kè ou pa sote
Ou kanpe dyanm
Paske ou konnen ou pap tonbe.*

(- - Emmanuel W. Védrine, *Koze lanmou*)

3. **Malè yon bouk nan zantray Ayiti**

*Gade kouman larivyè ak sous
Nan bouk Janrabèl wouj
Kote tout san sa a soti?
Se kesyon menm pweson yo ap poze*

*Gade kouman pyebwa yo
Kagou, delala; yo andèy
Tout fèy bese tèt
Ou ta di yap lapriyè*

*Gade kouman wòch yo
Ap senyen; yo swe
Yo ta vle pale
Yo ta vle di yon bagay*

*Gade kouman flè solèy
Ak flè woz fennen
Kè yo pa kontan
Yo gen yon gwo chagren*

*Tande kouman zwezo yo
Ap rele; yap kriye
Yap babye; yap plenn
Men yo pa ka chante*

*Tande kouman chen yo
Ap jape; yap wouke
Yo gen tranche
Yo mande anraje*

*Mezanmi, gen yon gwo malè
Je pa ka wè ki rive nan bouk Janrabèl
Yon bouk ki nan zantray
Manman Ayiti cheri...*

(Moriso Laza, «Haïti Progrès». Vol. 5 #22)

ANGLISIS - -

«Anglisis» se yon sitiyasyon ki parèt pami moun bileng (an patikilye Ayisyen ki pale kreyòl, anglè kap viv Ozetazini oswa ki retounen Ayiti). Nan konvèsasyon yo, moun ka remake yon varyasyon (o nivo «mo prete») nan kreyòl yap pale a. Yo vin itilize mo sa yo kòmki dire se kreyòl yo ye oubyen yo vin kreyolize nan tip de varyasyon sa a ke moun ki pa pale anglè Ayiti pa konprann lè yap pale ak yo. Se pa yon bagay yo ka kontwòl; sa fèt espontaneman nan mantalite yo. Yon tèm lengwistik ki dekri sa pi byen rele «chanjman kòd». Ann gade kèk anglisis nan fraz anba yo:

anglisis	kreyòl nòminal
1. Mwen te <u>kòl</u> * ou. -----	Mwen te telefone ou.
2. Yo <u>leyòf</u> * mwen nan travay la. -----	Yo fè m fè yon kanpe nan travay la.
3. <u>Kòl</u> mwen <u>bak</u> * lè w sot travay. ----	Telefone m ankò lè w sot travay.
4. M ale, <u>tekilizi</u> !* -----	M ale, fèt atansyon !
5. Machin mwen <u>brek dawoun</u> *. -----	Machin mwen anpàn .
6. Ou gen <u>bòyfreann</u> ?* -----	Ou gen mennaj ?

- * nòt: **kòl** : an anglè, *to call* (rele yon moun nan telefòn)
leyòf: an anglè, *to lay off* (Se yon espresyon ki itilize lè manke travay nan yon konpayi, faktori. Patwon an chèf la oubyen sipèvizè a fè anplwaye yo pran yon kanpo annatandan yo rele yo.)
kòl bak: an anglè, *to call back* (telefone yon moun ankò oubyen an retou)
tekilizi!: an anglè, *take it easy!* (espresyon ki ka itilize lè wap di yon moun babay)
brek dawoun: an anglè, *to break down* (anpàn, tonbe anpàn)
boyfreann: an anglè, *boyfriend* (mennaj yon fi). Pou mennaj yon gason, yo di: *gèlfreann* (an anglè, *girlfriend*)

Ann gade itilizasyon *anglisis* nan pyesèt anba a:

«Konvèsasyon kat ti zanmi ki te nan High School»

(Emmanuel W. Védrine)

Roro ak Ingrid diplome nan «West Roxbury High» kote yo tap etidye ansanm ak Manouska ak Maryo. Ingrid se te bon zanmi Manouska nan lekòl la. Manouska ak Mario se frè ak sè. Yo apèn fin «High School»; yo asepte yo nan kolèj. Roro ak Ingrid deja fin premye ane kolèj yo. Yo an vakans. Yo kite kanmpous kote yo te ye a pou retounen Boston pou vakans lan.

Manouska: Mwen tande yon frape nan pòt la. Desann mizik la! Se kab papa m. Ou konnen l pa vle tande mizik sa yo. Li toujou ap di se bagay bonm, se mizik monden.

(Ivèt, yon zanmi ki te vin wè Manouska, al gade kiyès ki nan pòt la.)

Ivèt: Devine kilès!

Maryo: Mwen pa kwè papa m tap gentan vini bonè konsa. Siman se manman m. Li travay diferan orè nan nursing houm nan.

Ivèt: Nop! Se pa yo.

Manouska: Siman, se Malèn. Li te gen pou l vin la a pou l te ede m ranpli yon papyè faynanmsyal ed

Ivèt: Nou tout bwè pwa. Se Roro ak Ingrid!

Manouska ak Mario: Kisa? Roro ak Ingrid!

(Ivèt fè yo antre. Manouska ak Mario gentan kouri al anbrase yo.)

Ingrid: Kijan ou ye Manouska, pitit?

Maryo: Hey! Hey! Wat sap...? Kilè nou antre menm?

Roro: Nou vin sot Amherst* yè.

Gramè Kreyòl Védrine

Manouska: Chita non, timoun kay se pou nou. Se an vakans nou ye. Nou pa prese. Te m al chèchè yon bagay pou n bwè nan frijidè a. Ou konnen l fè cho.

(Manouska kite yap pale nan salon an pandan l al chèche ji pou yo.)

Roro: So, se nan ki kolèj menm nou prale?

Maryo: A, menn! ol sèt menn! Gen twa kolèj ki asepte m deja.

Roro: Twa! Ou an fòm menn! Kilès twa sa yo?

Maryo: B.U (Boston University), New York ak Brown*

(Roro woup li leve-kanpe, li mawonnen ak Mario.)

Roro: B.U, New York, Brown! Se sa nèt! Se nan kilès ou prale?

Maryo: A, ou pa janm konnen. Mwen deside al nan Brown. Li pa twò lwen. Se la a Rhode Island* li ye. Mwen fè yo rezève plas mwen tou nan B.U ak New York University pou ennan pou sizanka.

(Manouska retounen sot nan kizin nan ak 5 vè ji nan yon kabare.)

Manouska: Nou mèt chanje mizik la si n vle. Gen lòt kasèt la a.

(Mario mete yon rap*. Yo chita ap souke kò yo. Chak kenbe vè yo epi yo leve kanpe, yo di: tchir!*. Yeah!*. Yo chita epi yo kontinye ak souke kò yo.)

Ivèt: Kijan kolèj la ye menm?

Ingrid: A, pitit, no mòr partiz*. Pa gen fèt ankò. Ou sonje jan nou te konn parti prèske chak wikenn lè n te nan «Westy»*? Kounyeya, se kolèj bisnis.

Manouska: Kòm si elèv entèdi pou fè fèt nan kolèj?

Gramè Kreyòl Védrine

Ingrid: Bon, isit Ozetazini, depi ou antre nan kolèj, se adòl ou ye. Ou mèt tèt ou. You no. Si wap panse a parti, fete chak jou, enben wap fel, ou pap pase paske ou pa etidye. Gen anpil timoun nan premye ane kolèj ke m konnen sa rive yo. Rezon an sèke yo pase twòp tan ap sosyalize. Yo vin pa gen ase tan pou etidye, pou konsantre sou matyè yo. Anpil pa pase kou yo oubyen yo pase ak yon nòt ki ba.

Maryo: Bon, yo di ou gen anpil fridòm nan kolèj, se vre?

Roro: Nan kolèj, ou gen fridòm ou se vre, men fò ou kontwole l.

Maryo: Kisa ou vle di? Te kwè depi ou gen fridòm ou fri, ou gen dizuitan, ou ka fè... Ou ka nan kolèj epi ou rete nan kanmpous. Yè menn!

Roro: Wèl, mwen te konn panse konsa tou lè m te nan High School. Anpil ti Ayisyen ki nan High Shool panse konsa. Fò n eseye chanje mantalite tinedjè sa yo. Yo panse depi ou pral nan kolèj, ou pral rete nan kanmpous se banboche ou pral banboche. Mwen konnen anpil elèv ki dròp awout nan kolèj poutèt sa. Yo pase twòp tan ap sosyalize, yo pa etidye, yo pa fè devwa yo pou kenbe yon bon mwayèn. Lè yo pran ekzamen, yo pa pase, yo pèdi skolarchip yo. Donk, yo kraze-kite sa.

Ingrid: A, pitit! Depi ou nan kolèj, se adil ou ye. Ou dwe konn sak bon ak sak pa bon. Nou rankontre ak zanmi se vre, men pou n etidye, fè devwa ansanm pou n fè bèl nòt. Nou konn reyini pandan wikenn pou rilaks nou, pou al gade yon mouvi. Men, bi nou nan kolèj se pou etidye.

Roro: Se nan ki kolèj ou prale Manouska?

Manouska: Gès wat! B.C (Boston College) asepte m, Yale* asepte m, M.I.T* asepte m ak foul skolarchip.

Roro: Kisa? Se twa zen lekòl wi pitit! A, paran nou priye anpil. Jan lekòl sa yo chè! Jan l difisil pou antre ladan yo!

Manouska: A, pitit!... Mwen pa ka dòmi apre m fin jwenn lèt sa yo. Twa bèl chwa! Map rezève plas mwen nan B.C ak Yale. Men m pral M.I.T malgre la tòf anpil, sitou se jeni elektrik

Gramè Kreyòl Védrine

mwen pral fè, men ou konnen depi nan High School Ingrid Laforè renmen tyalenj. Mwen remèsye paran m tou. Byenke yap travay di, yo peye pou n te pran leson matematik ak yon pwofesè ayisyen. A, pitit se ravaje m ravaje yo nan S.A.T* a.

(Rès zanmi yo di: Yè! Olray*)

Ingrid: Paran nou kontan vre timoun. Yo wè nou pral nan gran kolèj sa yo.

Manouska: A, nou pale ak yo tanzantan, fè kè yo kontan. Ou konn paran ayisyen. Pafwa yo te pè pou n pa al nan kolèj ki lwen. Yo toujou ap di se nan kanmpous nou bezwen ale, kòmsi yo wè kanmpous la se yon bagay ki negatif. Men, chans pou nou, yo te rankontre ak yon konseye ayisyen nan High School la nan miting paran yo ki esplike yo kijan kolèj la ye. Li esplike yo tout bagay. Sa tap ede lòt paran ayisyen tou si yo te konn vin nan reyinyon paran; konsa, yo tap gen chans pou pale ak pwofesè yo pou eklèsi yo sou plizyè bagay. Men, ou konnen, anpil fwa yo travay foul taym, over taym, yo gen tout sòt de hard taym.

Maryo: Ou pa wè kado mwen achte pou papa m? Ou konnen, se fèt papa. Mwen fè l yon sipriz. A, bon vye malere! Kounyeya, misye di lap ban m machin li an lè m antre nan kolèj an septanm epi lap peye asirans pou mwen. Li pral achte yon djip Toyota.

Roro: Koul! Se sa nèt! Ou lòki menn! Papa ou trè konpreyansib. Fò ou kraponnen l tanzantan. Vin wè yo pandan ou nan kanmpous, ekri yo.

Mario: Kote w kite manman m menm? Mwen rele manpzèl «kòmè enfatigab». Li gentan lave tout rad mwen yo pou m al nan kanmpous an septanm.

Roro: Ou fèt ak kwaf!

(Ingrid ak Roro pral deplase. Yap gade mont yo.)

Ingrid: Nou prale kounyeya. Map ban nou yon kòl lòt wikenn. Fò m pase wè mesyedam yo pou konplimante yo pou pitit yo ki pral nan kolèj.

Gramè Kreyòl Védrine

Ivèt: Yap byen kontan.

Manouska: Map tann nou timoun.

(Len kwoke lòt: Babay! Babay!)

(fen)

(ref. Emmanuel W. Védrine. *Materyèl Edikatif pou Bileng Ayisyen*)

* nòt: Mwen ekri pwononsiyasyon mo anglè yo an kreyòl pou pa gen pwoblèm ak yo . Gen kèk pwononsiyasyon ki ekri tou ant kwochè (pou endike kòman yo ta pwononse an kreyòl)

adòl: an anglè, *adult* (adil; moun ki gen dizuitan ou plis (Ozetazini)

a man! : A monchè! A papa!

bonm : an anglè, *bum* (ti vakabon, wazif)

Brown [bra woun] : Brown University; youn nan gran inivèsite amerikèn yo ki sitiye nan eta Rhode Island (Ozetazini), pa twò lwen ak Boston.

cheer! [tchir] : mo anglè ki montre «kontantman».

dròp awout: an anglè, *drop out* (tèm ameriken ki vle di : «etidyan ki kite lekòl san yo pa fini» (sa fèt plis o nivo segondè Ozetazini).

fel: an anglè, *fail* (koule, pa pase; echwe)

faynennsyal ed [fay nenn syal ed] an anglè, *financial aid* (èd finansyè ki soti anpil fwa nan men gouvèlman an si se kolèj, inivèsite piblik).

fri: an anglè, *free* (lib; gratis)

fridòm [fri dòm] an anglè, *freedom* (libète)

foul skolarchip: an anglè, *full scholarship* (bousdetid konplè)

foultaym [foul taym] an anglè, *full time* (travay uitèdtan (Ozetazini)

Gès wat! : an anglè, *guess what* (devine!)

hadtaym: an anglè, *hard time* (difikilte, pwoblèm)

hey! hey! (menm pwononsiyasyon an kreyòl) : espresyon anglè ki ka esprime yon bri, yon kontantman.

Gramè Kreyòl Védrine

High School [hay skoul] : lekòl segondè, lise (ameriken)

kanmpous [kanm pous] an anglè, *campus* (tèm ameriken ki an rapò ak kolèj, inivèsite kote etidyan yo al lekòl epi yo tou rete la)

kolèj biznis [kò lèj biznis] an anglè, *college business* (biznis kolèj, bagay ki an rapò ak kolèj.

koul: an anglè, *cool*! (anfòm! Pa gen pàn! Pa gen danje!)

lòki [lò ki] an anglè, *lucky* (chance, gen chans)

mouvi [mou vi] an anglè, *movie* (sinema)

no mòr partiz: an anglè, *no more parties* (pa gen fèt ankò)

Nop! Nop! (menm pwononsiyasyon an kreyòl) : Non! Non!

nursing houn [nœr sing houn] an anglè, *nursing home* (kay kote yo mete granmoun apre yon sèten laj (Ozetazini); yo ba yo tout swen nesèsè la.

O! sèt menn!: An anglè, *all set man!* (tout bagay anfòm monchè!)

Over taym: an anglè, *over time* (travay ki dire plis pase uitèdtan Ozetazini)

parti [par ty] an anglè, *party* (fèt, espesyalman pou jèn Ozetazini)

pati : (mo jèn Ayisyen Ozetazini kreyolize), an anglè, *party* (fèt). Mo «pati» a la a, pa gen oken rapò ak siyifikasyon l an kreyòl. Li sot nan lang anglè a: «party», ki vle di «fèt». Se youn nan ekzanp anpil mo anglè Ayisyen Ozetazini (sitou jèn) kreyolize oswa itilize nan konvèsasyon kreyòl. Kote *pati* a ye aswè a menn?

rap: an anglè, *rap* (mizik jèn, espesyalman Nwa Ameriken. Mizik sa a evolye nan ane '90 yo)

rilaks [ri laks] an anglè, *relax* (rete kè pòpòz, kòmshyennetè; dodomeya)

S.A.T [ès e ti]: se abreviyasyon yon ekzamen anglè ki rele: Scholastic Aptitude Test. Se youn ekzamen elèv pran Ozetazini nan dènye ane High School (anvan yo antre nan kolèj oswa inivèsite)

so (menm pwononsiyasyon an kreyòl) : donk, epi..., epi kisa...

tòf : an anglè, *tough* (difisil, di, rèd)

tinedyè [ti ne dyè] an anglè, *teenager* (minè ki gen mwens ke dizuitan), anbazaj

tyalenj: an anglè, *challenge* [tya lenj] : defi

Wel : bon, an anglè: well

Westy [wès ti] : non jwèt pou «West Roxbury High School» (ki youn lise ameriken nan vil Boston)

Yè! [Yè è] : se sa! (entèjeksyon anglè: *yeah!*)

you no [you no] an anglè, *you know* (ou konnen...)

SALITASYON AK LIZAY - -

Men kèk fraz ak espresyon ki itilize nan «salitasyon» ak lizay:

1. Ban m nouvèl ou?	23. Mèsi anpil!
2. Ban m ede w.	24. Mèsi!
3. Bonjou mesye (msye)!	25. Moun kibò w ye?
4. Bonjou marenn!	26. Mwen la map dongoye (dangoye).
5. Bonjou matant!	27. Mwen la, map debat.
6. Bonjou madanm (madam)!	28. Mwen pa pi mal.
7. Bonjou tonton!	39. Mwen la gras a Dye.
8. Bonjou vwazin!	30. Mwen ka ede ou?
9. Bonjou parenn!	31. Mwen la ak Bondye.
10. Bonjou vwazen!	32. Mwen pap fè reta.
11. E sante a?	33. Mwen la piti, piti.
12. E lekò? (Kòman w ye?)	34. Mwen pa wè w.
13. E kadè a ? (E moman an?)	35. Mwen pral met deyò.
14. Fè m sonje non w non!	36. Na wè.
15. Ki kote w soti nan Ayiti a?	37. Na wè talè.
16. Kijan w ye?	38. Na wè yon lòt lè.
17. Kijan tout moun ye?	39. Orevwa!
18. Kilè ou fèt?	40. Ou vle m ede w?
19. Kote fanmi w yo?	41. Pase sa a nan bouch ou.
20. M la, map kenbe!	42. Sa w fè?
21. M kontan wè w!	43. Sa w fè de bon?
22. Men yon ti goute!	44. Se yon vizit doktè.

CHAPIT XI

- Ane
- Bay lè ak espresyon
- Tanperati
- Nimewo
- Mwa nan ane a
- Sezon yo
- Jou nan semèn nan
- Peyi
- Nasyonalite
- Lang

ANE - -

An palan de «ane» ak «laj», nou jwenn yon tèminezon «an» nan fen nimewo a. Tèminezon sa a dwe ekri kole ak nimewo a. Lè nap ekri *ane* an kreyòl, tèlke «1959», ekri l yon sèl mo (milnèfsansenkantnèf).

Ekzanp ak «an» :

ennan	sizan	onzan	sèzan
dezan	setan	douzan	disetan
twazan	uitan	trèzan	dizuitan
katran	nevan	katòzan	diznevan
senkan	dizan	kenzan	ventan

fraz ak «laj», «ane» :

1. Ki laj ou?	Mwen gen ventan.
2. E ou?	Mwen gen dizuitan.
3. Nan ki ane ou fèt?	Mwen fèt an 1967 (milnèfsanswasannèt).

BAY «LÈ» AK LÒT ESPRESYON - -

inè 1:00	a ki lè?	A ki lè wap vini?
dezè 2:00	aswè a	Map tann ou <i>aswè a</i> .
twazè 3:00	bonè	Pi <i>bonè</i> se granmmaten.
katrè 4:00	dimaten (a.m)	Li sizè <i>dimaten</i> . (6:00 a.m)
senkè 5:00	diswa (p.m)	Li uitè <i>diswa</i> . (8:00 p.m)
sizè 6:00	kilè?	<i>Kilè</i> wap vini?
setè 7:00	Kilè li ye?	Li dezè edmi (2:30); li fè dezè edmi.
uitè 8:00	lajounen	Se <i>lajounen</i> m travay.
nevè 9:00	leswa	Mwen repoze m <i>leswa</i> .
dizè 10:00	ta	Li kòmanse fè <i>ta</i> .
onzè 11:00	sole kouche	Moun pa mache <i>sole kouche</i> .
midi 12:00	bajou kase	<i>Bajou kase</i> , kòk poul yo ap chante.
minui 12:00	lanjeli	<i>Lanjeli</i> pran l nan wout.

TANPERATI (tan)- -

Kijan tan an ye jodiya?

1. Li fè bon.	8. Yo anonse move tan.
2. Loray ap gwonde	9. Lap fè van pita.
3. Tan an mare.	10. Lakansyèl ap bwè dlo.
4. Lapli pral tonbe.	11. Yo anonse siklòn.
5. Lavalas pral desann.	12. Gen yon tanpèt van.
6. Li cho anpil.	13. Dlo yo pral desann.
7. Lapli a maske.	14. Van an bese.

vokabilè

fraz

---

bouya	Gen bouya.
chalè	Li fè chalè.
inondasyon	Gen gwo inondasyon.
lagrèl	Lagrèl ap tonbe.
lakansyèl	Mwen wè yon lakansyèl.
lapli	Lap fè lapli.
move tan	Se yon move tan.
nwaj	Gen nwaj nan syèl la.
siklòn	Ap gen siklòn.
syèl	Syèl la klè.
tanperati	Ki tanperati deyò a?
tanpèt	Ap gen yon tanpèt lapli.
van	Gwo van ap vante.

NIMEWO - -

Tout nimewo yo ekri kole an kreyòl. Jan yo pwononse, se konsa yo ekri. Nou kapab distenge de tip de nimewo: «nimewo kadinal», «nimewo òdinal» (ki esprime yon lòd, sak vin anvan). Ann gade kèk «nimewo kadinal»:

1 (youn)*	9 (nèf)	17 (disèt)	25 (vennsenk)	33 (tranntwa)
2 (de)	10 (dis)	18 (dizuit)	26 (vennsis)	34 (trannkat)
3 (twa)	11 (onz)	19 (diznèf)	27 (vennsèt)	35 (trannsenk)
4 (kat)	12 (douz)	20 (ven)	28 (ventuit)	36 (trannsis)
5 (senk)	13 (trèz)	21 (venteyen)	29 (ventnèf)	37 (trannsèt)
6 (sis)	14 (katòz)	22 (vennde)	30 (trant)	38 (trantuit)
7 (sèt)	15 (kenz)	23 (venntwa)	31 (tranteyen)	39 (trantnèf)
8 (uit)	16 (sèz)	24 (vennkak)	32 (trannde)	40 (karant)

* youn - An kreyòl lè moun ap konte, yo di «en» tou ki menm bagay ak youn.

50 (senkant)	400 (katsan)	800 (uisan)	100.000 (sanmil)
100 (san)	500 (senksan)	900 (nèfsan)	1.000.000 (yon milyon)
200 (desan)	600 (sisan)	1.000 (mil)	10.000.000 (dimilyon)
300 (twasan)	700 (sètsan)	10.000 (dimil)	100.000.000 (sanmilyon)

Ann gade kèk «nimewo òdinal»:

1mye(premye)	6zyèm (sizyèm)	11zyèm (onzyèm)	16zyèm (sèzyèm)
2zyèm (dezyèm)	7tyèm (setyèm)	12zyèm (douzyèm)	17tyèm (disetyèm)
3zyèm (twazyèm)	8tyèm (uityèm)	13zyèm (trèzyèm)	18tyèm (dizuityèm)
4yèm (katriyèm)	9vyèm (nevyèm)	14zyèm (katòzyèm)	19vyèm (diznevyèm)
5kyèm (senkyèm)	10zyèm (dizyèm)	15zyèm (kenzyèm)	20tyèm (ventyèm)

MWA NAN ANE A - -

Gen douz «mwa» nan yon ane. Non *mwa* yo pa ekri an «majiskil» an kreyòl amwenke yo kòmanse yon fraz. Men *mwa* yo ak jou yo pote:

janvye	(31 jou)	me	(31 jou)	septann	(30 jou)
fevriye	(28, 29 jou)	jen	(30 jou)	oktòb	(31 jou)
mas	(31 jou)	jiye*	(31 jou)	novanm	(30 jou)
avril	(30 jou)	out*	(31 jou)	desanm	(31 jou)

*nòt: **jiye**: an kreyòl yo di «jiye» oswa «jiyè»; yo di : **out**, **dawou**, **dout** (*mwa dawou*, *mwa dout*)

fraz ilustrasyon:

1. Nou nan mwa janvye .	5. Jiyè ak out pote tranteyen jou.
2. Nan ki mwa gen plis lapli Ayiti?	6. Desanm se dènye mwa nan ane.
3. Ki mwa ou pi renmen? Poukisa?	7. Anpil elèv renmen sezon ete.
4. Fevriye se mwa ki pote mwens jou.	8. Sant flè yo santi bon nan sezon prentan.

SEZON YO - -

Gen kat «sezon» nan yon ane: **pretan**, **ete**, **otòn**, **ivè**.

Prentan kòmanse 21 mas.
Ete kòmanse 21 jen.

Otòn kòmanse 21 septanm.
Ivè kòmanse 21 desanm.

Chak *sezon* dire twa mwa. An kreyòl, *Sezon* yo pa ekri an «majiskil» sof si yo kòmanse yon fraz.

remak: Byenke nou itilize fraz sa a nan konvèsasyon nou: *Gen kat sezon nan yon ane*, li pa tèlman aplikab a peyi Dayiti paske se yon peyi twopikal. Nou pa ka pale de «nèj» nan peyi Dayiti paske moun al benyen nan dlo pandan sezon ivè. Nan kèk lòt peyi, *sezon ivè* a ka touye moun paske l tèlman fè frèt. Nan peyi sa yo kote l fè frèt, fò moun ki rete la mete gwo manto (palto), vètman byen cho pou boure kò yo. Fò yo chofe kay yo tou (ak lwil chofay). Kanada ak Etazini se de peyi nan Amerikdinò ki fè frèt. Men, gen kèk pati Etazini ki pa fè frèt tèlke pati sid peyi a ki gen yon klima plizoumwen twopikal.

PEYI, NASYONALITE, KONTINAN, LANG - -

Non «peyi», «nasyonalite», «kontinan» ekri an majiskil. «Lang» yon pèp pale ekri an miniskil; li ka ekri an majiskil sof si l kòmanse yon fraz oubyen si gen yon anfaz kèlkonk sou li.

lokalite : Ameriksantral, Karayib la (ant de Amerik yo)

peyi	nasyonalite	lang
Ayiti	Ayisyen (Ayisyèn)	kreyòl (ayisyen)
Elsavadò	Salvadoryen (Salvadoryèn)	panyòl *
Gwatemala	Gwatemaltèk	panyòl
Jamayik	Jamayiken (Jamayikèn)	anglè
Kostarika	Kostariken (Kostarikèn)	panyòl
Nikaragwa	Nikaragweyen (gweyèn)	panyòl
Ondiras	Ondiryen (Ondiryèn)	panyòl
Panama	Panameyen (Panameyèn)	panyòl

lokalite : Amerikdinò (kontinan)

Etazini	Ameriken (Amerikèn)	anglè
Kanada	Kanadyen (Kanadyèn)	anglè, fransè
Meksik	Meksiken (Meksikèn)	panyòl

Gramè Kreyòl Védrine

lokalite : Amerikdisid (kontinan)

Ajantin	Ajanten	panyòl
Bolivi	Bolivyen (Bolivyèn)	panyòl
Brezil	Brezilyen	pòtigè
Chili	Chilyen (Chilyèn)	panyòl
Ekwatè	Ekwatoryen (Ekwatoryèn)	panyòl
Irigwe	Irigweyen (Irigweyèn)	panyòl
Kolonbi	Kolonbyen (Kolonbyèn)	panyòl
Paragwe	Paragweyen (Paragweyèn)	panyòl
Pewou	Perivyen (Perivyèn)	panyòl
Venezuela	Venezelyen (Venezelyèn)	panyòl

lokalite : Ewòp (Lewòp; kontinan)

Almay	Alman	alman
Angleter	Anglè (Anglèz)	anglè
Bèljik	Bèj	fransè, flaman
Espay	Espayòl	panyòl
Itali	Italyen (Italyèn)	italyen
Lafrans (Frans)	Fransè (Fransèz)	fransè
Laolann	Olanndè (Olanndèz)	olanndè
Lasuis	Suis	fransè, alman, italyen, womanchi
Lasyèd	Swedwa (Swedwaz)	swedwa
Otrich	Otrichyen (Otrichyèn)	alman
Polòy	Polonè (Polonèz)	polonè
Pòtigal	Pòtigè	pòtigè

lokalite : Afrik (kontinan)

Aljeri	Aljeryen (Aljeryèn)	arab, fransè
Libi (Lalibi)	Libyen (Libyèn)	arab
Ejip (Lejip)	Ejipsyen (Ejipsyèn)	arab
Gine (Ginen)	Gineyen (Gineyèn)	fransè, panyòl
Etyopi	Etyopyen (Etyopyèn)	anmharik
Mawòk	Mawokè (Mawokèz)	arab, fransè
Nijerya	Nijeryen (Nijeryèn)	anglè
Senegal	Senegalè (Senegalèz)	fransè, woulòf
Zayi	Zayiwa (Zayiwaz)	fransè, banntou, ningala

Gramè Kreyòl Vèdrine

lokalite : Azi (kontinan)

Japon	Japonè (Japonèz)	japonè
Kore	Koreyen (Koreyèn)	koreyen
Lachin	Chinwa (Chinwaz)	chinwa
Vyetnam	Vyetnamyen (Vyetnamyèn)	vyetnamyen

lokalite : Mwayennoryan

Irak	Irakye (Irakye)	arab
Iran	Iranyen (Iranyèn)	pès
Izrayèl	Izrayelit, Juif	ebre, anglè
Lasiri	Siriyen, Siriyèn	arab

* nòt sou tèminezon «en» ak «èn» --

Tèminezon «en» itilize pou gason, tandiske, «èn» itilize pou fi. Byenke «jan maskilen» ak «feminen» pa genyen yon enpòtans total-kapital an kreyòl aysiyen, li parèt nan kèk ka tèlke pa ekzanp «nasyonalite». Li kòrèk an kreyòl pou di «fanm ayisyèn». Nan reponn kesyon sa a: *Ki nasyonalite ou*, li kòrèk pou fi ak gason di: *mwen se Ayisyen; mwen gen nasyonalite ayisyèn*. Règ sa a aplikab a tout tèminezon «è» ak «èz» tèlke «Anglè, Anglèz».

panyòl: Yo di tou «espayòl» pou refere a lang moun nan peyi panyòl yo pale. 2. *Panyòl* refere tou a gwoup etnik ki pale lang sa a e ki gen apeprè yon kilti similè (kèlkeswa ras li) .

JOU NAN SEMÈN NAN - -

An kreyòl, «jou» yo pa ekri ak lèt *majiskil* amwenke yo kòmanse yon fraz oubyen gen yon anfaz kèlkonk sou yo. Gen sèt *jou* nan yon semèn : *dimanch, lendi, madi mèkredi, jedi, vandredi, samdi*. Nan yon *jou*, gen vennkatrè.

CHAPIT XII

- Pati diskou
- Non
- Non komen, Non pwòp
- Non marasa
- Non kolektif
- Non konkrè ak non abstrè
- Non abstrè
- Non posesif

PATI DISKOU - -

«Pati diskou» gen pou wè ak sa yon moun itilize nan yon gramè pou l pale. Pami eleman sa yo, nou ka site:

non, pwonon, vèb, adyatif*, advèb, prepozisyon, konjonksyon, entèjeksyon

NON - -

Yon «non» se yon mo ki lonmen *yon moun, yon andwa, yon bagay, yon choz oubyen yon ide*.

Ekzanp:

moun	----->	ofisye polis, madan Masèl, manman, papa
andwa	----->	Akayè, Gonayiv, Ponwouj, Ameriklatin
bagay	----->	chodyè, asyèt, rad, chapo, pantalon
ide	----->	lajistis, demokrasi, tèt-ansanm

NON KOMEN, NON PWÒP - -

Gen de tip de *non* trè kouran an kreyòl: «non komen» ak «non pwòp». Yon *non komen* lonmen yon klas moun, yon andwa, yon bagay oubyen yon ide. Lè nap pale de *non*, nou kapab klase plizyè *non* ou *kategori non*; pa ekzanp: non bèt, objè, bagay, choz, elatriye... An kreyòl, nou kapab remake yon «atik defini» ki akonpaye *non komen* yo, sa ka fèt tou pou *non pwòp* (nan kèk ka). *Non komen* yo pa ekri ak lèt majiskil amwenke yo kòmanse yon fraz oubyen si yap pale de yo

nan ka patikilye kote gen yon anfas sou yo. *Non pwòp* bay «non» oubyen «tit» a yon moun, yon bagay (an patikilye), yon konpayi, yon andwa (tèlke non peyi, kapital, vil andwa patikilye). *Non pwòp* yo toujou kòmanse pa yon lèt majiskil. Anba kategori *non pwòp*, nou gen dwa site tou: non moun, non diven. Ann gade ekzanp anba yo:

1. non komen —> Yon **sitadèl** se yon gwo fò li ye.
2. non pwòp —> Se wa **Kristòf** ki te fè bati **Sitadèl** la ak **Palè Sansousi**.

remak: Nan fraz #1, yap pale de «sitadèl» an jeneral oubyen defini sa yon «sitadèl» ye tandiske nan fraz #2, yap pale de yon «sitadèl» espesyal, Sitadèl wa Kristòf te fè bati a. Yap pale tou de yon «palè», oubyen yon palè espesyal: Palè Sansousi; nan ka sa a, «palè» dwe ekri ak lèt majiskil pou atire atansyon lektè a.

Ann gade tablo anba a ak fraz ilistrasyon yo :

bèt	fri	peyi	kapital	vil	non pwòp
chen	zaboka	Ayiti	Pòtoprens	Okay	Mannwèl
kochon	gwayav	Nanpanyòl	Sendomeng	Okap	Dyekiswa
kabrit	siwèl	Jamayik	Kenstonn	Gonayiv	Sentaniz
bèf	zabriko	Etazini	Wachintonn	Jakmèl	Selimèn
bourik	zanmann	Angletè	Lond	Jeremi	Ti Dyo
milèt	lamveritab	Kolonbi	Bogota	Pòdpè	Semafi
poul	mango	Lachin	Peken	Fòlibète	Deliram

NON MARASA - -

«Non marasa» se de ou plizyè mo ki itilize ansanm pou fòme yon sèl mo ki vin bay yon siyifikasyon patikilye. Sòt de non sa yo kapab ekri (pafwa) ak yon tirè (-) antre yo pou endike yon relasyon. *Non marasa* kapab dekri kòm nenpòt tip mo nan «pati diskou» ki mache ansanm e ki gen tou yon siyifikasyon patikilye.

Ekzanp:

achtèdfigi	manjèdze	pye poudre
dan rachòt	natif-natal	sèvèl-wòwòt
grate-santi	penyen-lage	total-kapital

remak: Fòk toulede mo yo prezan pou kapab gen yon lòt siyifikasyon. Pa ekzanp, si n annik di «pye», nou konnen mo sa a fè referans ak youn nan pati kò moun men, si nou di «pye poudre», imedyatman, nou konnen se yon moun ki pa janm la; yon moun ki toujou ap deplase. Menm ekzanp sa a ka aplike a tout lòt mo marasa yo.

NON KOLEKTIF - -

«Non kolektif» refere a yon gwoup moun, andwa, bagay, oubyen ide.

Men kèk:

sena a	jiri*	yon dal	sosyete	twoupo
lachanm	gouvèlman	bourara	latriye,	krèy
lame	bann	makòn	yon grap	
ekip	yon pakèt	popilas	bann	
matematik	yon rado	lavalas	bèt	

* nòt: «jiri»: gwoup jij oubyen moun kap fè yon jijman.

Gramè Kreyòl Védrine

fraz ilistrasyon:

1. *Sena a* va reyini pou debat kesyon lame a. (Sena a konpoze de plizyè senatè.)
2. *Lame Dayiti* se yon lame kap toupizi pwòp pèp li. (Lame a konpoze de plizyè militè.)
3. Yatou se yon peyizan ki renmen gade bèt. (Bèt enkli plizyè espès.)
4. Sonya chante nan *goup la*. (Gwoup la gen plizyè moun ladan.)

remak: Malgre mo sa yo (*sena a*, *lame Dayiti*, bèt, group) parèt sou fòm «sengilye», yo tout enplike «pliryèl» alafwa akòz plizyè inite yo regwoupe.

NON KONKRÈ AK NON ABSTRÈ - -

«Non konkrè» refere a bagay materyèl tèlke matyè, moun, andwa. Kèk *non konkrè* lonmen bagay ou ka pèsevwa ak «sans» ou yo. Gen «non konkrè» ki lonmen bagay ki ka mezire oubyen pèsevwa ak èd yon aparèy teknik oubyen sofistike. Pa ekzanp, lè yap pale de «molekil» an chimi, ou kapab pa an mezi pou wè youn si ou pa gen yon aparèy espesyal men, se yon mo konkrè paske li lonmen yon bagay ki gen yon ekzistans materyèl. Atravè yon mikwoskòp elektwonik, yon moun kapab wè yon molekil. Yon lòt ekzanp nou ka gade se «lèt gra» (lèt ki ekri ak «yon nwa fonsè». Pa ekzanp, lèt ki parèt an nwa nan yon fraz, kèlkonk pou mete anfaz sou yon mo presi

Ekzanp:

Gramè Kreyòl Védrine

1. **Koudeta 30 septanm nan** te voye premye prezidan demokratik la nan kanpe lwen.
2. **Nan entèvyou swasant minit lan**, Toto Konstan mete anpil kakachat deyò.
3. **Pèp la tap mande twazan**; Repè Preval di lap jwenn senkan.
4. **Gen yon sant fò nan klas la**.
5. **Mòflè machin nan gen kabòn monoksid***. (menmsi ou pa ka wè, tandè, santi, goute oubyen touche kabòn monoksid, li se yon sibstans ki ka mezire).

remak: Remake kèk «non konkrè,abstrè»: endepandans, verite, entegrite, reyalite, reyalizasyon, fidelite.

fraz ilustrasyon:

1. Ayiti se premye Peyi Nwa nan lemonn ki te pran *endepandans* li .
2. *Espwa* fè moun viv.
3. *Verite* se lwil, lap toujou rete sou dlo.
4. «Reseau sans pitié»* se yon bèl *reyalizasyon*.
5. Menm nan ti bagay yo montre *fidelite* yo.

* nòt: «kabòn monoksid» (an palan de lafimen ki soti nan yon mòflè machin, ki yon pwazon)

NON ABSTRÈ - -

«Non abstrè» lonmen *ide, kalite, emosyon* oubyen *atitid*.

Ann gade ekzanp anba yo:

1. Powèm Serge Claude Valmé* li a bay moun **nostalji** pou retounen Ayiti.
2. Kèk Jwif pat renmen **trete de pè** Premye minis Izrayèl la te siyen ak Arafat la anvan l mouri (an palan de Izrak Rabin).
3. Si ou pa gen **konfyans** nan tèt ou, ou pap ka fè anyen.

Gramè Kreyòl Védrine

4. Anpil magouyè gen konsyans ke yap fè sak pa bon.

5. Rèv yo va tounen reyalite.

* nòt: **Serge Claude Valmé**: powèt, chantè, dramatisyè ayisyen ki anime yon emisyon nan Boston ki rele «Vwa Lakay».

NON POSESIF - -

«Non posesif» se non ki montre «posesyon» oubyen «apatenans». Ekzanp:

a. Flora kraze kay papa m nan.

Kesyon

repons

[kilès kay Flora kraze?]

[«kay papa m lan»] (posesyon)

b. Machin Woje a anpàn.

[kilès machin ki anpàn?]

[«machin Woje a»] (posesyon)

CHAPIT XIII

- Konjonksyon
- Fraz
- Sijè
- Apozisyon
- Fraz vèbal ki fonksyone kòm non
- Kloz
- Paragraf
- Poze kesyon
- Konpozisyon
- Degre konparezon

KONJONKSYON --

Se yon mo ki konekte lòt mo. Mo «konjonksyon» vle di «jwenn ansanm», «konbine». Men yon lis:

ak, e, epi, donk, men, paske, poutèt

fraz ilistrasyon:

1. Pou sekle jaden an, ou bezwen yon hou **ak** yon sèpèt.

[konjonksyon **ak** konekte de mo yo: «hou», «sèpèt»]

2. Yo prevwa move tan men nap toujou vwayaje.

[**men** konekte de gwoup mo yo: «yo prevwa move tan», «nap toujou vwayaje»]

TIP DE KONJONKSYON - -

An kreyòl nou jwenn:

konjonksyon koòdone, konjonksyon korelatif, konjonksyon sibòdone

• **konjonksyon koòdone** - Tip de *konjonksyon* sa a konekte mo oubyen gwoup mo ki gen menm fonksyon nan yon fraz. Men yon lis konjonksyon koòdone:

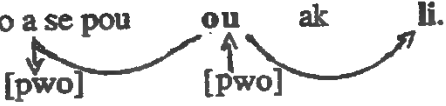

ak
avè
byenke
lefèt (ke)
byenke
deja
e

epi
lè
men
nenpòt lè
ni...ni
ou
oubyen

pandan
paske
si
seswa
swa

Yon **konjonksyon koòdone** ka konekte *fraz*, *sijè*, *pwonon*, *prepozisyon*, *pwonon*, *vèb* (lè se yon lòd).

fraz ilustrasyon:

1. Kado a se pou ou ak li.

2. Kèk moun pat pou ou kont Aristid.

3. Malèn ap kouri epi lap tande mizik.
       [fraz]   [fraz]

- **konjonksyon marasa** - - Tip de *konjonksyon* sa a toujou mache ak de mo.

Men yon lis:

kit...kit	ni...ni
kit se...kit se	pa sèlman...men
menmsi...oubyen	swa...swa

fraz ilustrasyon:

1. Swa ou rete swa ou ale. Wa chwazi.
2. Ni chèf ni zenglendo pa ka fè m pè.
3. Kit ou te vini kit ou pat vini ou pa tap jwenn mwen.
4. Kit se moun mwen konnen kit se moun mwen pa konnen mwen toujou di yo bonjou.
5. Menmsi ou se prezidan oubyen wa fò w pèdi pouvwa yon lè.
6. Pè a pa sèlman popilè men l se yon nasyonalis tou.

• **Konjonksyon sibòdone - -**

«Konjonksyon sibòdone» se yon *konjonksyon* ki entwodui yon «kloz sibòdone». Tip de *kloz* sa a pa ka rete pou kont li kòm yon fraz konplè. Yon *konjonksyon sibòdone* konekte yon *kloz sibòdone* ak yon *kloz endepandan*. Ekzanp:

Nou prale si nou gen tan.

[konjonksyon koòdone a, [si] konekte kloz sibòdone a ak endepandan an.]

(kloz sibòdone = si nou gen tan)

Konjonksyon sibòdone a toujou esprime:

relasyon, tan, manyè, koz, kondisyon, konparezon, bi

Ekzanpak	lè:	apre, kòm, osilontan, kou, depi, anvan, jiskaske, jouktan, lè, nenpòt lè, pandan
Ekzanpak	manyè:	kòm si, kòm kwa, kòm ki dire
Ekzanpak	koz:	paske
Ekanp ak	kondisyon	byenke, osilontan, menmsi, si, pouvike, amwenke
Ekzanpak	konparezon	kòm, epi
Ekzanp ak	bi	pou ka, ke

FRAZ --

«Fraz» kapab defini kòm «inite de baz de panse». Yon fraz ka dekri yon aksyon, eta, kondisyon yon moun, yon andwa, yon bagay oubyen yon ide. Yon fraz kapab defini tou kòm yon gwoup mo ki esprime ide oswa yon panse konplè. Yon fraz ka fè yon deskripsyon. Pou reyalize sa nan yon fraz, fò gwoup mo ki chwazi a fè sans. Ann gade ekzanp anba yo:

1. Malèn, yon fanm ki nan klib la.

[Ekzanp sa a pa yon «fraz». Gwoup mo yo pa dekri yon aksyon, eta oubyen kondisyon]

2. Malèn, yon fanm ki nan klib la, danse byen.

[Ekzanp sa a se yon «fraz konplè».]

Gen kat kalite «fraz» oubyen *fraz* yo ka klase nan kat kategori:

1	2	3	4
[fraz deklaratif],	[fraz entewogatif],	[fraz enperatif],	[fraz esklamatif]

Nan yon *fraz deklaratif*, ou fè «yon deklarasyon». Toujou gen yon pwen (.) apre fraz sa a. Nan yon *fraz entewogatif*, ou poze kesyon. Nan fen fraz sa a, gen yon pwendentewogasyon(?). Nan yon *fraz enperatif*, ou «pase lòd» oubyen ou fè yon «rekèt» oswa «demann»..Tou depan de lòd la oubyen demann lan, fraz la ka pran yon pwendesklamasyon alafen (!). Nan yon *fraz esklamatif*, gen yon sòt de

Gramè Kreyòl Védrine

emosyon (santiman trè fò). Tip de fraz sa a toujou pran yon pwendesklamasyon alafen.

ilistrasyon:

- fraz **deklaratif**: Pèp la ap tann yon chanjman total-kapital nan peyi Dayiti.
fraz **entewogatif**: Ou fè devwa a deja?
fraz **enperatif**: Ouvè fenèt la, silvouplè.
fraz **esklamatif**: Ala yon bèl jou!

MOSO FRAZ -- Se yon *fraz* ki pa konplè oubyen se yon «bout fraz».

ilistrasyon:

1. **Nan kay la.**

[Moso fraz sa a pa di nou anyen. Nan kay la, se yon *moso* oswa *bout fraz*.]

2. **Timoun yo ap jwe mab nan kay la.**

[Fraz sa a di n kisa timoun yo ap fè e kikote yap fè l.]

SIJÈ - -

«Sijè» kapab defini kòm *non*, *pwonon*, *antesedan*, *kèk fraz vèbal* ki ajan yon aksyon.

ilistrasyon:

1. **Mwen ap manje.** [Kilès kap fè aksyon an? **Mwen**]
[mwen = sijè; manje = aksyon]

Gramè Kreyòl Védrine

2. Kenòl ap frape pòt la [Kilès kap frape pòt la? Kenòl]
[Kenòl = sijè; frape = aksyon]

APOZISYON - -

« Apozisyon » se yon *non* oswa yon *pwonon* ki plase pre ak yon non oubyen pwonon swa pou esplike oubyen idantifye l.

ilistrasyon:

Desalin, papa peyi Dayiti, te mouri sou Ponwouj.

remak: «papa peyi Dayiti» se yon *apozisyon*; li separe pa de vigil.

FRAZ APOZITIF - -

«Fraz apozitif» se yon fraz ki enkli tout mo oubyen fraz ki modifye yon apozisyon. Ekzanp:

1. Jean-Bertrand Aristide, yon pè, te vin prezidan Dayiti nan dat 7 fevriye 1991.
2. Lise Petyon, lise ki pi ansyen Ayiti, se yon lekòl trè koni.
3. Sitadèl, yon moniman an Ayiti, se yon fò anpil touris vizite.
4. Ayiti, premye peyi nwa endepandan, te pran Endepandans li premye janvyè 1804.
5. Rene Preval, kandida Bò Tab la, se yon moun anpil Ayisyen bay kredi.

Nan kèk ka, *apozisyon* an kapab mache kòm antesedan mo li modifye a. Ekzanp:

Yon achitèk anpil moun konnen, Mangonès te desine Nèg Mawon.

[Nan ka sa a, yon vigil nesesè apre fraz apozitif la.]

FRAZ VÈBAL KI FONKSYONE KÒM NON - -

Tip de «fraz vèbal» sa a ka sèvi kòm objè dirèk nan fraz la men yo toujou genyen kèk *relasyon vèbal*. Ekzanp:

1. **Pati devan** pa vle di konn wout.

[pati devan = sijè]

2. **Pale franse** pa di lespri.

[pale franse = sijè]

3. **Mache anpil** bon pou sante.

[mache anpil = sijè]

KLOZ SIBÒDONE --

Yon «kloz sibòdone» se yon «kloz parazit». Li pa ka rete pou kont li. Se yon *moso fraz* ki pa esplike yon panse konplè. Ann gade ekzanp anba yo:

- a. Paske Michèl pat vle ale
- b. ki ka sèvi ou
- c. ke l pa bezwen

Anpil fwa an kreyòl, «ke» kapab pa parèt nan diskou moun kap pale a men, li la nan lang nan. Nou pa ka di l pa ekziste oubyen di se yon fot li ye lè moun itilize l. Nou ka remake «kloz sibòdone» sa yo kòmanse ak mo «paske, ki, ke». *Paske* se yon konjonksyon sibòdone, «ki» se yon pwonon relatif. Anpil *kloz sibòdone* koumanse ak yon *konjonksyon sibòdone*, yon *pwonon relatif* oubyen yon *pwonon entewogatif*.

fraz konplè :

1. Paske Michel pat vle ale, li pèdi chans li.

[paske Michèl pat vle ale = kloz sibòdone] [li pèdi chans li = kloz endepandan]

(Fraz sa a ka kanpe pou kont li.)

2. Se yon bon chapo ki ka sèvi ou.

[se yon bon chapo = kloz endepandan] [ki ka sèvi ou = kloz sibòdone]

3. Li vann yon machin ke l pa bezwen.

[li vann yon machin = kloz endepandan] [ke l pa bezwen = kloz sibòdone]

KLOZ ENDEPANDAN - -

Yon «kloz endepandan» se yon fraz (konplè) ki ka kanpe pou kont li:

ilistrasyon:

Sonya toujou bliye wouze flè yo, men yo pa fennen.

[Sonya   toujou bliye   wouze   flè yo   (kloz endepandan)]
sijè   vèb   konpleman

[men yo pa fennen = kloz parazit] (kloz sa a pa ka kanpe pou kont li.)

«Vigil» la ak «konjonksyon koòdone» a, *men* sèvi kòm yon «pon» ki relye fraz anlè a. «Men» pa fè pati youn nan kloz yo. Ak yon «pwenvigil» (;), ou kapab relye tou *kloz endepandan*. Sa ka fèt tou ak yon *pwenvigil*, yon «advèb konjonktif». Ekzanp:

Sonya toujou bliye wouze flè yo; yo pa fennen.

remak: Remake itilizasyon pwenvigil la.

KLOZ ADVÈBYAL - -

Yon «kloz advèbyal» toujou kòmanse ak yon «konjonksyon sibòdone» (yon mo ki montre yon relasyon ant «kloz sibòdone» (kloz parazit) ak «kloz endepandan» an. Lis anba a, anpil fwa, gen konjonksyon sibòdone.

Gramè Kreyòl Védrine

apre	paske	si	epi	kote
byenke	avan	pou ka	amwenke	kèlkeswa kote
kòm	menmsi	pouvike	pandan	nenpòt lè
tèlkòm	depi	jiskaske		

Ak yon «kloz advèbyal», ou kapab poze kesyon sa yo:

kouman (kòman), kilè, kibò (kikote), nan ki mezi, pouki, poukisa

Remake *konjonksyon sibòdone* yo an lèt **gra** nan fraz anba yo:

1. kouman	Talya mande kouman n fè pèdi.
2. kilè	Lè ou fin mete rad sou ou, nou pral fè wout nou.
3. kibò	Map rankontre w kote Kola Chanpyon te ye a.
4. nan ki mezi	Map fè yon revizyon avè w pou ka pase ekzamen an.
5. poukisa	Jilyen retire bèt yo nan patiraj la paske yo anonse move tan.

KLOZ NOMINAL - -

Gen kèk *kloz* ki fonksyone tankou *non* nan yon fraz. Tip de kloz sa yo rele «kloz nominal». Yon kloz nominal ka fonksyone kòm «sijè, objè dirèk, objè endirèk, objè yon prepozisyon» oubyen tankou yon «apozisyon». Ann gade fraz anba yo:

Gramè Kreyòl Védrine

1. sijè	Ke l te vin ou pa sa pa enpòtan.
2. obj.dirèk	M tyeke sak gen nan galata a.
3. fraz vèbal	Manje anpil se sak enterese l.
4. obj.endirèk	Silvoulè, di nenpòt moun ki vini sa.
5. obj.yon prep.	Achte boul sa a nan nenpòt bank bòlèt ou vle.
6. apozisyon	Lit la ke Titid tap mennen pou demokrasi ap kontinye.

PARAGRAF -- (senbòl :¶)

Yon «paragraf» se yon gwoup fraz ki mache ansanm pou espliche oubyen pou esprime yon ide. Gen twa tip de paragraf: «paragraf naratif», «paragraf deskriptif», «paragraf esplanatwa». Yon *paragraf naratif* di «sak pase». Yon *paragraf deskriptif* pa tèlman gen anpil aksyon. Bi l se pentire yon tablo ak mo. Li posib pou gen youn nan «senk sans yo»* nan yon *paragraf deskriptif*. Yon *paragraf naratif* relye ak kèk «fè» (sak te pase pou pa kreye «konfizyon» pou lektè a). Fè sa yo dwe dekri nan yon lòd (sak fèt anvan). Sa vin antre nan «òganizasyon ide». Nan yon *paragraf naratif*, otè a kapab dekri sak te pase, bagay ki te rive. Yon ekzanp nou kapab pran se lè moun ap rakonte yon jounalis yon istwa oubyen aksidan ke yo temwen. Sa rele: «narasyon».

Gramè Kreyòl Védrine

* nòt: **senk sans yo** (ak enplikasyon pati nan kò moun)

1.tande	enplike	zòrèy
2.wè	enplike	je
3.santi	enplike	nen
4.goute	enplike	lang
5.touche	enplike	men, pye

PARAGRAF ESPLANATWA - -

Tip de paragraf sa a pa rakonte istwa, li pa pentire yon tablo nonplis. Sa l fè se esplike klèman kijan yon bagay fèt. Kèk «paragraf esplanatwa» prezante rezon ki sipòte oubyen ki esplike ide ki prezante nan «fraz esansyèl» la. Bi paragraf sa a ka varye ak tip ide ki devlope a.

* nòt: «**Fraz esansyèl**» se fraz ki bay ide jeneral ki pral devlope nan devlopman paragraf la. *Fraz esansyèl* ki dekri yon bagay ki te pase oubyen poukisa yon bagay jan li ye a.

fraz ilustrasyon:

Gramè Kreyòl Védrine

1. Mwen pat manje jodiya.
2. Dyekiswa parèt ak yon chante ke anpil moun renmen.
3. Mòd pantalon ki parèt ane sa a pa bèl menm.
4. Ayiti se yon peyi move gouvèlman soudevelope.
5. Sou chak san moun Ayiti, wap jwenn kenz ki konn li ak ekri.

Pou chak fraz sa yo, nou kapab poze kesyon sa a: «poukisa». Si n devlope yon paragraf a pati de kesyon sa yo, fò n bay rezon pou reponn kesyon an. Ann gade ekzanp *paragraf* nan atik ak ti istwa anba a pou devine ki tip de paragraf yo ye:

«Pwoblèm transpòtasyon nan peyi Dayiti»

(Emmanuel W. Védrine)

1. Nan tout kote nan lemonn, **transpòtasyon** se yon bagay enpòtan. Pou noumenm ki soti Ayiti, nou gen plizyè mwayen *transpòtasyon*, tou depan ki kote nou rete nan peyi a. Anvan machin te antre Ayiti, se bèt Ayisyen te konn itilize nan tout rakwen peyi a pou vwayaje. Sak pa gen bèt, yo pran apye. Pami bèt sa yo, nou ka mansyone chwal, milèt, bourik e menm bèf pou moun nan zòn Platosantral la kote yo rale kabwèt tou.
2. Si nap pale de *transpòtasyon*, li enpòtan pou mansyone «wout». Pou moun ki rete andeyò kapital la, mo **wout** la se yon mo ki enpòtan paske peyizan yo pa itilize **kat jewografik** pou li lè yap vwayaje e pifò ladan yo pa konn li nonplis. Donk, moun nan pwovens oblije kenbe plizyè wout nan tèt yo si yo pral yon kote epi yo kapab bay lòt moun ki pral yon kote direksyon si l pa konn *wout* la byen.
3. Nan kapital peyi a, gen *wout* tou men **mwayen transpòtasyon** an diferan de pwovens yo. Nan Pòtoprens gen plizyè fason pou vwayaje: ou ka vwayaje apye, nan machin, nan

Gramè Kreyòl Védrine

kamyonèt, taksi, sou bekàn, sou motosiklèt. Lòt diferans ki gen ankò ant *transpòtasyon* nan pwovens ak nan kapital la se nan *wout* yo. An pwovens, yo mete plis aksan sou mo *wout* men, nan Pòtoprens yo pale plis de *ri*. Anpil nan *ri* Pòtoprens asfalte byenke gen anpil travay ki bezwen fèt pou repare sak kraze yo. An pwovens, kèk wout wap jwenn ki asfalte yo se gwo wout ki relye kèk depatman ak Pòtoprens men, ti *wout* andedan awondisman ak komin yo toujou rete dan griyen, san asfal. Kreyasyon *wout* nan yon peyi se yon bagay ki enpòtan anpil nan devlopman peyi sa a. Li fasilite *transpòtasyon* ak *kominikasyon* rapid.

4. Koze *transpòtasyon*, se yon gwo pwoblèm peyi nou an toujou ap travèse. Ayiti se yon peyi kote leta te sipoze pran domèn sa a an chaj olye se nan men sektè prive a pou l ta chita. Aksidan fèt chak jou nan peyi a, moun kouri machin tankou chwal mawon kap garyonnen nan savann pistach. Leta pa fè anyen kont sa. Gen kamyon ak bis ki chaje kou legba; yap fè kous ak lòt ki lakòz anpil kretyen vivan al bwachat. Nan Pòtoprens menm, yon moun gen dwa achte nenpòt valè kamyonèt ak taksi li vle san okenn kontwòl leta.
5. Lòt bagay ki fè anpil Ayisyen panse a pwoblèm *transpòtasyon* nan peyi a se terib aksidan «Bato Neptune»* sot fè nan mwa fevriye a, yon aksidan kote plis pase mil konpatriyòt te pèdi lavi yo. Katastwòf sa a mete tout peyi a an dèy ansanm ak «dizyèm depatman an» pandan reken yo tap fete. Se yon aksidan ki mande anpil refleksyon sou pwoblèm *transpòtasyon* nan peyi Dayiti e kijan gouvèlman ayisyen an pral pran koze sa a an konsiderasyon. Èskè sektè prive a ap toujou gen monopòl sa a pou l fè sa l vle san okenn reglemantasyon? Kisa leta ayisyen pral fè pou evite anpil aksidan fèt nan peyi a? Èskè yo pral ranje wout ki relye depatman yo ak kapital la pou evite anpil aksidan byenke aksidan pa gen klaksòn? Ann panse sou kesyon sa yo.

* nòt: «**Bato Neptune**»: Bato ki te sot Jeremi e ki te fè nofraj nan dat 16 fevriye 1993. Nan aksidan sa a, plis pase 1.000 kretyen vivan te pèdi lavi yo. Yo rapòte ke bato sa a fè aksidan akòz neglijanans mèt li ki te chaje l kou legba epi l te anpàn depi lontan. Sa vin montre tou neglijanans leta ayisyen ki pa kontwole sektè *transpòtasyon* an nan peyi a pou pwoteje tout Ayisyen.

(ref. - - Emmanuel W. Védrine, *Materyèl edikatif pou Bileng Ayisyen*, p. 33-35)

«Jipon nwa a»*

(istwa kout)

1. Se te yon lè, te genyen yon ti fi an Afrik ki te rele Ti Yaya. Li te pèdi manman li menm jou li te fèt la. Akouchman sa a te dire yon semèn. Anpil fanmchay* te kouri pou vin bay konkou. Akouchman an te dire. Premye kri ti bebe a koresponn ak dènye soupi manman an.
2. Mari a te fè bèl antèman pou madanm li. Apre kèk ane, misye te remarye. Depi lè sa a, Ti Yaya Kòmanse pote kwa li. Nanpwen yon mizè li pat pase; nanpwen yon travay fòse li pa te fè. Ti Yaya te toujou ap souri. Souri li te enmède bèlmè a ki te toujou ap moke l.
3. Ti pitit sa a te bèl kou yon solèy. Ti Yaya te konsidere kòm pi bèl ti fi nan vilaj afriken kote li te ye a. Sa se yon lòt bagay ki te fè bèlmè a vin pi jalou paske se limenm ki ta renmen yon bote konsa. Se plis li tap chèche mwayen imilye Ti Yaya, se plis li tap bay Ti Yaya travay fòse pou fè men ti pitit la te toujou ap souri. Ti òfelin sa a te genyen yon jwa debòde. Li te toujou ap chante. Li pase tout rèvè sa yo paske li pa te janm dekouraje. Se te limenm ki te premye moun ki leve, dènye moun ki al kouche. Li te konn leve anvan kòk chante; li tal kouche lè dòmi pran tout chen.
4. Bèlmè a te vin pa konnen kisa pou li fè pou Ti Yaya kite kay la. Li chèche bagay li te dwe fè lematen lè li leve, a midi lè li tap manje, leswa lè li tap kabicha. Ou ta ka wè tout vyepanse sa yo nan je madanm nan. Li te fè yon jan kanmenm pou Ti Yaya fache; se plis kè li te kontan, se plis li tap chante, se plis li te vin pi bèl.
5. Bèlmè a chèche tout mwayen sa yo ak yon dal pasyans. Yon jou maten konsa, ti fi a tap soti andedan ti joupa a, li di ti òfelin nan:

_ Men! Al lave jipon sa a kote ou vle! Lave l jiskaske li vin blan!. Ti Yaya pran jipon an bò kote pye li epi li souri. Souri a ranplase tout kwa, rèvè, soufrans. Se te yon souri ke tout moun nan vilaj la tap chèche men yo pa te kapab jwenn li. Te gen yon flanm dife ki tap boule nan kè madanm nan.

Gramè Kreyòl Vèdrine

6. Ti Yaya pran jipon an li mete deyò. Apre li te fin mache pandan yon pakèt nwit, li te rive bò yon ravin. Li plonje jipon an nan yon basen; jipon an pa vle mouye. Dlo a te gen yon dal pwason, piskèt, grenouy. Ti grenouy yo tap gonfle vwa yo kòmsi pou fè ti lezanj lan pè. Ti Yaya replonje jipon an nan dlo a; li sèmannte pou li pa mouye. Li repran wout li lap chante.

Manman, si ou te wè m nan wout la

Ti Yaya o! Ti Yaya o!

Wout ki mennen larivyè a

Ti Yaya o! Ti Yaya o!

Jipon nwa a dwe vin blan

E dlo a refize mouye li

Ti Yaya o! Ti Yaya o!

Dlo a klè kou jou

Li koule san pwoblèm

O manman, si ou te wè m nan wout la

Ti Yaya o! Ti Yaya o!

7. Li pran chemen an ankò. Li fè sis jou ap mache. Li wè yon pye mapou ki kouche antravè wout la. Li wè dlo ap soti nan yon twou pyebwa a; dlo a tou jòn. Bò dlo sa a, li wè yon seri de papa fwomi; dan yo byen long. Ensèk yo ap gade li. Ti Yaya monte-desann bò pyebwa a. Sou pi gwo branch lan kap vize lesyèl, li wè yon gwo zwazo; zèl li byen long. Je bèt la tankou flannm dife. Ti Yaya tap chante.

Manman, si ou te wè m nan wout la,

Ti Yaya o! Ti Yaya o!

Wout kote sous la pral mouye jipon an

Ti Yaya o! Ti Yaya o!

Jipon nwa a ke dlo mapou a refize mouye

Ti Yaya o! Ti Yaya o!

Gramè Kreyòl Védrine

8. Li kontinye chemen li toujou ap souri. Li mache yon pakèt jou ak nwit ke moun pa ka konte. Li pa janm repoze; nouriti li se fri ke li te keyi bò chemen an; bwason li se lawouze ki te tonbe sou fèy yo. Li te rive nan yon forè kote chenpanze fè katye jeneral yo. Chenpanze yo te tèlman gen lontan depi yo pa frape biskèt yo. Yo ba li pèmasyon lave jipon an nan sous la ki tap pase nan katye sa a men dlo a refize mouye rad la.
9. Ti òfelin nan te kontinye wout li; li rive kounyeya nan yon andwa ki reyèlman etranj. Wout la ouvè devan l epi l fèmen dèyè l. Tout bagay tap pale: pyebwa yo, zwazo yo, fèy bwa yo ki tonbe atè, lyann yo, anfen tout bagay. Li prese kòmsi gen yon bagay ki tap pousuiv li. Li travèse plizyè kote ki fè li antre plis nan forè a.
10. Li wè yon ti klète pi devan anba yon pye bannann. Te gen yon dlo ki tap soti la. Li mete ajenou; li souri. Dlo a te an mouvman. Li te si klè ou wè syèl la, nyaj yo ak pyebwa yo parèt ladan. Ti Yaya te pran nan dlo sa a; li lage sou jipon an. Li te resi mouye. Ti fi a fè de jou ajenou bò kote sous la pou li lave jipon an ki te rete tou nwa. Li tap gade men li ki plen ak zanpoud. Li kontinye ap lave.

Manman, vin wè m!

Yaya o! Yaya o!

Jipon nwa a pral vin blan kou pòslèn chinwa.

Vin wè mwen, vin wè pitit ou!

Yaya o! Yaya o!

11. Fini Ti Yaya fin chante, manman li lonje yon jipon blan ba li, pi blan ke nèj. Li pran jipon nwa a nan men l epi l disparèt nan lè a. Lè bèlmè a te wè jipon blan an, li ouvè je l lajè sa! Li tranble kou fèy bwa. Kounyeya, se pa kòlè, men se lapèrè paske li vin rekonèt youn nan jipon blan yo te antere manman Ti Yaya. Ti Yaya toujou ap souri, yon souri ki pa kapab konpare ak lòt.

Gramè Kreyòl Védrine

* nòt:

Bernard Dadié: ekriven ivwaryen trè popilè an Afrik ak monn frankofòn nan. Pami zèv literè l yo, li pibliye : kont, powèm, woman.

fanmchay : an kreyòl, yo di tou : famsaj. Se yon fanm ki konn remèd fèy e ki ede fanm akouche.

«**Jipon nwa a**» se adaptasyon yon ti istwa afriken Bernard Dadié, otè Ivwaryen, ekri. Tit orijinal li se: «Le pargne Noir». Emmanuel W. Védrine tradui l an kreyòl (an 1988) pou yon piblik ayisyen.

POZE KESYON - -

An kreyòl, lè nap «poze kesyon» nou pa fè sa yo rele «envèsyon sijè» (tankou sa fèt nan kèk lòt lang). Donk, estrikti fraz la rete tenmplaw. Sak vin aplike kounyeya, se «entonasyon vwa». Mo «entonasyon» an gen pou wè ak «ton» vwa moun kap pale a (sa vle di si l monte, si l desann, si l grav, sòf oubyen si moun nan wouke). Ann gade fraz anba yo:

1. Ou te manje deja.
2. Ou te manje deja?
3. Ou te manje deja!
4. Èske ou te manje deja?

Ki diferans ak similarite ki genyen ant fraz sa yo?

An tèm de «estrikti gramatikal» oubyen «sentaks», nou wè twa premye fraz yo se menm fraz la. Katriyèm nan, se toujou menm fraz la ak yon ti esepsyon: prefiks «èske». Nou kapab rele premye fraz la (*ou te manje deja*): «yon deklarasyon». Pa ekzanp, yap fè yon kòve epi se Vilès ki chèf kanbiz. Li konnen ke l te sèvi Dyekiswa manje. Kounyeya, gen lòt gwoup moun kap vin pran manje epi l wè Dyekiswa nan nouvo gwoup sa a. Vilès ka fè l deklarasyon sa a (*ou te manje deja*). Sa vle di: mwen pap sèvi ou ankò, ou pa bezwen tounen la a.

Gramè Kreyòl Védrine

- #2 - Vilès apèsi yon moun bò ranje nouvo gwoup la. Petèt li pa sonje si l te sèvi moun sa a. Li posib tou ke l pa fin asire si moun sa a te vin pran manje deja. Donk, li ka poze kesyon an pou asire l (si moun sa a te manje ou pa).
- #3 - Fraz sa a, se yon «esklamasyon». Vilès te ka di sa tou a Dyekiswa paske l konnen li te sèvi Dyekiswa. Men, sa depan de jan Vilès santi l. Si l trè emosyonèl, si l nève, li ka fè yon bri sou Vilès pou l pa tounen nan liy moun li potko sèvi yo. Nan ka sa a, li ka di Vilès: «ou te manje deja!» (ki kapab entèprete konsa: *Demaske kò w la a! Fè m pa wè pye w la a!*). Li te ka itilize youn nan «de lòd sa yo». Pa politès, li pa fè sa. Men, li itilize menm fraz la ak yon lòt ton swa pou evite «britalite» de lòd yo (*Demaske kò w la a! Fè m pa wè pye w la a!*) ke nou te kapab entèprete kòm yon «malonnèt» (si l ta itilize yo ak Dyekiswa).
- #4 - Anpil fwa lè nou wè mo «èske» plase devan yon fraz, li sèvi kòm yon sòt «anfaz». Moun ki pale lang nan konnen l pa obligatwa pou itilize l toutan. Èske se youn nan fòmil pou poze kesyon (men l pa obligatwa, sof pou plis anfaz). Li posib ke Dyenò te kanpe oubyen chita bò Vilès depi lontan. Vilès ka bliye si l te sèvi l. Donk, Vilès ka mande l : «Èske ou te manje deja?».

Remake lòt fason pou poze kesyon an kreyòl:

1. poudi...?	4. ou kwè...?
2. pou di...do...?	5. ou kwè...do?
3. poudi...pa do...?	6. ou kwè...pa do...?

7. mèt (oksilyè ki itilize lè wap mande pèmisyon pou fè yon bagay.)

Tout fòmil sa yo montre yon nivo «dout».

Gramè Kreyòl Védrine

fraz ilistrasyon:

1. Poudi Sòna la toujou?	4. Ou kwè Sòna la toujou?
2. Poudi Sòna do la toujou?	5 Ou kwè Sòna do la toujou?
3. Poudi Sòna pa do la toujou?	6. Ou kwè Sòna pa do la toujou?

Sipozon map pale ak yon moun ki te konn Sòna men m gen lontan depi m pa pran nouvèl li (Sòna) epi m poze youn nan kesyon sa yo; imedyatman, sa enplike «**dout**» (Èske Sòna la toujou? / Èske Sòna mouri?).

Lòt fòmil an kreyòl pou *poze kesyon*, se ak mo sa yo:

jis kilè?	kikote?	kilès?	kote?	pouki?	pou kimoun?
jis kibò?	kisa?	kilès ki?	kiyès ki?	pou kilè?	pou ki rezon?
jis kikote?	kilè?	kiyès?	pou kilès?	poukisa?	pou kiyès?

fraz ilistrasyon:

1. **Kisa** ou genyen wap kriye a? (koz)
2. **Kilè** reyinyon an? (lè)
3. **Poukisa** ou pat vini yè? (koz)
4. **Pou kilès** manchèt sa a? (apatenans, posesyon)
5. **Pou kimoun** liv sa a ye? (apatenans, posesyon)
6. **Kibò** ou te mete soulye yo? (andwa, lokalite)
7. **Kikote** ou prale? (andwa, lokalite)
8. **Kote** w tande? (andwa)

Tout uit *kesyon* sa yo gen yon bagay an komen: «enfòmasyon» (moun ki poze kesyon an bezwen konnen yon bagay).

KONPOZISYON (Esè) - -

«Konpozisyon», se lè plizyè paragaf mele oubyen itilize ansanm pou esprime yon ide. Sa gen dwa rele oubyen pran fòm «esè». Ann gade konpozisyon anba a kòm modèl:

«Kilè yon refòm tout bon vre nan pwoblèm lekòl Ayiti?»

(Emmanuel W. Védrine)

Kèlkeswa gouvèlman an, «edikasyon» ta sipoze yon sektè enpòtan nan plan sa l pral fè. Kòm doktè Jean Metellus* mansyone nan liv li a, *Haiti une nation Pathétique*,edikasyon nan peyi Dayiti pat janm konsène elit yo. Li te toujou yon chwal batay pou kandida kap kouri dèyè chèz boure a, men lè yo fin monte sou pouvwa yo gentan bliye pwomès yo te fè. Se youn nan rezon ki fè Ayiti rete youn nan peyi kote pwoblèm alfabetizasyon an se yon flewo.

Pwoblèm edukasyon Ayiti se yon bagay konplekse lè w analize chak detay ki gen rapò avè l. Toudabò, lidè ayisyen yo ki te sou pouvwa pat janm bay edukasyon valè; sètadi, yo pat janm investi ladan. Lè yon gouvèlman investi nan edukasyon pèp li, se pi bèl investisman li te ka fè.

Nou kapab pran ekzanp sa yo rele «gran peyi» tèlke Lafrans, Lasuis ak peyi eskandinav yo kote moun pa prèske pale de «pwogram alfabetizasyon». Èske se resous natirèl yon peyi bezwen pou gouvèlman l yo bay tout moun pen lenstriksyon? Yon peyi pa reyèlman bezwen gen resous natirèl pou sa fèt pouvike gouvèlman peyi sa a enterese fè yon travay pozitif nan domèn edikasyon. Pa ekzanp, nou kapab site kèk peyi ki chaje ak resous natirèl e ki gen pwoblèm edikasyon oubyen se pa tout sitwayen peyi sa yo ki jwenn yon edikasyon adekwa: Brezil, Nijerya, Zayi, Afrikdisid e tandòt peyi afriken se yon ekzanp klasik. Resous Fransè yo se tèt yo oubyen resous Lafrans se Fransè yo, menm bagay pou Swis yo ak moun nan peyi eskandinav yo. Si w ta pale ak yon Swis ki konsyan e ke w ta mande l: poukisa Swis yo alèz, yo jwenn tout sa yo bezwen, li ta reponn ou: noumenm Swis, nou viv sou do peyi pòv yo. Bon, kisa m vle di pa sa? Lè n gade peyi pòv yo tèlke Ayiti pa ekzanp, enben se yon bagay kèk Swis pa ka konprann pou kantite lajan kèk Ayisyen genyen nan bank yo. Menm bagay la pou peyi soudevelope an Afrik ak Ameriklatin yo.

Lè nou fè yon kout pye annaryè nap gade tout ane Divalye yo fè sou pouvwa, kisa yo regle pou pote yon chanjman nan pwoblèm edikasyon Ayiti? Repons lan: anyen. Si nou ta fè yon konparezon ak yon peyi vwazen, an palan de Kiba, nap wè se revè a paske yo prèske pa pale de pwoblèm pa konn li ak ekri la. Anpil fwa lè yon moun ap pale de Kiba kòm ekzanp peyi pwogresis nan jounen jodiya, moun anti-chanjman yo tou prèt ba ou yon etikèt «kominis» paske yo pa renmen tandè pale de verite e verite se lwil lap toujou rete sou dlo. Menm gouvèlman meriken ki mete yon anbago sou Kiba depi plis pase trantan reyalye ke Fidèl Kastwo (Fidel Casro) fè yon seri de pwogrè nan peyi sa a.

Èske se resous natirèl vrèman Ayiti bezwen pou gouvèlman ayisyen pote yon solisyon nan pwoblèm edikasyon? Èske se entelektyèl ayisyen ki pa genyen? Nou kapab poze tout yon seri kesyon pou analize rasin pwoblèm nan. Nan youn nan liv mwen pibliye, *Yon koudèy sou pwoblèm lekòl Ayiti*, mwen klè sou pwoblèm nan kote m wè l kòm yon «kesyon politik». Pwoblèm edikasyon Ayiti pa yon pwoblèm politisyen ayisyen reyèlman chita pou debat. Majorite politisyen (swedizan) plis parèt kòm yon seri de moun ki pral dèyè yon dyòb. Sètadi, lè yap fè kanpay yo se kòmki dire yap ranpli yon aplikasyon pou yon travay kote yap pran chans yo. Dabò, laprès (bon jan près) ta sipoze gen deba ant plizyè kandida kote yo ta ka poze yo yon seri kesyon sou plan yo pou edikasyon nan sosyete ayisyèn nan e kijan yo pral reponn a revandikasyon pèp la. Depi yon kandida fin eli, se yon kòb kach li pral touche, se yon dyòb asire epi l bliye sa pèp la

bezwen ak pwomès li fè l. Kòm pwovèb la di : *pwomès se dèt*; anpil pa peye dèt yo. Noumenm pèp ayisyen, nou gen tout dwa pou n revandike, pou n mande sa n bezwen. Fò n mande, fè politisyen yo tande vwa nou e si yo rive fè sa, ap gen posiblite pou yo jwenn lòt manda.

Ayiti se yon kote Ayisyen renmen «literati» (pale anpil pou granmesi) sitou si yo rele yo «entelektyèl». Anpil fwa, depi yon moun ka charabya an fransè, pale pawòl van, Ayisyen ti sèvo a gentan ba l tit entelektyèl. Li ta pi bon pou rele jan de moun sa yo «entelektyèl komokyèl» paske yo investi konesans yo nan soudevloplan peyi a. Yo fè bèl diskou an fransè men tout se pawòl blòf. Donk, se yon seri de komedyen ki pa chita sou anyen. Plizoumwèn, doktè Laënnec Hurbon*, nan liv li a, *Comprendre Haïti*, fè yon rezime de yo kote l di dapre Piram* entelektyèl ayisyen an pa ni adwat ni agoch. Li jis yon komedyen, yon majisyen kap fè moun kwè nan ilizyon. Yo anplwaye bèl pawòl nan konvèsasyon yo pou montre kijan yo metrize gramè fransè a. Donk, men foto «entelektyèl ayisyen tipik» la. Dayè, vrè entelektyèl la ta sipoze fè yon bagay pozitif pou sosyete a benefisye de konesans li oubyen li ta sipoze mete konesans li o sèvis sosyete a. Kesyon an, èske sa fèt Ayiti oubyen kisa Ayiti benefisye de entelektyèl li yo? Byenke majorite nan yo ap viv aletranje nan jounen jodiya, men se pa yon kesyon de «distans» oubyen yon pwoblèm grav si yo ta vle ede nan rekonstriksyon peyi Dayiti. Dabò, yo dwe Ayiti yon bagay. Se kòm yon manman ki te akouche yo, an retou yo dwe manman sa a yon bagay.

Nan jounen jodiya, si nou tande yon Ayisyen ta rele tèt li «entelektyèl» oubyen yo ta ba li tit sa a, mande kisa l pwodui pou peyi a benefisye de konesans li. Lòt kesyon enpòtan m ka poze se: èske se gouvèlman ayisyen nap tann tou pou pote yon vrè chanjman nan pwoblèm edikasyon Ayiti? Premyèman, patisipasyon gouvèlman an enpòtan paske se li ki gen lajan, se li ki gen pouvwa, se li kap dirije men, noumenm kòm endividi, nou gen yon responsablite tou anvè peyi a (kèlkeswa kote nou ta ye). Gen yon seri travay de baz nou kapab eseye fè. Ayisyen ka pote anpil chanjman nan peyi Dayiti san yo pa rete tann se gouvèlman ki pou tanmen pwojè de baz. Yo gen dwa kòmanse epi ansuit al mande gouvèlman an konkou apre pou ankouraje travay la kontinye. Dabò, fòk nou pale de «òganizasyon». Èske Ayisyen òganize? Fòk nou òganize premyèman. Lè n fin òganize, fò n konn kote n prale oubyen ki objektif nou kòm òganizasyon. Òganizasyon an dwe fèt andedan peyi Dayiti e nan dyaspora a tou. Pa ekzanp, gen non kèk òganizasyon rejyonal mwen tande nan dizyèm depatman an. Noumenm kap viv nan dizyèm nan, kapab chache konnen ki sòt de moun ki nan tèt òganizasyon sa yo, èske se moun serye ki gen entansyon fè yon travay pozitif pou

Ayiti benefisye de li, èske òganizasyon sa yo gen yon estati legal? Nou kapab poze tout yon seri kesyon anvan n envesti ladan yo oubyen siyen non nou anba yo. Anpil fwa, Ayisyen an konn eseye fè yon bagay jis pou non l pase oubyen limen yon «dife pay mayi» (jis pou yo pale de li). Apre kèk mwa, yo pa pale de «sa» ankò paske «sa» pat kanpe sou anyen. Donk, anpil fwa menm bon Ayisyen an kapab viktim si l gen entansyon fè yon bagay pozitif lefèt ke anpil pale pou anyen. An gwo, yo konn konsidere Ayisyen an kòm yon «komedyen». Li lè pou Ayisyen an koumanse bay defi, leve defi pou l montre ke Ayisyen ka fè sak pozitif tou. Lè n gade valè Ayisyen kap viv aletranje, nonb lan depase yon milyon (ansanm ak premye, dezyèm jenerasyon an). Si tout Ayisyen sa yo ta bay yon dola chak semèn oubyen 52 dola chak ane pou ede Ayiti, sa tap fè yon total de 52 milyon dola. Imajine w yo ta fè sa pandan senkan, sa tap bay yon total de 260 milyon dola. Ak kòb sa a, anpil envestisman ta ka fèt nan rekonstriksyon peyi a tèlke nan pwoblèm «agrikilti», «sante» ak «edikasyon». Nou pa kapab pale de edikasyon epi pou n ta kite sektè agrikilti a dèyè. Fòk timoun yo manje pou al lekòl e pou majorite Ayisyen resous yo se nan tè a li ye. Anpil ekonomis wè agrikilti kòm baz ekonomik yon peyi. Ala bèl sa ta bèl si peyizan nou yo ta jwenn tè pou travay, traktè pou raboure tè sa yo ak ponp dlo pou wouze tè. Sa poko janm fèt nan peyi a. Bagay sa yo fasil byenke politik gwo peyi yo pa ta renmen pwogrès sa yo fèt nan ti peyi yo sitou nan peyi Dayiti paske fò yo vann manje sinistre yo nan peyi tyèmonn yo. Men, an reyalyte vrè pwoblèm nan se nan noumenm Ayisyen paske se frè nou yo ki bay etranje jwen pou vin betize ak nou. Pwovèb la di *w se chat kay ki vann chat mawon*. Se yon bagay ki dwòl lè w gade yon enjenyè oswa yon agwonòm ayisyen ki fè yon dal tan sou ban lekòl epi ki pa ka fè yon pwèlyèm pou Ayiti benefisye de konesans li. Èske n ka rele moun sa a enjenyè oubyen agwonòm? Dabò, gen yon pwoblèm politik ki koze sa men, kesyon n ka poze se: èske enjenyè oubyen agwonòm sa a pwogresis, kisa l eseye fè tou nan blokay politik la, èske l chache òganize l pou fè yon bagay nan devlopman peyi a? Nou pa menm bezwen al fè yon resansman pou n wè kote biwo yo lokalize. Repons lan klè deja: nan Pòtoprens (kapital peyi a). Nou tout Ayisyen gen yon bagay an komen, «nou tout responsab de soudevlopman peyi Dayiti». Kisa m vle di pa sa? Premyèman, mwen wè «de gwoup Ayisyen»: yon gwoup kap fè peyi a fè bak. Gwoup sa a, nou kapab klase moun sa yo ladan: «boujwazi tisousou a, entelektyèl komokyèl yo, lidè restavèk yo» ak tout lòt «magouye». Kategori moun sa yo fòme yon minorite nan sosyete ayisyèn nan. Se yo ki gen mwayen fè e defè men, anyen pozitif pou avansman peyi a. Dezyèm gwoup la, se «pèp la». Gen anpil parantèz pou ouvè lè m mansyone mo «pèp». Dabò, gen pitit pèp la menm ki kontriye nan soudevlopman an. Kòman? Yo kapab vin rive nan yon estad kote yo vin idantifye yo a «boujwazi restavèk la». Gwoup moun sa yo kapab parèt sou plizyè fòm, tèlke: «entelektyèl komokyèl, politisyen magouye,

nèg lame» (oparavan), pwofesè lekòl, medsen, enjenyè, agwonòm elatriye... Moun sa yo pa janm sipòte revandikasyon pèp la byenke yo soti nan zantray li; se yon seri opòtinitè oubyen aganman kap chanje koulè selon sikonstans lan. Nan menm dezyèm gwoup la, gen kèk nan pitit pèp la ki rive nan yon estad men, ki konsyan de reyalyte ayisyèn nan, ki ka eseye mete pwoblèm yo toutouni, denonse esplwatasyon mas pèp la e eseye fè yon bagay pozitif. Gwoup sa a minim tou. Donk, gwoup sa a nan yon sans responsab de soudevlopman peyi a paske li wè pwoblèm yo, li denonse yo, li konn reyalyte a e lap eseye wete lasi nan je mas la pou l montre l sou ki bit li kanpe.

Pou tounen sou kesyon «òganizasyon» an, kijan Ayisyen te ka met ansanm pou sove Ayiti ak lòt jenerasyon ayisyèn nan? Mwen panse se yon kesyon pou tout Ayisyen panse a li. Toutan noumenm Ayisyen pa òganize nou pou fè bagay pozitif (anndan kòm andeyò peyi Dayiti), zòt pap janm gen respè pou nou, nou pap janm rejwenn fyète nou nan listwa. Ekzanp lajan m te bay la se youn nan ekzanp kote *grès kochon an ta kwit kochon an*. Gen yon seri travay de baz, nou pa bezwen etranje vin fè yo pou nou. Se menm sèvo tout moun genyen. Pa ekzanp, pwoblèm edikasyon an, nan mwens ke dizan nou te kapab pote anpil solisyon ladan l. Nou pa bezwen peye yon seri etranje vin fè simagri pou swedizan montre n sa pou n fè. Men kèk bagay gouvèlman an te ka fè nan koze edikasyon an:

1. Òganize konferans Ayiti pou ankouraje pedagòg ayisyen kap viv aletranje vin patisipe (men moun ki serye, moun ki pap vin radote an fransè, moun ki ka bay bon jan konsèy).
2. Yap chita tou ak edikatè ayisyen andedan peyi a pou tande yo. Sa yo ta renmen wè nan yon bon jan refòm eskolè.
3. Mete l obligatwa pou elèv reto / filo fè yon ane nan «travay kominotè». Travay kominotè a ka parèt sou plizyè fòm : al nan pwovens yo pou travay nan kanpay alfabetizasyon, ede peyizan yo nan yon pwojè kèlkonk kap ede nan devlopman agrikilti, trening pou asiste doktè ke gouvèlman an ta voye nan pwovens yo, bay kout men nan konstriksyon yon lekòl, yon lopital, klinik yap konstwi nan pwovens elatriye... Kèk gwo peyi fè sa; poukisa n pa ka fè l tou?
4. Etabli yon resous (bibliyotèk) nan chak lekòl leta. Menmsi elèv la pa ta gen kòb pou achte tout liv li bezwen, li ta ka chita nan lekòl sa a epi l kopye leson li bezwen an. Chak elèv ta

Gramè Kreyòl Védrine

sipoze gen yon katdidantite ak non l, dat li fèt, non lekòl la ak yon nimewo sou li dekwa lè l prete liv pou yo ka idantifye nan men kiyès yo ye. Chak liv ta dwe gen yon kòd (nimewo) ladan. Sa vin rann li fasil pou klase l nan yon bibliyotèk. Sa tap redui nan depans leta ta gen pou l fè nan zafè liv, tou depan de bidjè l e sa tap bay pwofesè aksè pou aprann fè rechèch.

5. Mete yon edikasyon pratik sou pye. An Ayiti, nou pa janm resevwa yon edikasyon pratik oubyen yon edikasyon ki gen rapò ak reyalite peyi a. Byenke se etranje ki te pran edikasyon Ayisyen an chaj apre premye endepandans Ayiti, tras edikasyon kolonyal sa a toujou rete. Majorite liv yap itilize nan lekòl pa reflekte reyalite ayisyèn nan; yo gen pou wè ak peyi etranje, an patikilye peyi Lewòp epi se etranje ki ekri yo tou. Donk, yon lòt fòm de kolonizasyon (oubyen kolonizasyon mantal). Elèv ayisyen an fè apeprè trèz a katòzan lekòl (plis pou sak al lekòl nan kapital la) kote l ka konplete sik primè ak segondè a. Kesyon an se: ki preparasyon elèv sa a genyen pou l itilize tan l pase lekòl la nan devlopman peyi a? Repons lan: anyen. E, se pa fòt li; sa yo ba li se sa li pran. Li ta bon pou leta ta mete yon seri metye nan lise yo menm jan sa fèt nan kèk peyi. Pandan elèv la nan nivo segondè, li te ka aprann mekanik nan lekòl, montre yo kondui traktè, etidye tout kalte motè, montre yo tape, fè ebenis, chapant, mason, kòdonye e tandòt metye nou bezwen nan sosyete a. Sa tap yon «plis» lè elèv la fini ak nivo segondè a pou l ta jwenn yon travay oubyen pou l ta travay nan yon pwojè gouvèlmantal. Pwovèb la di : *pale franse pa di lespri*. Pafwa gen moun Ayiti ki konn panse pale fransè se yon metye. Bon, gen mandyan ki mande tou an fransè men si yo te gen yon metye, yo pa ta konsidere yo kòm wazif.
6. Elimine yon seri klas (oubyen fè yon seri klas fè yon sèl), elimine yon seri de kou tan pèdi, mete anfas sou sa elèv la pral fè fas avè l nan sosyete a. Pa ekzanp, nan nivo segondè, elèv la te ka wè pwogram de klas sa yo (sizyèm, senkyèm) nan yon ane. Si te gen yon «korikilòm» dyanm pou tout pwogram segondè a, menm bagay la pou reto, filo. Swedizan Ayiti ap suiv yon pwogram fransè (kopye sou Lafrans) se yon dezaz lè wap gade liv ki date depi milnèfsan pran tòchon, desann chodyè, pase dèyè kay al badinen ak ti bwa. Anpil elèv ayisyen plenyen pou liv syans yap itilize ki date nan kòmansman ventyèm syèk. Pou yon elèv an Frans, se ri li ta ri sa. Dabò, edikasyon Lafrans lan se yon bagay ki modènize (plis apre revolisyon etidyan yo an 1968) kote gouvèlman fransè a te tandè revandikasyon yo. Byenke sistèm fransè a se pa li ki meye nan lemonn men, noumenm ki Ayiti ki pa janm vwayaje pou ta obsève kòman yon lekòl fransè ap fonksyone, nou lwen ansèyman pa yo a.

Ak avansman teknolijik nan gran peyi yo, se tanzantan yap modènize sistèm edikasyon lakay yo. Poukisa elèv ameriken an fè sèlman katran nan nivo segondè anvan l antre inivèsite epi l vin nenpòt syantis apre? Sou kesyon «kou» a, gen yon seri kou tèlke grèk, laten ke elèv la pat bezwen menm wè nan sik segondè (depi nan kòmansman). Pa konsekan, yo pat bezwen menm mete yo nan ekzamen bakaloreya. Kou sa yo, elèv te ka suiv yo nan yon pwogram espesyal (sitou si yo enterese nan lèt klasik) lè yo antre nan yon «seksyon» patikilye. Menm koze «seksyon» an ban m pwoblèm. Kisa elèv la reyèlman konnen de matyè li di w ke l te fè nan tèl seksyon? Se lè li al lekòl nan peyi etranje (Etazini, Kanada, Lafrans, Lasuis, Almay) pou l vin wè reyalite a. Nan yon sans, mwen pa vle jeneralize tout moun pou mete yo sou menm nechèl paske gen kèk elèv ayisyen ki dyanm tou oubyen ki te pase nan yon bon lekòl Ayiti. Donk, gen ti varyasyon ke n ka pran an konsiderasyon. Men, reyalite a sèke majorite elèv ayisyen ki swedizan fini bakaloreya gen pwoblèm o depa pou vin adapte nan yon nivo siperyè (inivèsite) aletranje lefètke yo pat jwenn yon preparasyon adekwa nan nivo segondè Ayiti. Sou kesyon «lang» nan, kòm mwen mansyone grèk ak laten, de lang sa yo ta ka ranplase pa panyòl ak anglè. Premyèman, lang fransè a pa janm anseye kòm lang etranje nan lekòl Ayiti e anvan elèv la ta koumanse aprann yon lang etranje fò l ta metrize li ak ekri nan lang matènèl li, kidonk lang kreyòl la. Se youn nan pwoblèm ki fè majorite elèv ayisyen pa janm ka metrize lang fransè a. Tranzisyon an tap fèt pi rapid si yo te gen yon nivo avanse nan li ak ekri kreyòl oparavan. Majorite pwofesè Ayiti pa reyèlman gen yon metòd pou anseye lang fransè a epi yo pa metrize l nonplis kòm dezyèm lang. Sa ta mande yon trening espesyal dabò nan anseyman lang anvan pou yo ta anseye kèlkeswa lang nan (espesyalman lang vivan). Reyalite sou zafè lang nan sèke nap sèvi ak lang fransè a nan edikasyon Ayiti. Vle l ou pa, tout liv yo an fransè byenke elèv yo pa pale l kòm lang matènèl men, ta kou l ta yap fè fas ak li. Poko janm gen yon gouvèlman Ayiti ki reyèlman sipòte pou tout edikasyon an ta fèt nan lang kreyòl (byenke sa ta mande tou tèks disponib an kreyòl). Bon, posiblite a sèke sa ta ka fèt nan tout nivo (o nivo oral sitou lefèt ke materyèl didaktik yo pa tradui an kreyòl e pa gen nonplis yon pwopozisyon ki soti nan okenn gouvèlman pou tradiksyon liv ta fèt de fransè a kreyòl. Poukisa m mansyone pou anglè ak panyòl ta ranplase grèk ak laten? Bon, map pale de reyalite. De lang sa yo deja domine nan kontinan meriken an opwendeви echanj komèsyal, plis kontak Ayiti, gen pou wè ak de lang sa yo e elèv yo gen pou fè fas ak reyalite a. Plis lang yon moun pale, se plis sa nan avantay li. Sa pa vle di se pwomote map pwomote lang sa yo. Mwen pa gen okenn lang kolon map pwomote. Dabò, kòm ekriyen

Gramè Kreyòl Vèdrine

ayisyen ki konsyan de reyalite ayisyèn nan, mwen gen yon responsablite pou m fè yon travay nan lang kreyòl la pou eseye mete l nan menm nivo ak nenpòt lòt lang menm jan anpil ekriven lòt peyi fè sa byenke sa poko fèt Ayiti. Men, an menm tan tou, mwen aprann lòt lang, espesyalman lang ki an relasyon ak lang kreyòl la pou m ka konprann rasin li pi byen (map pale de fransè, espayòl ak anglè an patikilye).

Pou fini, nou manke mwens ke uitan pou bisantenè endepandans peyi Dayiti. Ki pwogrè ki fèt nan sektè edikasyon an? Sou koze edikasyon an, ann poze tèt nou kesyon sa a: kisa n pral fè pou Ayiti noumenm Ayisyen kap viv nan dizyèm depatman an ki gen opòtinite pou ede Ayiti, kòman nou kapab enfliyanse leta ayisyen pou pote yon vrè chanjman nan pwoblèm sa a e kòman nou kapab kolabore ak edikatè ayisyen ki Ayiti yo? Donk, mo «refòm» nan edikasyon Ayiti mwen pa kwè se yon bagay pou moun ta pran alaleje e nou pap ka pale nonplis de refòm ki te fèt nan lekòl Ayiti lè n analize sa yon refòm eskolè ka enplike. Nan rechèch mwen pibliye deja sou «pwoblèm lekòl Ayiti», mwen mansyone sis pwèn, sa pa vle di se sa sèlman ki ta sipoze fèt. Ann gade pwèn sa yo:

1. Santralizasyon lekòl o nivo nasyonal
2. Materyèl pou elèv
3. Yon nouvo metòd pou anseye nan tout nivo
4. Prepare pwofesè pou anseye
5. Chanjman nan korikilòm
6. Yon salè rezonab pou pwofesè

An gwo, refòm nan se pa yon bagay kap pran ennan, dezan pou l fèt si leta ayisyen ta vle eseye fè l tout bon, men fòk yon gouvèlman ta gen yon plan global, yon plan byen detaye ak yon bidjè espesyal pou reyalize yon seri chanjman nan edikasyon Ayiti nan yon enpas de tan limite e ke tout gouvèlman kap vini ta dwe suiv plan sa a kap yon benefis pou tout moun nan peyi a.

FRAGMAN YON KONPOZISYON - -

«Fragman yon konpozisyon» kapab defini kòm «paragraf dentwodiksyon», «paragraf devlopman», «paragraf konklizyon» ki fè chapant tout konpozisyon sa a. Li kapab parèt tou sou fòm «sitasyon» ki soti swa nan yon konpozisyon oswa nan yon esè yon moun ekri. Ak fragman sa a, yo kapab kòmante sou paragraf sa yo pou yon bi presi.

DEGRE KONPAREZON - -

«Degre konparezon» yo klase an twa kategori: «degre pozitif», «degre konparatif», «degre sipèlatif». Adyetif ak advèb ka itilize pou konpare de bagay oubyen plis. Nan «degre pozitif», pa gen anyen oswa okenn moun pou konpare. Advèb oubyen adyetif sa a rele «modifyan». Nan *degre konparatif*, yon «modifyan» konpare de moun, de bagay, de aksyon oubyen de ide. Nan «degre sipèlatif» la, yon *modifyan* ka konpare twa ou plis moun, bagay, aksyon oubyen ide. Anpil fwa, nan de dènyè degre yo, nou jwenn prefiks «pi». Nan kèk ka nan degre konparezon an, nou ka remake absans prefiks «pi» kote nou vin gen yon estrikti:

pwonon non	+	adyetif + advèb atribi	pwonon
#1	#2	#3	

Gramè Kreyòl Védrine

Pa gen konfizyon ant pwonon #1 ak pwonon #2 paske yo chak gen yon «referans» patikilye.

ilitrasyon:

degre pozitif-----> Chen nwa a **mechan**.

degre konparatif -----> Chen wouj la **pi mechan** (pase chen nwa a)

degre sipèlatif -----> Bouldòg la **pi mechan** pase tout.

remak: Apa de prezans prefiks «pi» nou jwenn anpil fwa nan «degre konparatif» ak sipèlatif, nou vin jwenn yon lòt fòmil:

pi...pase (pou degre konparatif)

pi...pase tout (pou degre sipèlatif)

Pafwa, menm fòmil sa a konn prezante sou fòm:

pi...ke (pou degre konparatif)

pi...ke tout (pou degre konparatif)

* **nòt:** «ke» se sinonim «pase» nan sa a

Prefiks ak sifiks sa a kapab itilize pou kèlkeswa modifyan an: modifyan monosilabik*, modifyan bisilabik*, modifyan polisilabik*.

* modifyan monosilabik: -----> modifyan ki gen yon sèl silab.

* modifyan bisilabik: -----> modifyan ki gen de silab.

* modifyan polisilabik -----> modifyan ki gen twa ou plis silab.

A P E N N D I S

(premye pati)

KÈK PLANT NOU JWENN AYITI - -

Nan travay sa a, se jis non kèk «plant» ak «bwa» mwen klase. Gen anpil ki pa nan lis sa a. Kòm pwovèb la di: *bay piti pa chich*, petèt ti leksik sa a ki gen yon klasman de «251» non va ede moun kap fè rechèch sou *plant* ak non kèk yo kapab pa konnen. Li ka pouse moun tou pou apresye richès natirèl nou gen lakay nou. Lè nap gade enpòtans yo nan medsin, kòman chimis itilize yo nan gran peyi pou konpoze medikaman, nou wè yo gen yon enpòtans toal-kapital. *Plant* nou yo trè enpòtan Ayiti nan medsin popilè (medsin fèy, medsin natirèl). Mwen ekri non anpil an «laten» (ant parantèz) pou ede ak referans syantifik kèk botanis* te fè deja (espesyalman pou referans medikal).

1.	afyo	(Cyperaceæ), yon tip de zèb
2.	akajou	(Swietenia Mahogany). var: kajou
3.	aki	(Sapindaceæ, Blighia saapida koen)
4.	alawout,	var: arawout (Marantaceæ, maranta arundinacea)
5.	asosi,	var: asowosi. s: yèsken, yesken
6.	aticho,	plant pou fè te
7.	atiyayo,	plant pou fè te
8.	ave	(Phytolaceæ, Petiveria alliacea)
9.	bab chat	(Polynomus virginicus)

Gramè Kreyòl Védriine

10. bab panyòl (Bromelaceae, Dendropogon)
11. baboukèt zonbi
12. bale glise (Tiliaceae, Corchorus siliquosus)
13. banbou (Poales, Olyra Latifolia)
14. bannann (Musaceae, Musa Paradisiaca)
15. bannann zonbi
16. banza (Bromelaceae, Dendropogon usnéoides)
17. bare vòlè (Acanthaceae, barleria lupina, barleriola solanifolia Oerst)
18. bayawonn, var: bayahonn (Leguminosae)
19. bayonnèt (Liliaceae, Yucca aloifolia; Bromeliaceae, Bromelia pinguin)
20. bazilik (Memonthaceae Ocimum basilicum), plant pou fè te, beny
21. beganmòt, pye beganmòt; yo itilize l anpil nan lesiv pou bay rad bon sant.
22. benzoliv (Moringaceae, Moringa Oleifera)
23. berejèn, var: berejenn (Solanaceae Solanum Melongena); legim
24. bètwouj (Cheropodiaceae Bets Vulgaris); legim; li itilize tou pou fè sik.
25. bougenvil (Nyastagynaceae Bougainvillea)
26. boula, sòt de gwo militon; legim
27. boulmas Ommmelinaceae Rheo duscolor)
28. bounando, s: silfa
29. bongason (Euphorbiaceae, Euphorbia Petiolaris)
30. bonmdevi, plant ki bon pou gaz
31. breziyèt (Anacardiaceae Comocladia cueate)
32. briyòl (Myrtaceae Eugenia aerugiinea)
33. bwa ti gason (Celastraceae Schoefereria frutescens)
34. bwa savonnèt (Sapindaceae sapindus saponaria)
35. bwa wouj (Meliaceae, Guarea)
36. bwa kochon (Burseraceae, Tetragastris balsamifera)
37. bwa chandèl, itilize anpil pou flanbo, pou klere
38. bwa mabi itilize pou fè tranpe, bwason mabi
39. bwadin (Borraginaceae, Cordia Buchi)
40. bwadlans (Anonnaceae oxandra Lanceo Lata)
41. bwadòm (Malvaes Gauzuma ulmifolia)
42. bwafè (Rhamnaceae, Krugiodendron ferreum)

Gramè Kreyòl Védrine

43.	chadèk	var: chadèt (Rutaceae, <i>Citrus maximus</i> ; <i>Citrus decumana</i>)
44.	chadwon	(Papaveraceae <i>Argemone mexicana</i>), plant ki bon pou grip
45.	chendan,	espès de zèb ki gen rasin trè di
46.	chevalye	
47.	chikchik	(Sapindaceae <i>Alliphylus rigidus</i>), plant ki bon pou gonflemant
48.	chikore	
49.	chèche,	plant ki bon pou grip
50.	chèdwon	
51.	chou karayib	(Araceae, <i>Colocasia esculenta</i>)
52.	chou	(Brassicaceae <i>Brassica camrestris</i> , Brassicaceae <i>Brassica integrifolia</i>)
53.	choublak	(Malvaceae <i>Hibiscus rosa sinensis</i>)
54.	chouch	var: chous, chouk; pwadchous, pwachouk (Leguminosae <i>phaseollus</i>) <i>lunatus</i>
55.	dalmari	(Hypericaceae <i>guttiferae calloophyllum calabe</i>)
56.	danno	(sòt de lyann ki sèvi kòm fwèt)
57.	dèyèdo	s: silfa, bounando
58.	doliv,	pye doliv. Yo fè lwil doliv ak grenn li.
59.	digo	(Papilionaceae <i>Indigofera timetoria</i> , <i>Indigofera</i> <i>argentea</i> , <i>Caesalpiineae</i>)
60.	diri	(Poaceae <i>Oriza sativa</i>)
61.	dividivi	(<i>Caesal pinea</i> , <i>Caesalpineae coriaria</i>)
62.	dyondyon	(<i>Hymenomycotes Boletus aereus</i>), dyondyon nwa
63.	estòlòj,	var: estòlòj; pye estòlòj; fri kochon renmen manje.
64.	fèy lougawou	(Crassulaceae <i>bryphyllum pinnatum</i>)
65.	fig	(<i>Musa sapientum</i>)
66.	figfrans	(Moraceae <i>Ficus carica</i>)
67.	figye	(<i>Gultiferea Clusia minor</i>)
68.	flanbwayan,	pye flanbwayan; se yon pyebwa ki bay bon lonbray
69.	fonsyad	(<i>Caesalpinia pulchenima</i> , <i>francillade</i>)
70.	gayak,	bwa gayak (<i>Zygophyllaceae</i> , <i>gayacum officinale</i>)
71.	gerimo	
72.	gilmov	(Malvaceae, <i>malachra alceifolia</i>)

Gramè Kreyòl Védrine

73.	gomnbo,	var: gonbo, kalalou gonbo (Malvaceae, hibiscus esculentus)
74.	gonmye	(Burseraceae, bursara simaruba; Meliaceae, trichilia hirta)
75.	gore,	yon move zèb
76.	grenadin	(Passifloraceae Passiflora quadrangularis)
77.	gwayav,	var: gouyav (Myrtaceae, psydium guajave); fri. Ji l itilize pou koupe dyare, vantfèmal. Yo bouyi boujon an tou pou vantfèmal. Se yon fri ki konstipe moun si yo manje l anpil.
78.	jabourik	(Leguminosae mucuna urens, Pruriens)
79.	janm kanson,	plant pou fè te
80.	jechalòt	(Allium ascalonicium); epis
81.	jenjanm	(Zingiberaceae zingiber officinale Rose); plant pou fè te; epis dous.
82.	jennpa	(Rubiaceae genipa americana)
83.	jijiri	s: wowoli, hoholi (Pedaliaceae sesasum orientale)
84.	jon	(Typhaceae typha domingensis)
85.	jon panyòl,	yon tip de jon ki grandi sou bwa
86.	joukjanm,	plant ki bon pou gonfleman, lafyèv; plant pou fè te, tranpe
87.	joumou,	var: jomou, jòmou (Cucurbitaceae muschata)
88.	kachiman	(Annonaceae annona squamosa); fri. An Ayiti, nou jwenn kachiman sa yo: kachiman lachin, kachiman tyèbèk (kè bèf)
89.	kafe	(Rubiaceae coffea arabica)
90.	kajou	(Meliaceae swieteniaa mahogani)
91.	kakapoul	(Vinca rosea)
92.	kakawo	(Sterculiaa ceae theobroma cacao)
93.	kakòn	(Mimosae entada scandens)
94.	kalbas	(Cucurbitaceae legenria leucantha; Bignoniaceae crecentia cujete; Passiflora maliforms)
95.	kandelam,	var: kandelab. s: chandelye (Euphorbiaceae, euphorbia laetea)
96.	kann	(Poaceae saccharum offinarum)
97.	kanpèch	(Leguminosae haematoxylum campechianum)
98.	kanpelwen	
99.	kansonfè	(Cuculionide, cylas formicarius).
100.	kap	(Zygophyllaceae tribulus cistoïdes)
101.	kapòt,	pye kapòt. Pyebwa sa a pwodui yon fèy byen laj ke peyizan yo

Gramè Kreyòl Védrine

itilize pou toufe manje si yo pa jwenn fèy bannann. Nou vin jwenn mo «kapòt» la sèjousi ki vle di: «chasè pipòp, chapo», mo ki pa gen okenn rapò ak plant)

102. kapris	(Apococynaciæ tabernæmontana coronaria), plant ki bon pou grip
103. kaptenn	
104. karaktè lezòm	(Caesalpineæ monandra)
105. karata	(Amaryllidaceæ agave intermixta)
106. kas	(Caesalpineæ cassia fistula)
107. kas mawon	(Caesalpineæ cassia spectabilis)
108. kase sèk	(Flacourtiaceæ samyda rosea)
109. kawòt	(Umbelliferae daucus carota); legim
110. kaya dou	
111. kaya mawon	
112. kayimit	(Sapotaceæ chryssohyllum cainito)
113. kayimit mawon	
114. kè senyen	(Araceæ caladium tricolor)
115. kechat	(Euphorbiaceæ acalypha hispida)
116. kelenbe	(Araceæ)
117. kenèp	(Sapindaceæ milicocca bijuga)
118. kerat	(Amaranthaceæ)
119. kòkmòl	(Solanaceæ physalis anagulata; physalis pubescens)
120. kokomakak	(Phoenicaceæ geonoma oxycarpa)
121. kokoye,	pye kokoye (Phoenicaceæ cocos nuetifera)
122. kolerat	
123. kòn kabrit	
124. konkonm	(Cucurbitaceæ cucumis sativus)
125. koray	(Rubicaceæ hamelia patens)
126. koton	(Malvaceæ gossyypium barbadens). Nou jwenn plizyè tip de koton Ayiti: koton flo, koton mapou, koton swa, koton vole, koton vyèlèt
127. koukwi	
128. koulant	(Umbelliferae eryngium foetidum)
129. koupye	(Portulaceæ oleracea)

Gramè Kreyòl Védrine

130.	kouzen	(Malvaceae)
131.	kòwòs	(Phoenicaceae acrocomia aculeata)
132.	kowosòl,	var: kòwòsòl. Yo toujou di se chen ki plante <i>kowosòl</i> .
133.	kreson	(Brassicaceae nasturtium aquaticum)
134.	labapen	(Moraceae artocarpus incisa)
135.	labsent,	var: lapsent, absent (Compositae, Anthemideae, aremisia absinthium)
136.	lachòy	(Compositae pluchea odorata)
137.	lamveritab	var: veritab (Moraceae artocarpus incisa); viv ki gen anpil pwoteyin. Yo konn itilize lèt ki sot nan pye veritab pou fè anplak pou leve biskèt tonbe. Anpil timoun itilize gonn lan pou kenbe zwazo.
138.	langlichat	(Compositae eupatorium odoratum)
139.	lanman	
140.	lanman laye,	yon tip de lanman
141.	lanni	
142.	lalwa	(Aloe vera); plant sa a itilize nan plizyè remèd. Li itilize tou pou fè beny
143.	lametye	(Convolvulaceae cuscuta americana)
144.	latanyen	(Phoenicaceae coethrinax, sabal, wachingtonia)
145.	lay	(Liliaceae allium sativum); epis
146.	limon,	tip de chadèk; fri
147.	lòzèy	(Polygonaceae rumex patienta), yon epis, yon fèy pou met nan soup
148.	lyann,	nou jwenn plizyè tip de lyann Ayiti: lyann chat, lyann panyen (legim), lyann savon (Rhamnaceae gouaria lupuloides)...
149.	lyann panyen,	legim, remontan
150.	machacha	(Euphorbiaceae dalechammpia scandens)
151.	madlèn	(Leguminosae leucaena glauca)
152.	malagèt	(Myrtaceae pimenta officinalis); fèy sa a itilize nan konpozisyon mabi.
153.	malanga,	pye malanga (Araceae); viv ki donnen pre dlo
154.	malanga grate,	yon tip de malanga (malanga mawon)
155.	malonmen,	yon tip de raje kochon renmen anpil

Gramè Kreyòl Védrine

156.	mang	(Anacardiaceae mangifera indica)
157.	mang lanmè	(Combretaceae conocarpus erecta)
158.	mangliye	(Rizophoraceae rizophora mangle)
159.	mango,	nou jwenn diferan tip de mango Ayiti; fri
160.	manmanwann	(Menthaceae hyptis verticulata), zèbourik
161.	manyòk anmè	(Manihot utilisima)
162.	manyòk dous	(Manihot cassava). Nou jwenn tip de manyòk dous sa yo Ayiti: <i>manyòk ti Kiba, manyòk matyotas.</i>
163.	mapou	(Ceiba pentandra), se pi gwo pyebwa nou ka jwenn Ayiti.
164.	maskriti,	var: maskriti (Euphorbia ricinus communis)
165.	masòkò	(Dioscoreaceae dioscorea bulbifera); viv
166.	matenten,	plant ki sanble ak pye melon
167.	mawo,	var: maho (Malvaceae pavonia). Nou jwenn mo sa a nan lokasyon sa <i>a: pit kou mawo, zannanna kou pengwen.</i>
168.	mawodenn	(Bombaceae ochroma pyramidalis) : pye koton vole, pye koton flo
169.	mayi	(Poaceae zea mays); sereyal
170.	mazonbèl	var: mazoumbèl; pye mazonbèl; viv; plant ki donnen pre dlo e ki bon anpil pou fè bouyon fèy. Fèy li se yon legim ki bon anpil nan bouyon
171.	melis	(Menthaceae hyptis suaveolens); plant pou fè te
172.	melis mawon	(Verbenaceae lantana trifolia)
173.	melon	(Cucurbitaceae); fri
174.	melon Frans	(Cucumis melo); fri
175.	melon dlo	(Citrullus vulgaris); fri
176.	metsiyen	var: mestiyen
177.	militon	(Cucurbitaceae sechium edule)
178.	monben,	pye monben
179.	monben bata,	var: monmenbata
180.	moutad,	legim
181.	palmis,	nou manje chou palmis kòm legim (espesyalman nan epòk semèn sent)
182.	pannèm	(Umbelliferae arracacia xanthorrhiza)
183.	papay	(Caricaceae carica papaya), fri sa a bon sou apse, li kont ilsè; li

Gramè Kreyòl Védrine

- desann tansyon; fri
184. parese (Araliaceae polyscias pinata)
185. patat (Convolvulaceae, ipomoea batatas); viv
186. patat lanmè (Ipomoea pes caprae)
187. patat mawon (Ipomea acuminata)
188. pengwen
189. pèsi (Umbelliferae petroselinum sativum); legim; epis
190. piman (Solanaceae; capsicum annum). Nou jwenn plizyè tip de piman
Ayiti: piman bouk, piman zwezo (zwazo), piman dous...
191. piman dlo
192. pine, pye pine
193. pit (Amarillidaceae agave rigida sisalana)
194. pitimi (Poaceae Sorghum vulgare)
195. piyong, pye piyong
196. ponm kannèl (Annonaceae annona squamosa). s: kachiman
197. ponm woz (Myrtaceae eugenia janbos)
198. ponmdetè (Solanaceae solanum tuberosum)
199. pwa, Nou jwenn diferan tip de pwa moun manje Ayiti : pwafrans, pwa kongo (Leguminosae sajanus indicus), pwa boukousou, pwa pijon, pwa wouj, pwa nwa, pwa bè, pwa blan...
200. pwadous (Leguminosae inga vera)
201. pwa grate
202. pwapwa (Araceae philodendrum lacerum)
203. pwapyan (Leguminosae cassia occidentalis)
204. pyapyant
205. radi (Brassicaceae raphanus sasativus)
206. rakèt (Coctaceae opuntia antillana; Euphorbiaceae ephorbia)
207. rakèt panyòl
208. reglis (Papilionaceae abrus precatorius)
209. sabliye (Enphorbiaceae hura crepitans)
210. sapoti (Sapotaceae achras zapota); fri
211. sene, var: senne (Caesalpineae cassia obovata)
212. seriz (Malpighiaceae malpighia punicifolia)

Gramè Kreyòl Védrine

213.	silfa	(Euphorbiaceae phyllanthus)
214.	simenkontra	(Chenopodiaceae chenopodium ambrosioides)
215.	sitwon	(Rutacea citrus aurantifoliua)
216.	sitwonnèl	(Poceae cymbopogon citratus, cymbopogon nordus)
217.	sitwon dous	
218.	siwèl	(Anacardiaceae spondias purpurea)
219.	tabak	
220.	tabak mawon	
221.	tayo,	s: malanga (Araceae xanthosoma)
222.	ten	(Menthaceae thymus vulgaris), yon tip epis
223.	ti bonm,	plant pou fè te
224.	tòchon	(Luffa Acutangula)
225.	tomaren	(Caesalpineia tamarindus); fri ki gen gous ki sanble ak pwa boukousou
226.	tomat	(Solanaceae lypersium esculentum); legim
227.	tomat mawon,	sòt de zanmòrèt
228.	twonpèt	(Moraceae cecropia peltata; Cecroia peltata)
229.	tyatya	(Leguminosae)
230.	sagou,	s: arawout, alawout (Marantaceae, maranta arundinacea)
231.	vetivè,	var: vètivè (Graminées anatherum zizanoïdes)
232.	vèvenn	(Yerbenaceae stachytarpheta jamaicensis)
233.	woukou	(Bixaceae bixa orellana)
234.	wowoli	(Sesamus orientalis); sereyal
235.	wozo	(Poaceae gynerium sagittatum)
236.	yanm,	Nou jwenn plizyè tip de yanm Ayiti: yanm franse, yanm blan, yanm jòn, yanm toutan, yanm iral, yanm ginen...
237.	yanvalou	
238.	yèsken	var: yesken. s: asosi, asòsi, asowosi (Memordica charancia); plant ki bon pou lafyèy, ki bay apeti.
239.	zaboka	(Lauraceae persea americana)
240.	zabriko	(Guttiferae mammea americana)
241.	zanana,	var: anana, zalanna, zannanna (Bromeliceae ananas comosus). Nou jwenn kèk tip de zanana Ayiti tèlke: zanana pennsil, zanana kochon

Gramè Kreyòl Vèdrine

242.	zanmann	(Combrataceae terminalia catappa)
243.	zanmòrèt	(Solanacea Solanum cianthum, solanum torvum)
244.	zèb ginen	
245.	zèbaklou	
246.	zegwi	(Commpositae bidens pilosus)
247.	zepina,	sòt de legim
248.	zodouvan	(Myrtacea eugenia crenulata)
249.	zonyon	(Liliaceae allium capa); legim; epis
250.	zonyon dilin,	yon flè
251.	zoranj,	var: zorany (fri); pye zoranj. An Ayiti, nou jwenn zoranj dous, zoranj si, zoranj konmenn.

* nòt : **botanis** : moun ki espesyalize nan zafè plant, moun ki etidye plant.

A P E N N D I S

(dezyèm pati)

ENTÈVYOU (#1)- -

Entèvyou sa a te reyalize sou antèn Radyo Vwa Lakay nan dat 24 me, 1996 nan Boston ak animatè Serge Claude Valmé. Li baze sou premye seminè kreyòl E. W. VEDRINE CREOLE PROJECT te fè nan Boston, Ozetazini. Envite espesyal: Emmanuel W. Védline.

Jodiya, nou pral pale avèk yon kanmarad, se Emmanuel W. Védline. Nou pral pale avè l sou de aspè. Li te gen yon seminè li te fè nan «Haitian International Cuisine» epi ansuit yon gramè kreyòl, Gramè Kreyòl Védline. Nou pral pale sou kesyon sila a pandan kenz minit san okenn enteripsyon pou tout moun kapab suiv avèk atansyon sa nou pral di nan kesyon an.

S. Cl. Valmé: Védline, kouman w ye?

Védline: Bon, map salye w Sèj epi map salye tout oditè kap tande emisyon sa a sou antèn «Vwa Lakay».

S. Cl. Valmé: Mwen salye w tou epi m di lonè-respè dèske n gen yon gason tankou w nan miko nou paske nou konnen ou se yon nèg kap travay sou plizyè volè nan zòn nan, kap ede moun tou paske gen anpil moun ou ede nan kesyon sila a.

Gramè Kreyòl Védrine

Védrine: Mèsi anpil!

S.Cl. Valmé: Nap gade seminè kreyòl ou a, pa vre? Anvan nou antre nan kesyon gramè a, pale nou de enpòtans, jan de seminè sa yo pou Ayisyen.

Védrine: Bon, mwen kwè l enpòtan nan kèlkeswa devlopman lang nan pou gen seminè, seyans, konferans ki fèt kote moun kapab reyini pou diskite sou tout aspè lang nan. Donk, non sèlman mwen ekri sou sa tou men mwen kwè nan teyori ak pratik alafwa. Se konsa mwen te kòmanse mete sa an pratik ki fè m te lanse premye seminè gratis sa a.

S.Cl. Valmé: Pandan wap pale de lang nan, gen anpil moun kap tande w la a ki ta di: «Nèg sa a, gen lè tèt li pa byen. Apa lap pale de lang, kreyòl kòm yon lang». Gen de moun ki ta di tou: «Anpil nan nou, nap pale konsa; lakay nou avèk pitit nou, mennaj nou lè nap fè lanmou, se fransè nou pale, alò nap ankouraje moun pale kreyòl». Kisa w ta di n de sa?

Védrine: Bon, yon moun lib pou l pale lang li vle. Mwenmenm, se yon poliglòt mwen ye (mwen pale plizyè lang). Lè map pale ak lòt moun ki pa pale kreyòl, si m pale lang pa yo, pa gen pwoblèm ak sa. Men, se enpòtans yon moun sipoze bay lang natif-natal li. Menmsi ou pale lòt lang tou men, konnen enpòtans lang matènèl ou paske se nanm ou li ye. Donk, si w rive rechte lang natif-natal manman w ak papa w pale avè w depi piti se kòm si ou ta rechte tèt ou paske lang natif-natal la vin fè pati de san w, de panse w, espri w tout sa. Ou vin rechte yon kilti ki pwòp a oumenm paske lang nan fè pati de kilti w; se kòm si se yon voryen w ye. Ou pa anyen menm.

S.Cl. Valmé: Sètadi, kontrèman a jan lòt moun ap di, kreyòl la se yon lang tankou tout lang.

Védrine: Bon, kreyòl se yon lang tankou tout lang. Kreyòl la gen «dyalèk» ladan l. «Dyalèk» vle di varyasyon ki ka egziste pa egzanp o nivo pwononsiyasyon, vokabilè oubyen sans yon seri mo ka genyen nan yon zòn done. Yon moun ki sot Okay, li pa pale menm jan ak yon moun ki sot Okap. Depi de moun sa yo ap pale, mwen kapab vit remake nan ki zòn yo soti Ayiti.

S.Cl. Valmé: Nou wè anpil Ayisyen isit pa vle pale kreyòl ak pitit yo e yomenm tou yo pa pale kreyòl. Menm lè lòt lang yap pale a ki anglè, se de fraz, de mo konsa yo konnen oubyen kèk mo yo pran anba bouch moun men, yo pa rive pale kreyòl nòmalman devan lòt moun. Sa w ka di n de sa?

Védryne: Bon, gen plizyè fason ou kapab analize sa. Premyèman nou kapab gade Ayiti. Lontan, pa egzanp nan lekòl, yo te konn bay elèv ki pale kreyòl «senbòl». Gen yon seri Ayisyen ki toujou gen yon aspè negatif kont pwòp lang matènèl yo (kreyòl). Pwoblèm sa a se yon pwoblèm ki devlope depi nan epòk kolonyal. Se pa fòt Ayisyen an ki fè l aji konsa, men fò w kapab konprann istwa Dayiti, kòman kolon yo te ban nou yon lavay sèvo pou nou rechte tout sa ki pwòp a noumenm, tout kilti nou te pote sot an Afrik, yon fason pou yo te ka donte nou pi vit. «Kolonizasyon mantal» la se zouti ki pi enpòtan pou yon kolon kèlkeswa peyi l soti. Lavay sèvo sa a vin enfliyanse Ayisyen opwende vi sikolojik e lengwistik alafwa. Se pa yon bagay ou ka dechouke konsa-konsa nan sèvo yon pèp ki tap viv nan esklavay pandan anpil ane. Lòt volè a, isit se yon peyi kote timoun yo sipoze pale anglè a tou. Ou konprann? Se yon peyi anglofòn. Men, sa depan de jan paran yo itilize lang nan. Si yo montre timoun yo ke kreyòl la enferyè oubyen kilti ayisyèn nan enferyè donk, se yon lòt aspè tou. Fò n pa bliye prejije lòt timoun konn devlope kont ti Ayisyen ki pa pale anglè. Nan plizyè ka, yo batay ak yo, joure yo. Anpil ti Ayisyen ki vin Ozetazini piti fè esperyans sa a lekòl. Mwen ka menm pran tèt pa m kòm egzanp lè m te fèk antre Boston an 1976; te gen yon gwoup timoun ki te konn krache sou mwen, joure m pou anyen paske yo te wè m diferan de yo e mwen pat pale lang yo. Sa te rive nan katye kote m tap viv la. Donk, ou kapab remake yon sòt de fristrasyon lakay jenn ti Ayisyen an pou l pa pale lang matènèl li e fristrasyon sa a konn vin enfliyanse paran l pou l vin pale anglè ak li. Mwen kwè gen anpil travay ki dwe fèt o nivo edikasyon e nan medya ayisyen an pou diskite sou sa, pou n eseye konprann toulede kilti yo, pote tout eklèsisman posib e evite tout prejije. Pa gen anyen mal si paran ayisyen ta pale anglè ak timoun yo; okontrè sa ede l pou l metrize lang anglè a men an menm tan li enpòtan pou l montre l kreyòl. Gran paran timoun yo pa pale anglè, se kreyòl yo pale. Gen anpil ti Ayisyen ki fèt Ozetazini epi paran yo al vizite Ayiti ak yo epi timoun sa a yo pa kapab kominike ak fanmi yo; la a se yon pwoblèm e paran timoun yo responsab. Gen paran ki vle timoun yo soti bileng (pou yo pale kreyòl / anglè). Lòt avantay timoun yo genyen, depi piti si yo gen chans tande kreyòl pale nan kay la toutan yap vin pale l san pwoblèm. Lè timoun yo piti konsa, yo kapte nenpòt lang yo tande nan anviwonman yap viv la. Anpil rechèch pibliye sou sa; se yon avantay li ye pou timoun nan lè

Gramè Kreyòl Védrine

yo pale plizyè lang ak li depi piti. Memwa l kapte yo rapid, diferan de yon adil kap aprann yon lòt lang. Timoun nan pa reyèlman aprann lòt lang, se zòrèy li ki abitye ak plizyè son e chak son sa yo gen yon siyifikasyon pou li. Se tankou mizik, meyè lè pou debite ladan l se lè w timoun.

S.Cl. Valmé: An jeneral, nou dakò ke kreyòl la se yon lang nòmal tankou tout lang e yon ayisyen ki refize pale kreyòl la se kòm si Ayisyen sa a rechte pwòp limenm.

Védrine: Mwen gen yon powèm mwen ekri sou sa ki rele «Se kreyòl mwen pale». Powèm sa a plizoumwon revize tout sa wap diskite sou kreyòl la paske kategorikman lè w rechte pwòp lang ou se tèt pa w ou rechte paske lang nan fè pati de lespri w, li fè pati de kilti w.

S.Cl. Valmé: Gen yon lòt kategori moun; yo pale kreyòl men yo pa ka ekri yon mo nan lang yo pale a. Èske yo ka ekri fransè tou? Si w ta ba yo yon fraz an fransè, ou pa ta ka konte konbyen fot yap fè. Kouman w ta ka pale de moun sa yo?

Védrine: Bon, nou pa pral vini ak yon sòt prejije pa egzanp men, fò n gade tout pwoblèm lekòl Ayiti. Dayè, lang kreyòl la pat anseye nan lekòl Ayiti. Donk, nou tout ki te gen chans pase lekòl Ayiti se an fransè nou aprann li, ekri. Gen yon travay ki pat janm fèt e ki poko reyèlman fèt depi nan tèt rive nan pye. Men, gen kèk ti chanjman ou ka remake kote w wè kèk moun ki konn li, ekri an fransè vin enterese nan kreyòl. Mwen kapab pran tèt mwen kòm egzanp pwofesè lang fransè ak espayòl. Lè m vin kòmanse etid lengwistik, mwen wè m pat konn anyen sou kreyòl e lengwistik analize tout lang sou menm echèl. Sa te vin pouse m pou renmen lang matènèl mwen plis e fè plis rechèch ladan l. Gen lòt Ayisyen (bileng) tou ki montre yon volonte kanmenm pou aprann li, ekri kreyòl. Men gwo pwoblèm nan se lè moun nan pa gen volonte pou l aprann. Li wè se yon bagay ki pa gen okenn enpòtan; se la a pwoblèm nan ye. Se yon pwoblèm sikolojik li ye, yon pwoblèm ki nan mantalite l. Anfèt, se limenm menm ki vin enferyè lè w byen analize kesyon an paske lang nan fè pati de oumenm; se yon bagay ki enpòtan. Lè w rechte l, ou rechte yon gwo pati nan oumenm. Si w pa gen yon lang natif-natal, ou pa gen yon kilti; ou se yon pitimi san gadò, yon kabrit ki lage nan savann san mèt e ou pa apateni a okenn gwoup etnik paske kategorikman se lang nan ki klase w; li klase w tou nan yon gwoup etnik.

Gramè Kreyòl Védline

S.Cl. Valmé: Alò, se lang nan ki kapab idantifye w.

Védline: Nòmalman, lang natif-natal ou se yon mak didantite l ye pou ou.

S.Cl. Valmé: Lè nou gade pou n wè, èske seminè ou te òganize nan «Haitian International Cuisine» nan se yon seminè ou te satisfè de li? Mwen te wè menm etranje vin ladan.

Védline: Bon, mwen satisfè de li. Kòm ou te kapab remake, se pa sèlman Ayisyen ki te patisipe ladan. Pa egzanp, te gen yon elèv etranje kap prepare tèt doktora l sou kreyòl. Se te yon opòtinite pou li te rankontre ak Ayisyen, pou l te pale avè yo, pran yon seri enfòmasyon li bezwen pou rechèch li. Fò m di w tou nan jounen jodiya, gen anpil etranje kap ekri, fè gwo rechèch sou lang kreyòl. Donk, genyen ki al Ayiti, genyen tou ki gen chans rankontre Ayisyen nan dyaspora a, konsa se yon avantay pou yo.

S.Cl. Valmé: Youn nan materyèl mwen te wè w itilize nan seminè a se yon dokiman ki pral soti byento, *Gramè Kreyòl Védline*. Ou ka fè yon pale sou sa?

Védline: Bon, *Gramè Kreyòl Védline* se dènye liv mwen fin ekri. Se pou premye fwa kote tout kominote Ayisyèn nan kit se Ayiti ou nan dyaspora a pral gen yon dokiman konsa ki kouvri tout aspè gramatikal sou lang kreyòl la e sèlman an kreyòl. Donk, se premye fwa sa fèt kote w pral gen yon dokiman konsa, plis pase 350 paj nan lang kreyòl. Mwen kwè se yon dosye mwen byen dokimante pandan ennan m fè ap travay sou li pou ede nan fè rechèch valab nan lang kreyòl epi pou anseye lang kreyòl la tou. Donk, se yon dokiman ki kapab ede anpil moun ki bezwen konnen plis sou pwòp lang yo paske noumenm Ayisyen nou plis konnen de lang fransè a ke kreyòl ki lang matènèl nou.

S.Cl. Valmé : Se premye gramè kreyòl ou ekri, pa vre?

Védline: Bon, si wap gade lòt dokiman, yo di w gen gramè kreyòl deja men mwen kapab analize yon seri dokiman ki gen «aspè gramatikal» ladan yo (ki an majorite ekri an fransè ou an anglè). Sa a, se yon lòt nivo. Ou konprann? Mwen pa nye yon seri dokiman ki gen aspè sa yo men, potko reyèlman gen yon gramè kreyòl nan lang kreyòl ki kouvri tout aspè gramatikal nan lang natif-natal

Gramè Kreyòl Védrine

la menm jan ak *Gramè Kreyòl Védrine* .

S.Cl. Valmé : Ki kalite moun ou ta renmen gramè sa a atenn?

Védrine: Li la pou tout moun, pou tout sikonstans. Wap fè rechèch sou kreyòl lap ede w, ou bezwen aprann kreyòl, lap ede w, ou bezwen konnen sou istwa kreyòl lap ede w, ou bezwen gen yon ide sou «etimoloji» ak «filoloji» kreyòl lap ede w, tout bagay ki an rapò ak kreyòl lap ede w. Donk, se yon dokiman pou tout sikonstans lengwistik.

S.Cl. Valmé : Alò, ou di m pandan ennan wap fè rechèch sa a?

Védrine: Wi, li pran m ennan pou m fè rechèch konplè sa a.

S.Cl. Valmé : Èske gramè sa a lè l fin kòrèk wap voye l Ayiti?

Védrine: Li deja kòrèk. Li sipoze soti pandan ete a. Donk, fò l antre Ayiti, manman peyi kote lang kreyòl la pale.

S.Cl. Valmé : Bon, Mwen pa menm bezwen poze w kesyon sa a: poukisa yon *Gramè Kreyòl Védrine*?

Védrine: Tout kesyon se kesyon e tout kesyon gen repons. Anpil fwa lè yon envansyon fèt, li pote non envantè a. Donk wa diskite sou sa.

S.Cl. Valmé : Map gade tit liv la, *Gramè Kreyòl Védrine* , e mwen wè «Védrine» ekri ak «aksantegi», «ne». Poukisa?

Védrine: Bon, pwoblèm ki rive, gen yon seri moun kap ekri kreyòl; kounyeya, tout moun ekri kreyòl. Ou konprann? Tout vounm se do. Lefèt ke wap aprann oubyen pale yon lang pa vle di ou maton nan ekri l si nap fè yon seri analiz. Mwenmenm, mwen gen dizan esperyans depi map fè rechèch lengwistik. Sa pa vle di mwen pi kalifye pase tout moun oubyen moun ki pa janm pran yon kou nan «syans lengwistik». Mwen vle fè yon bagay e an menm tan mwen vle fè l ak disiplin;

Gramè Kreyòl Védrine

sètadi, pase lekòl pou fè yon sòt de trening. Ou konprann? Gen yon seri gwoup ki te pwopoze pou ekri tout non yo an kreyòl (an palan de non moun). Mwen wè se yon pwoblèm li ye lè sa fèt. Mwen kwè l'preferab pou kite non an jan l'ye a paske sa koze pwoblèm pou idantifye yon moun si w byen gade. Men, menmsi wap fè sa, kite non orijinal la ant parantèz paske majorite non Ayisyen se orijin fransè yo ye.

S.Cl. Valmé : Alò m panse la a se yon kesyon «chwa».

Védrine: Bon, non sèlman yon kesyon chwa tou, men mwen kwè l'enpòtan pou moun respekte jan non yon moun ekri. Se yon bagay trè enpòtan Ozetazini. Ameriken pa renmen moun fè fot nan non l'oubyen pwononse l'mal. Donk, kite non an jan l'ekri a, si w vle ekri l'an kreyòl ak yon pwononsiyasyon kreyòl, toujou kite non orijinal la ant parantèz. Si wap ekri «fiksyon», se yon lòt bagay; ou gen plis libète. Men, m pa renmen kòmsi lè moun pran yon non epi kole l'ak siyati a pou fè yon sèl. Se yon pwoblèm li ye lè wap dokimante (pou fè yon referans dirèk a yon non orijinal). Si moun nan vle ekri non pa l'konsa, mwen pa gen pwoblèm ak sa, se chwa pa l'.

S.Cl. Valmé : Èske moun yo nan seminè a te rive itilize kèk materyèl nan gramè a, yo wè yo alèz ladan l'?

Védrine: Bon, gramè a kòm mwen di w, li la pou tout sikonstans. Se yon dokiman lengwistik, yon dosye si w bezwen konnen sou lang kreyòl la. Se yon dosye kap ede w apa de sa tou, mwen te itilize lòt dokiman enpòtan sou lang kreyòl tèlke pa egzanp kèk ouvraj Dr. Yves Dejean. Dejean se youn nan lengwis ayisyen ki trè enpòtan nan domèn kreyòl ak alfabetizasyon an kreyòl pou kantite ak kalite materyèl li devlope. Mwen te revize tou kèk dokiman lengwistik Dr. Pradel Pompilus pibliye deja sou kreyòl e finalman, kèk nan piblikasyon lengwistik Dr. Pierre Vernet.

S.Cl. Valmé : Nap di w mèsè dèske w te patisipe avèk nou nan jounen jodiya. Nou pa ta ka fini san n pa ta mande w pou ta fè n tandè powèm ou ekri ki rele : «Se kreyòl mwen pale» (paj. 15, *Gramè Kreyòl Védrine*).

Gramè Kreyòl Védrine

Védrine: Dabò fò m di w mèsì pou lokal la. Ou te fè l disponib pou premye seminè kreyòl E. W. VEDRINE CREOLE PROJECT te lanse, yon seminè gratis pou ede Ayisyen nan kominote a ak lòt moun kap fè rechèch sou kreyòl. «Haitian International Cuisine» pa sèlman yon restoran ayisyen nan Boston, se yon kote atis ak ekriven reyini, moun kap fè konferans, fèt, yon kote ou santi w lakay ou. Elèv yo te reyèlman santi yo lakay yo kote yo tap diskite sou kreyòl e an menm tan pran gou manje kreyòl nou yo kote nou te santi se Ayiti nou ye.

S.Cl. Valmé : Védrine, map di w lonè-respè epi map reprann yon kesyon m te deja poze w sou kijan ou te ekri tit liv la (*Gramè Kreyòl Védrine*). Anndan powèm ou an, m wè ou ekri non zansèt yo nòmalman an kreyòl. Kòman w kapab soti anndan kesyon sa a?

Védrine: Bon, zansèt yo deja trè popilè. Nan anpil dokiman, yo ekri non yo an kreyòl deja. Lè nou di Desalin, Tousen, Kapwalanmò, Anrikristòf, nou konnen deja de kiyès yap pale. La a, pa gen okenn pwoblèm idantifikasyon pou Ayisyen.

S.Cl. Valmé : Nap di w mèsì anpil. Si w ta gen yon dènye mo kisa l ta ye?

Védrine: Bon, se te yon plezi pou mwen pou chita-pale sa a e mwen di mèsì a tout oditè ki tap tandè Radyo Vwa Lakay.

S.Cl. Valmé : Mèsì anpil!

ENTÈVYOU (#2) - -

Entèvyou sa a se yon koutwazi «Ivon Video Productions». Li te reyalize ak David Cangé nan dat premye jen 1996. Cangé se responsab seksyon nouvèl nan «Tele Dyaspora», youn nan televizyon kominotè nan kominote ayisyèn nan Boston. Envite espesyal: Emmanuel W. Védryne.

D. Cangé: Se yon plezi pou n gen ak nou jodiya nan Tele Dyaspora pwofesè Emmanuel Védryne ki fèk sot fè yon seminè sou kreyòl. Pwofesè Védryne se yon moun ki trè aktif tou nan kominote ayisyèn nan e ki fè yon pakèt travay deja nan domèn edikasyon ak piblikasyon. Map di w bonjou, kijan w ye?

E. W. Védryne: Map salye w David epi map di bonjou a tout moun kap gade pwogram Tele Dyaspora.

D. Cangé: Se yon plezi pou nou genyen w nan Tele Dyaspora. Kòm ou konnen, lang kreyòl la se youn nan kozman kap bale teren seryezman kote nou konstate anpil ameriken, etranje kap eseye wè nan ki mezi pou aprann lang kreyòl la. Poukisa w te mete seminè sa a sou pye nan dènye jou ki sot pase yo?

E. W. Védryne: Mwen kwè l enpòtan nan kad devlopman tout lang pou gen seyans, seminè, konferans fèt sou lang nan. Nou itilize lang lan tou nan kominote a men, gen anpil moun ki pa konnen de lang kreyòl la byenke yo pale l kòm lang natif-natal. Se nan kad sa a mwenmenm, mwen te inisye premye seminè gratis sa a, yon fason pou ede Ayisyen, pwofesè, pwofesyonèl,

Gramè Kreyòl Védrine

tout Ayisyen kap viv nan kominote a pou ka konnen plis de pwòp lang matènèl yo.

D. Cangé: E pou moun ki pat konnen apwopo seminè sa a, èske w ka sitiye kote l te òganize? Map mande w tou si w kapab elabore sou li, objektif oubyen bi l.

E. W. Védrine: Bon, se te yon plezi pou mwen pou m te òganize l nan «Haitian International Cuisine». Non sèlman se yon restoran, men se yon lokal ki trè apwopriye pou atis, ki la pou konferans, fèt pa egzanp. Epitou, li pre ak transpòtasyon piblik «Liy vèt». Se reyèlman yon bèl lokal mwen te chwazi.

D. Cangé: Pwofesè Védrine, kijan siksè a te ye? Kòman piblik la te reponn a yon tèl seminè?

E. W. Védrine: Premyèman, fò m di w se te yon siksè. Byenke gen moun ki te gen ti pwoblèm pa egzanp, espesyalman pwofesè yo, nou konnen yap an vakans nan fen mwa jen. Donk, se pa tout ki te kapab vin nan seminè a men gwoup ki te vini an, li te reyèlman benefisye de li. Tout moun te reyèlman renmen l. Gen anpil moun ki tap telefone E. W. VEDRINE CREOLE PROJECT apre, ki tap mande enfòmasyon sou sa. Mwen wè se te yon siksè.

(pòz)

D. Cangé: E pou moun ki fèk branche, nap fè nou konnen nap fè yon ti bat bouch ak pwofesè Védrine ki gen dizan esperyans nan ansèyman. Li se yon lengwis tou, se youn nan moun kap fè anpil rechèch sou koze lengwistik e li se yon poliglòt tou. Kesyon ke nou kapab poze w ankò se: kilè w konte mete sou pye yon lòt seminè? Kòm mwen te ka obsève, gen moun ki pat gen chans patisipe nan premye seminè sa a.

Gramè Kreyòl Védrine

E. W. Védrine: Bon, se yon travay map eseye fè omwen chak ane pandan yon semèn. Mwen ta swete mete yon lòt sou pye lòt ane.

D. Cangé: E nan ti pale ke m te fè ak ou tou, ou di ou fin ekri yon gramè ki gen pou tit: *Gramè Kreyòl Védrine*. Kilè w konte parèt ak gramè sa a? Mwen kwè sa pral fè sèzyèm liv ou ekri.

E. W. Védrine: Bon, se yon maniskri ki deja konplè epi nou te itilize l kòm youn nan dokiman nan seminè a. Li sipoze parèt nan sezon ete a konsa, tout kominote a ap okouran , tout Ayiti ap konnen. Lap disponib pou tout moun.

D. Cangé: Pwofesè Védrine, yon bagay ki atire atansyon nou sèke nou konstate nan kominote ayisyèn nan gen pa mal de moun ki yomenm pèsònèlman ta sipoze entegre yo nan kozman kreyòl la men, yo yon ti jan neglije. Nou konstate tou gen anpil etranje, sitou Ameriken, yo vrèman ap pouse nan lang kreyòl la paske mwenmenm pèsònèlman mwen konn ap obsève yo, non sèlman yo pale kreyòl, yo ekri l tou. Kòman w esplike fenomèn sa a: Ayisyen neglije lang nan, etranje a menm ba l anpil atansyon?

E. W. Védrine: Aktyèlman, mwen pa gen ase tan pou m ta pase sou tout pwoblèm Ayiti an tèm de istwa, estereyotip ki soti depi nan tan kolonyal men, kounyeya gen anpil moun, sitou etranje kap fè rechèch avanse sou lang kreyòl. Genyen kap ekri tèz doktora yo... Noumenm Ayisyen, lè n gade etranje sa yo ki enterese nan lang nou donk, noumenm fò n aprann apresye pwòp lang ak kilti nou tou.

D. Cangé: Nan ti pale mwen te fè avè w tou avan entèvyou sa a, ou tap pale m de lengwistik e

Gramè Kreyòl Védrine

dapre sa m wè tou, ou se yon poliglòt. Kòman w ka esplike diferans ki egziste ant yon lengwis ak yon poliglòt?

E. W. Védrine: Bon, mwen pa bay tèt mwen tit lengwis men dapre dokiman mwen pibliye deja, jan yo gade ou evalye yo, apati de sa anpil kritik wè m kòm yon lengwis. Non sèlman mwen etidye «syans lengwistik» tou, fè rechèch avanse sou lengwistik donk nan ka sa a anpil moun konsidere m yon lengwis. Sou kesyon poliglòt la, yon moun gen dwa pale plizyè lang men sa pa vle di l lengwis pou sa. Fò w nan syans lengwistik, fè yon seri travay ki an rapò ak lang, tèlke piblikasyon o nivo rechèch. Nan kad sa a, kritik ka konsidere zèv ou yo kòm travay yon lengwis.

D. Cangé: Donk, si m byen konprann, poliglòt la se yon moun ki pale plizyè lang e lengwis la limenm, se yon moun ki fè rechèch sou kozman lengwistik.

E. W. Védrine: Kòrèk! Pa egzanp, mwen kapab di w mwen gen gran pwofèsè lengwistik ki pale de lang sèlman. Ou kapab jwenn tou yon elèv poliglòt ki pale sis a sèt lang. Sa pa vle di li gen menm konesans lengwistik ak yon pwofèsè lengwistik.

D. Cangé: Yon lòt kesyon ankò, mwen konnen w se youn nan moun ki anseye pa bò isit tou. Ou anseye nan nivo elemantè, segondè, siperyè. Kòman w esplike diferans ki egziste ant ansèyman Ayiti ak ansèyman pa bò isit antan ke pwofèsè?

E. W. Védrine: Bon, se yon kesyon ki ta pran anpil tan pou debat li. Mwen pibliye yon liv ki rele *Yon koudèy sou pwoblèm lekòl Ayiti* kote mwen diskite sou aspè sa a. Mwen kapab di an Ayiti nou fè plis teyori, isit se teyori ak pratik alafwa. Plizoumwenn, m rezime kesyon w lan.

Gramè Kreyòl Védrine

D. Cangé: Bon, pwofesè Védrine, nap kanpe la ak kozman an paske m kwè telespektatè Tele Dyaspora yo te plizoumwenn edifye de li. Si w ta gen yon dènye mo pou ta di piblik la pou ankouraje yo, non sèlman nan fè rechèch sou lang kreyòl la men pou ede yo tou pou bay plis enpòtans a lang matènèl yo, se kisa l ta ye?

E. W. Védrine: Bon, map di mèsè a Tele Dyaspora dabò epi tou map remèsye tout telespektatè ki tap gade pwogram nan. Map ankouraje tout moun kèlkeswa sa yap fè nan kominote a, nan kèlkeswa domèn yo ye a pou pèsevere nan travay yap fè a yon fason pou ede kominote a epi toujou kenbe banyè kilti ayisyèn nan.

D. Cangé: Nap di w mèsè e nap swete w bon chans nan rechèch ak piblikasyon w yo.

E. W. Védrine: Mèsè anpil!

B I B L I O G R A F I

1. *Advanced Grammar of Haitian Creole*. Jean Targète. 1972
2. «A brief History of Haiti». Emmanuel W. Vèdrine. PRISMA, University of Massachusetts Boston. April 1990
3. A guide to Haitian Creole Idioms (maniskri). Emmanuel W. Vèdrine
4. *Ann aprann òtograf kreyòl la*. Iv Dejan. 1986
5. «Ann aprann plant nou yo». Emmanuel W. Vèdrine. E. W. VEDRINE CREOLE PROJECT. February 1996
6. «Ann kase koub òtograf kreyòl la». Iv Dejan. SÈL. 48-49. p. 4, 5
7. *Ann pale kreyòl*. Albert Valdman. Indiana University. 1988
8. Antoloji pwezi liberasyon (maniskri). Emmanuel W. Vèdrine
9. «A Panorama of Haitian Indian Civilization». Emmanuel W. Vèdrine. PRISMA, University of Massachusetts Boston. April 1990
10. *Brueckner's French contextuary*. Prentice Hall, Inc. 1975
11. «Chita-tande sou kreyòl ayisyen ak kote l soti». Emmanuel W. Vèdrine. Konferans sou kreyòl ayisyen. Gordon College Seminary extension. Boston, MA. Prentan 1991
12. *Comment écrire le créole d'Haiti*. Ives Dejean. Collectif Paroles. 1980
13. *Contribution à l'étude comparée du créole et du français à partir du créole haïtien*. Pradel Pompilus. Port-au-Prince, Haiti. 1973
14. *Diksyonè Kreyòl-Anglè-Fransè Manman Penmba*. Deslande Rincher. 1993
15. *Diccionario de Eforismos, Proverbios y Refranes*. Editorial Sintés. Barcelona, Spain.
16. *DICTIONARY OF HAITIAN CREOLE VERBS WITH PHRASES AND IDIOMS*. Emmanuel W. Vèdrine. Soup to nuts Publishers. Cambridge, MA. 1992
17. *Diksyonè kreyòl-fransè*. Louis Peleman. C.I.C.M. Bòn Nouvèl. Port-au-Prince, Haiti. 1976
18. *Diksyonè Kreyòl Vilsen*. Féquière Vilsaint & Maude Heurtelou. Educa Vision. 1994
19. Diksyonè Istwa Peyi Dayiti (maniskri). Emmanuel W. Vèdrine
20. Diksyonè Pwovèb Ayisyen (maniskri). Emmanuel W. Vèdrine
21. *Di yon vèb, tire kon kont*. Emmanuel W. Vèdrine. E. W. VEDRINE CREOLE PROJECT.

Gramè Kreyòl Védrine

Boston, MA. 1994

22. «Edikaté / l'Educateur» (revi bileng). Imprimerie Henry Deschamps. PaP, Haiti.
23. *Flè dizè*. Jean-Claude Martineau (Koralen). Boston, MA. 1982
24. *Gouverneur de la rosée (Mèt Lawouze)*. Jacques Roumain.
25. *Haitian Creole Newspaper Reader*. Howe Kote. Dunwoody Press. 1990
26. «Haiti Progrès». vol 3, 4, 5. Nouyòk, Etazini.
27. «Kilè yon refòm tout bon vre nan pwoblèm lekòl Ayiti?». Emmanuel W. Védrine. E. W. VEDRINE CREOLE PROJECT. Boston, MA. 1995
28. *Kout flach sou 250 pwovèb Dayiti*. Pauris Jean-Baptiste. Port-au-Prince, Haiti. Imprimerie LA PHALANGÉ. 1985
29. *Kreyòl - Anglè - Pawòl toulejou ekri avèk pwononsiyasyon*. Jean Moril Cyprien. 1995
Edition C.H.Q. Montreal, Quebec. 1995
30. *Koze lanmou*. Emmanuel W. Védrine. E.W. VEDRINE CREOLE PROJECT. Boston, MA. 1995
31. *La créologie haitienne*. Marie-Thérèse Archer. Imprimerie Le Natal. PaP, Haiti. 1982
32. *La langue française en Haïti*. Pradel Pompilus. Port-au-Prince, Haiti.
33. *La République D'Haiti*. Gerard Barthélemy et Christian Girault. Editions KARTHALA. 1993
34. «Lang manman nou». Mango Dyesifò. *Haïti Progrès*. Vol. 3,4,5
35. «Lekòl Ayiti, yon pwoblèm total-kapital». Emmanuel W. Védrine. *Haïti Courier*. vol.1 #6.1992
36. *Le créole dans l'univers*. Jules Faine. Imprimerie de l'Etat. PaP, Haïti. 1939
37. *Let's learn Creole*. Edner Jeanty, Carl Brown. Presse Evangélique. PaP, Haiti.
38. *Manuel d'initiation à l'étude du créole*. Pradel Pompilus. Port-au-Prince, Haiti.
39. *Maryaj ide ak imajinasyon*. Patrick Sylvain. 1994
40. *Materyèl edikatif pou Bileng Ayisyen*. Emmanuel W. Védrine. Soup to nuts Publishers. Cambridge, MA. 1994
41. *Official Spelling System for the Haitian Language*. Bryant C. Freeman.
42. *Pale kreyòl*. Alix Renaud. Garneau-International. Quebec, Canada. 1994
43. *Petit lexique du créole haïtien*. Emmanuel W. Védrine. Orèsjozèf Publications. 1995
44. *Philologie Créole*. Jules Faine. Imprimerie de l'Etat. PaP, Haiti. 1937

Gramè Kreyòl Védrine

45. Premye rankont ak pè Ati. Pè Pawoli Kreyòl (maniskri). Emmanuel W. Védrine
46. *Pwovèb Ayisyen Aplike*. Michelson Hyppolite. Ed. Areytos. PaP, Haiti. 1987
47. *1000 Proverbes de la Caraïbe*. Edition Caribbéennes. Paris, 1987
48. *Sezon sechrès Ayiti*. Emmanuel W. Védrine. Soup to nuts Publishers. Cambridge, MA. 1994
49. *Silfiz* (woman ayisyen). Keslèbrezo. Edisyon Lagomatik. Montreal. 1996
50. *Sistèm politik ak lafwa kretyen an Ayiti*. Gabriel Bien-Aimé. Port-au-Prince. Imp. Des Antilles. 1988
51. *Speak and Read Essential Haitian Creole I*. Joel Theodat. Pimsleur International. 1995
52. «Tanbou». Tonton Guy. Revue haïtienne d'études politiques et littéraires. Boston, MA.
53. *Techniques d'écriture du créole haïtien*. Pierre Vernet. Port-au-Prince, Haiti. 1980
54. *Ti diksyonè Kreyòl-Fransè*. Alain Bentolila. Edition Caraïbes. PaP, Haïti. 1976
55. *Ti istwa kreyòl : Short stories in Haitian Creole*. Emmanuel W. Védrine. Soup to nuts Publishers. Cambridge, MA. 1994
56. *Ti Malis sele Bouki*. Iv Dejan, Mikayèl Ogis.
57. *Tonton Libin*. Carrié Paultre. Edition Boukan. PaP, Haiti. 1982
58. *Travaux de recherche sur le Créole Haïtien*. Université du Quebec, Montréal. 1988
59. *Tribò Babò*. Jean Armoce Dugé. Orèsjozèf Publications. 1995
60. Védrine's Bilingual Dictionary of Haitian Creole (maniskri). Emmanuel W. Védrine
61. *Yon koudèy sou pwoblèm lekòl Ayiti*. Emmanuel W. Védrine. Soup to nuts Publishers. Cambridge, MA. 1994
62. *You can learn Haitian Creole*. H.O Mc Connell & E. Swan. Jr.
63. *Zansèt*. Patrick Sylvain. 1994

O T O B I Y O G R A F I

Gramè Kreyòl Védline se sèzyèm liv Emmanuel W. Védline pibliye. Natif-natal Lazil, Ayiti, apre etid segondè l, Védline etidye: lang etranje, lengwistik, lèt, pedagoji ak syans sosyal nan plizyè enstitisyon ameriken e ewopeyen. Li diplome nan «University of Massachusetts Boston» (1987). Nan menm ane a, li kòmanse anseye nan «Boston Public Schools» (Ozetazini) kòm pwofesè «Istwa Amerikèn», «Istwa Jeneral» ak «Kilti Ayisyèn». An 1989, Védline diplome nan «Colegio de España», Salamanca, Espay nan domèn «Lèt Ispanik». Espesyalis nan «Lengwistik Kreyòl» ak «Lengwistik Ispanik», li konplete etid pedagojik pou lisans pwofesè nan «Eastern Nazarene College» (Massachusetts). Pwofesè lisansye fransè, espayòl ak syans sosyal, Védline antre «Rhode Island University» an 1990 pou anseye espayòl kote l pousuiv an menm tan etid avanse nan «Etid Ispanik». An 1992, li antre «Goethe Institute» (Boston) pou pousuiv etid avanse nan lang alman pandan lap anseye fransè ak espayòl nan «St. Gregory High School», Boston. Edikatè, editè, entèprèt, eseyis, grameryen, lengwis, leksikograf, powèt, romansye, tradiktè, li fonde «E. W. VEDRINE CREOLE PROJECT» an 1993 ak bi pou devlope «materyèl didaktik an kreyòl», pibliye rechèch avanse sou kreyòl ak dokiman sou «Edikasyon Bileng Ayisyen». Védline antre «Harvard University» menm ane a pou pousuiv etid avanse ak rechèch nan «Teyori Lengwistik». Apa de rechèch li sou lang kreyòl, li fè rechèch sou lang fransè, anglè, espayòl, italyen ak alman.

ENDÈKS

A

advèb, 148, 167, 284
advèb konjonktif, 299
advèb de lye, 167
advèb de manyè, 167, 169
advèb de tan, 167
advèb ki esprime degre, 169
advèb ki esprime tan ak nonb, 169
advèb ki itilize ak atik dehin, 170
advèb ki modifye atribi, 171
advèb konjonktif, 171
advèb negasyon ak afimasyon, 170
advèb relatif, 169
advèb senp, 169
adjetif, 218, 284
ajan, 255, 256, 295
ajan ansoudin, 255
ajan vizyèl, 255
akayik, 177
aksanfòs, 51
aksangrav, 51
aksantegi, 51
aksyon, 173, 294
aksyon kap dewoule, 174
aksyon ki tap dewoule, 174
aktif, 187, 188, 189
alafransèz, 77, 78, 153
an, 219, 276
ane, 275, 276
anekdòt, 249, 250
anfaz, 188, 259
anglisis, 260, 267, 268
antesedan, 59, 65, 295, 297, 259
antonim, 50, 71, 80
ap, 173, 176
apatenans, 289, 311
apozisyon, 296, 297, 290, 300, 301
apwostòf, 48, 263
apwostòf ak tirè, 48
atik, 218
atik defini, 284, 219
atik endefini, 218, 219
atik yo an kreyòl, 148, 219

atik patitif, 166
atribi, 190, 213, 218, 229
ava, 173, 176
avètisman, 255, 257, 259
ayisyanis, 96, 97

B

bay lòd, 177
bay lè ak epresyon, 275, 276
bèt, 285
bi, 293
bileng, 77, 78, 267
bilengwis, 41
blòf, 250, 256
bouch si, 41
bout fraz, 295
bwa, 322

CH

chanjman kòd, 267
chanjman òtograf, 39
choz, 284

D

defi, 248, 250
definisyon, 224
degre konparatif, 320, 321
degre konparezon, 290, 320
degre pozitif, 320, 321
degre sipèlatif, 320, 321
demann, 294
demivwayèl, 42
depwen, 49
devinèt, 215

devni, 173
diksyonè, 223, 224, 226
Diksyonè Kreyòl Vilsen, 224, 225, 226, 227
distenksyon fonetik, 75
dout, 250, 310, 311
dyalèk, 72, 73, 75, 80
dyalite, 216, 217
dyalòg, 70, 261

E

en, 278
efemis, 260, 261, 263
egzajerasyon, 263
ekriti, 214
eksetera, 50
elatriye, 50
eleman vèbal, 173
enperatif, 177

entèjeksyon, 65, 284
entèjeksyon ak fraz ki esprime «sèman», 70
entèjeksyon ki itilize ak bèt, 68
entèvyou, 332
entonasyon vwa, 309
èske, 309
eskiamasyon, 310
espresyon, 180, 230, 276
estrikti gramatikal, 309
eta, 173, 294
etimoloji, 96, 109

F

fab, 216
feminen, 162, 163, 282
figi, 263
figi retorik, 261, 263
filoloji, 96, 120
fiti, 176
fòm konplè, 59, 174, 176, 178
fòm kontrakte, 48, 74
fòm kout, 47, 59, 174, 176, 177, 178, 229
fòm pasif, 218
fout, 262
fragman yon konpozisyon, 320

fransizasyon, 97
frap, 53, 54
fraz, 290, 292, 294, 295
fraz advèbyal, 170
fraz apozitif, 294, 295
fraz deklaratif, 294, 295
fraz enperatif, 178, 294, 295
fraz entewogatif, 294, 295
fraz esklamatif, 294, 295
fraz konplè, 294, 299
fraz vèbal, 295, 301
fraz vèbal ak espresyon idyomatik, 192
fraz vèbal ki fonksyone kòm non, 290
fri, 285

G

gimè, 49, 50, 53, 54
grafèm, 40, 42, 43, 46, 93
gwo mo, 261

I

ide, 284, 286, 288, 294
idyolèk, 77, 78
idyòm ak lokisyon, 223, 239
inite de baz de panse, 294
ipèbòl, 263
istwa oral, 216
italik, 53, 54
iwoni, 258

J

jan, 259
jan an kreyòl,
jou nan semèn nan, 275, 282
kèk vèb kreyòl ki itilize kòm non, 172, 180
kesyon ak «ki», 213

K

ka, 178
kopil zewo, 190

Gramè Kreyòl Vèdrine

kalite, 288
kapital, 285
kategori non, 284
ke, 298, 321
kèk plant nou jwenn Ayiti, 322
kèk vèb kreyòl ki itilize kòm non, 180
kesyon ak «ki», 220
ki, 298
kit... kit, 292
kit se... kit se, 292
kloz, 290, 293, 299, 300
kloz advèbyal, 299, 300
kloz endepandan, 293, 298, 299
kloz nominal, 300
kloz parazit, 297, 299
kloz sibòdone, 293, 297, 298, 300
kondisyon, 175, 293, 294
kondisyon pase, 175
konparezon, 293
konpleman, 218, 299

konjonksyon, 284, 290, 291
konjonksyon koòdone, 292, 299
konjonksyon korelatif, 291
konjonksyon sibòdone, 293, 298, 299, 300
konjonksyon marasa, 292
konotasyon, 257
konparezon, 293
konplemandobjè, 185
konpozisyon, 290, 312
konsèf, 263
konsòn, 42, 45, 46, 219
konsòn nazal, 219
kont ak istwa, 213, 214
kontraksyon, 47
kontinan, 280
koz, 293, 311
kreyòl fransize, 71, 73, 77, 78, 152
kreyòl ekri, 77, 80
kreyòl pale, 80
kreyòl plat, 41
kreyòl rèk, 41, 71, 74, 75, 78, 79
kreyòl santral, 74, 75, 78, 80
kreyòl swa, 78

L

la (la va), 177, 219
laj, 276
lan, 219
lang, 275, 280
langaj imaje, 263
lang ekri, 79
lang pale, 79
lang sosyal, ekonomik, politik, 80
lavni, 175
lè, 276, 293, 311
leksik, 224
lèt majiskil 52
literati, 214
literati oral, 214
litòt, 263
lizay, 260, 274
lòd, 292
lòd negatif, 177

lokisyon, 223, 239
lwa fonetik kreyòl, 219

M

ma (ma va), 177, 251
makè, 173
majiskil, 52, 279, 280, 284, 285
manyè, 293
maskilen, 162, 163, 165
menmsi... oubyen, 292
mèt, 309
metafò, 263
metonimi, 263
mezantant, 261
miniskil, 52, 280
mo, 42
mo deplase, 261
mo prete, 267
mo zouti, 255, 259
mokri, 252
mo marasa, 48, 50
mo tokay, 71, 82, 224
modifyan, 320
modifyan bisilabik, 321
modifyan monosilabik, 321
modifyan polisilabik, 321
moso fraz, 295, 297

monològ, 70
mwa nan ane a, 275, 279

N

na (na va), 177, 251
nan, 219
narasyon, 53, 301
nasyonalite, 282, 275, 280
nazal, 219
nazalizasyon, 219
ni... ni..., 292
nimewo, 275, 278
nimewo kadinal, 278
nimewo òdinal, 278
non, 180

non konkrè ak non abstrè, 283
non, 283, 284, 285, 295, 300
non abstrè, 288
non komen, 284, 285
non pwòp, 52, 284, 285
nonb, 50
non kolektif, 283, 286
non komen, 52
non konkrè, 283, 287, 288
non konkrè ak non abstrè, 287
non marasa, 283, 286
non posesif, 283, 289

nòmalizasyon, 53, 78, 80

O

objè, 284, 300
objè dirèk, 218, 301
objè endirèk, 300, 301
objè yon prepozisyon, 301
òganizasyon ide, 301
omonim, 71, 92
onomatope, 42
oditè, 263
oraliti, 214
oratè, 263
ou kwè..., 309, 311

ou kwè... do..., 309, 311
ou kwè... pa do..., 309, 311
òtograf kreyòl la, 153

P

paragraf, 290, 301, 303
paragraf deskriptif, 301
paragraf devlopman, 320
paragraf entwodiksyon, 320
paragraf esansyèl, 302
paragraf esplanatwa, 301
paragraf naratif, 301
paragraf konklizyon, 320
pale pwenti, 41
pale an daki, 223, 230
plant, 322
parantèz, 49, 50
pase lòd, 177, 294
pa sèlman... men, 292
pasif, 187, 188, 189
pasyan, 187, 188, 218
pati diskou, 284, 286
pawoli, 230
perifraz, 263
pèsonifikasyon, 216, 263
peyi, 275, 280, 285
pi, 320, 321
pi... ke, 321
pi... ke tout, 321
pi... pase, 321
pi... pase tout, 321
pinga, 257
pliryèl, 59, 61, 64, 287
politès, 256, 257
ponktiyasyon, 49
posesyon, 220, 289
poudi..., 309, 310, 311
poudi... do..., 309, 311
poudi... pa do..., 309, 311
poze kesyon, 60, 167, 290, 300, 309, 310, 311
pral, 173, 176
preferans, 258
prefiks, 259, 320, 321
prepozisyon, 213, 220, 221, 284, 292

Gramè Kreyòl Vèdrine

prepozisyon ki esprime andwa, 222
 prepozisyon ki esprime distans, 222
 prepozisyon ki esprime manyè, koz, orijin, 222
 prepozisyon ki esprime tan, 222
 prezan, 175
 prigad, 252
 pwen, 49, 294
 pwenvigil, 49, 299
 pwendentewogasyon, 49, 294
 pwendesklamasyon, 49, 65, 294
 pwen sispanasyon, 49, 50
 pwogresif, 176
 pwonon, 57, 58, 284, 292, 295, 296
 pwonon anfatik, 63
 pwonon endefini, 63, 64, 65
 pwonon endefini ki fonksyone kòm sijè, 63
 pwonon entewogatif, 60, 298
 pwonon pèsonèl, 57, 58, 70, 173, 177
 pwonon pèsonèl ak nonb, 50
 pwonon posesif, 57, 59, 61
 pwonon posesif ak varyasyon, 57, 59
 pwonon refleksif, 57
 pwonon refleksif ak varyasyon «kò», «kont», 57, 60
 pwonon refleksif ak varyasyon «tèt», 60
 pwonon relatif, 61, 298
 pwonon relatif ak endefini, 57, 61
 pwonon relatif ak varyasyon, 57, 59
 pwononsiyasyon, 76, 78, 153
 pwovèb, 128, 129, 230
 pwovèb sou bèt, 128, 138

R

rankont de vwayèl, 44
 referans, 321
 refleksivite, 188
 règ gramatikal, 77, 78
 rekèt, 294
 relasyon, 293
 resipwosite, 253
 retorik, 260, 263, 264

S

salitasyon, 260, 274

salitasyon ak lizay, 260
 sans, 263, 287
 se, 59, 172, 190, 191
 sèman, 70
 semantik, 180
 semivwayèl, 42, 44
 senk sans yo, 301, 302
 sengilye, 59, 61, 64, 219, 287
 sentaks, 309
 sezon yo, 275, 279
 sijè, 87, 187, 218, 290, 292, 295, 297, 299, 300, 301
 sijè marasa, 189
 silab, 219
 si m te..., m ta, 173
 sinonim, 71, 82
 sipozisyon, 256
 sirèt, 41
 sitasyon, 50, 54
 siy, 49
 siyifikasyon, 51, 72, 82, 179, 286
 son, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 76,
 son ki ra men ki la an kreyòl, 41
 souplès, 261
 sosyolengwistik, 75, 76, 78
 swa... swa, 292

T

ta, 173, 174
 ta ka, 173
 tan, 277, 293
 tan pase, 175
 tanpri, 257
 tan prezan, 176
 tanperati (tan), 275, 277
 tap (te ap), 173
 te, 173, 175
 te ka, 173
 te konn, 173
 tèminezon «en», «èn», 282
 tèminezon «èz», 282
 ton, 309
 tonalite, 67
 tirè, 48, 49, 50
 ti bouch pwenti, 78
 ti lèt, 52

Gramè Kreyòl Vèdrine

tip de konjonksyon, 291
tit, 285
transkripsyon, 148, 151, 158
twapwen, 49, 50
twonpri, 254

V

va, 173, 176
varyasyon, 78
varyasyon dyalektal, 41, 71, 72, 74, 77, 78, 152
vèb, 172, 173, 229, 284, 292
vèb entranzitif, 172, 185, 186
vèb kontrakte, 178
vèb kreyòl ki itilize kòm non, 172
vèb marasa, 172, 179, 229

vèb tranzitif, 172, 185, 186
vigil, 49, 299
vil, 285
vwa aktif, 172, 187
vwa pasif, 172
vwayèl, 42, 43, 44, 51, 219
vwayèl bouch-nen, 43, 219
vwayèl nazal, 43, 219

W

wa (wa va), 177, 251, 259

Y

ya (ya va), 177, 251
ye, 172, 190
yon, 219

Gramè Kreyòl Védrine

"Gramè Kreyòl Védrine may not be an answer to all sociolinguistic questions in the Haitian society; rather, it is a document witnesses the existence of the Creole language as a spoken language, a document that can serve as a guide to the native language of all Haitians... I take all my linguistic freedom together with the authority of Haitian language to write these grammatical theories that I advance in this book. They are not inventions but rather observations of the native speakers. As a guide to the Haitian language, I hope that *Gramè Kreyòl Védrine* will serve as a source of inspiration to Haitians writing in Creole and for all those working very hard for the total linguistic liberation of the Creole language"

- - Emmanuel W. Védrine, E. W. VEDRINE CREOLE PROJECT

"Gramè Kreyòl Védrine is a reference tool for everyone writing and learning Creole... I congratulate Emmanuel W. Védrine for this work. Little by little, the language will shoot buds..."

- - Féquière Vilsaint, EDUCA VISION

"Gramè Kreyòl Védrine is a rich work filled with a variety of information. Emmanuel W. Védrine deserves praises for the courage and effort displayed in this great book, which paves the way for the development of our native language. This document answers many challenges that ignorant or so-called educated people used to raise about the language of Haiti. It is an answer to those critics who used to say Creole doesn't have rules, it doesn't have grammar. I am confident that the mentality of everyone who reads this book will change toward a particular appreciation for the Creole language that connects all Haitians"

- - Jorave Telfort, EMMANUEL GOSPEL CENTER

"Gramè Kreyòl Védrine is a great tool deserving of praise, valuable to everyone working in the Creole language, whether in the scientific or literary area. We have been looking for this great tool a long time. That's why I want to raise my voice together with other experts in Creole everywhere to ring the bell and say "Bravo!" to the linguist Emmanuel W. Védrine"

- - Keslèbrezo, EDISYON LAGOMATIK

"Gramè Kreyòl Védrine , another great accomplishment in the history of the Creole language, will help people to better see and understand the reality of their native language. This grammar is a tool that's going to open the mind. It's going to play a great role for every Haitian teacher and student..."

- - Serge Claude Valmé, RADYO VWA LAKAY